IDIZ
Institut za društvena istraživanja u Zagrebu
Institute for Social Research in Zagreb

UREDNICE

Vlasta Ilišin
Anja Gvozdanović
Dunja Potočnik

DEMOKRATSKI POTENCIJALI MLADIH U HRVATSKOJ

Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo
Centre for Democracy and Law Miko Tripalo

DEMOKRATSKI POTENCIJALI MLADIH U HRVATSKOJ

Nakladnici
INSTITUT ZA DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA U ZAGREBU
CENTAR ZA DEMOKRACIJU I PRAVO MIKO TRIPALO

Za nakladnike
BRANISLAVA BARANOVIĆ
GORAN RADMAN

Recenzenti
GVOZDEN FLEGO
RADE KALANJ
NENAD ZAKOŠEK

Lektura
VESNA RADAKOVIĆ-VINCHIERUTTI

Rješenje korica
IVAN DOROGHY

Grafička priprema
STJEPAN TRIBUSON

Tisak i uvez
SVEUČILIŠNA TISKARA d.o.o.

ISBN 978-953-6218-66-0 (Institut)
ISBN 978-953-56875-5-9 (Centar)

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 000913762.

Objavljivanje ove knjige pomogli su: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske, Zaklada Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i Plinacro d.o.o.

Urednice

Vlasta Ilišin
Anja Gvozdanović
Dunja Potočnik

DEMOKRATSKI POTENCIJALI MLADIH U HRVATSKOJ

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu
Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo
Zagreb, 2015.

Sadržaj

PREDGOVOR.....7

Vlasta Ilišin
PARADOKSI DEMOKRATSKOG POTENCIJALA SUVREMENE GENERACIJE MLADIH.....15

Renata Franc, Vanja Međugorac
MLADI I (NE)POVJERENJE U INSTITUCIJE: MOGUĆE ODREDNICE I POSLJEDICE.....47

Anja Gvozdanović
IZVORI SOCIJALNOG POVJERENJA STUDENATA U HRVATSKOJ.....65

Marko Mustapić
INTERES ZA POVIJEST I KULTURA SJEĆANJA MLADIH U ZAGREBU: „…HMM…POVIJEST…PA ZANIMA ME, ALI…ME I NE ZANIMA…“.....93

Nebojša Blanuša
DRUGI SVJETSKI RAT KAO TRANSGENERACIJSKA TRAUMA: SABLASTI PROŠLOSTI MEĐU MLADIMA U HRVATSKOJ.....125

Dražen Lalić
NOGOMETNI NAVIJAČI KAO EKSTREMNI DESNIČARI U HRVATSKOJ OD 2012. DO 2014. 145

Benjamin Perasović
SUBKULTURA, POKRET ILI (NEO)PLEME? O TEORIJSKIM IMPLIKACIJAMA NOVOG ISTRAŽIVANJA NOGOMETNIH NAVIJAČA.....169

Gordana Vilović
(NE)ZASTUPLJENOST TEMA O MLADIMA U IZBORNOJ KAMPANJI ZA EUROPSKI PARLAMENT 2014.: ANALIZA SADRŽAJA NACIONALNIH DNEVNIH NOVINA.....207

Nada Zgrabljić Rotar
NEPROFITNI MEDIJI KAO DEMOKRATSKA SNAGA MLADIH.....225

Berto Šalaj
NOVI PROGRAM GRAĐANSKOG ODGOJA I OBRAZOVANJA U HRVATSKIM ŠKOLAMA: POČETAK OZBILJNOG RADA NA RAZVOJU DEMOKRATSKE POLITIČKE KULTURE MLADIH ILI SMOKVIN LIST MINISTARSTVA?.....241

Marko Kovačić
POLITIKA ZA MLADE U HRVATSKOJ – ANATOMIJA JEDNE JAVNE POLITIKE.....269

BILJEŠKE O AUTORICAMA I AUTORIMA.....301

PREDGOVOR

Suvremena generacija mladih u Hrvatskoj sazrijeva u turbulentnim društvenim okolnostima. S jedne strane, riječ je o društvu čija je demokratska konsolidacija obilježena primjetnim demokratskim deficitima pri čemu politički procesi i akteri te deficite više produbljuju nego što pridonose njihovu prevladavanju. S druge strane, takvim nepovoljnim tendencijama u novije se doba pridružuju utjecaji višegodišnje krize koja se nakon gospodarske sfere prelila i u ostala područja društvenoga života. Mladi su pritom onaj segment populacije koji je najizloženiji različitim društvenim utjecajima. Istodobno, opterećeni su trajno prisutnim specifičnim generacijskim problemima koji proizlaze iz procesa tranzicije iz djetinjstva i mladosti u odraslost. Ispunjenje društvenih očekivanja da će se adekvatno pripremiti za integraciju u svijet odraslih za mlade postaje osobito zahtjevan zadatak u aktualnim nepovoljnim uvjetima i okolnostima, u kojima moraju donositi dalekosežne životne odluke čije konzekvence sve teže mogu predvidjeti.

Znanstvena istraživanja provedena u tranzicijskoj Hrvatskoj pokazala su da društvene i političke promjene koje su se događale od 1990. godine do danas uglavnom nisu povećale šanse mladih za lakšu društvenu integraciju niti ih potaknule na veće sudjelovanje u društvenom životu zajednice i procesima odlučivanja. Te spoznaje dodatno dobivaju na važnosti uzme li se u obzir da se demokratske vrijednosti i obrasci ponašanja razvijaju sudjelovanjem u svakodnevnom životu društva i zajednice kojoj pojedinac pripada. Dugotrajna (samo)marginalizacija mladih otvara niz tema za raspravu, posebice u društvu koje još uvijek prolazi kroz demokratsku transformaciju (konsolidaciju) za kvalitetu koje je nužan demokratski angažman svih građana i aktiviranje njihovih potencijala. U tom je kontekstu osobito važno problematizirati demokratski potencijal mladih, koji je važan resurs kako za bolju sadašnjost tako i za stabilnu budućnost svakog demokratskog društva pa i hrvatskog.

Znanstvena i stručna rasprava o mladima potrebna je i korisna iz najmanje tri razloga. Prvo, znanstveno verificirani podaci i analize nužna su protuteža često prisutnom javnom diskursu o mladima kao problematičnom segmentu populacije koji u žižu interesa dolazi ponajprije zbog

nekih ekscesnih događaja i pojava. Drugo, znanstveni uvid u društveni status, obrasce ponašanja i vrijednosni sustav mladih omogućuje ne samo spoznaje o glavnim značajkama mlade populacije, nego i o društvu kojega su integralni dio. I treće, budući da su mladi vrlo dinamična društvena skupina, upravo se među njima najprije mogu detektirati novi trendovi koji u pravilu upućuju na smjer i opseg promjena koje će zahvatiti ostale društvene skupine i društvo u cjelini.

Polazeći od dosadašnjih znanstvenih spoznaja o suvremenome hrvatskom društvu i mladima kao njegovu integralnom dijelu, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo zajednički su organizirali znanstveni skup *Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj,* koji je održan 23. listopada 2014. godine u Rektoratu Sveučilišta u Zagrebu. Suradnja u organizaciji tog skupa zasniva se na trajnoj znanstvenoistraživačkoj orijentaciji Instituta i stručnom djelovanju Centra u posljednjih desetak godina, usmjerenima na propitivanje uvjeta ekonomskog, socijalnog, kulturnog i političkog razvoja Hrvatske u suvremenome europskom i globalnom okruženju. Znanstveni skup je koncipiran kao propitivanje nekih fenomena i područja u kojima se mogu prepoznati doprinosi i/ili ograničenja u razvoju demokratskih potencijala mladih od strane domaćih znanstvenika, koji se primarno ili jednim dijelom svoga rada bave izučavanjem mladih i različitih dimenzija njihova svakodnevnoga života.

Ovaj zbornik donosi 11 priloga proizašlih iz izlaganja održanih na znanstvenom skupu. Prva tri priloga posvećena su pitanjima političke kulture i participacije, odnosno političkog i socijalnog povjerenja. Tako **Vlasta Ilišin** u tekstu *Paradoksi demokratskog potencijala suvremene generacije mladih* taj potencijal analizira pomoću relevantnih dimenzija građanske političke kulture kao što su političke vrijednosti, institucionalno povjerenje i politička participacija. Pri tome koristi podatke prikupljene u empirijskim istraživanjima mladih provedenim tijekom posljednjih petnaest godina u Hrvatskoj. Na osnovi rezultata longitudinalnog praćenja odabranih pokazatelja političke kulture i participacije uočena su neka proturječja, među kojima se osobito ističe opadanje prihvaćanja liberalno-demokratskih vrijednosti i povjerenja u političke institucije, uz istodobni rast političke participacije mladih. Ustanovljeni paradoksi tumače se u kontekstu gospodarske recesije i društvene krize, pri čemu se

aktualni trendovi promatraju i kao indikator i kao posljedica neadekvatne političke socijalizacije mladih te slabosti u funkcioniranju političkih institucija i aktera u tranzicijskom i konsolidacijskom razdoblju. **Renata Franc** i **Vanja Međugorac** u prilogu *Mladi i (ne)povjerenje u institucije: moguće odrednice i posljedice* također tematiziraju pitanje institucionalnog povjerenja, no u ovom slučaju u komparativnoj perspektivi. U okviru međunarodnog istraživačkog projekta provedenog u 14 država – uključujući i Hrvatsku – prikupljeni su podaci o razini povjerenja mladih u 13 institucija: od političkih institucija na nacionalnoj, nadnacionalnoj i međunarodnoj razini do udruga. U radu su prezentirani podaci o zastupljenosti (ne)povjerenja mladih u promatrane institucije, s posebnim naglaskom na sličnostima i razlikama u obrascima (ne)povjerenja u različitim zemljama. Osobita pozornost posvećena je korelatima (ne) povjerenja u nacionalni parlament te Europsku komisiju, pri čemu se dobiveni nalazi komentiraju u kontekstu individualnih i kontekstualnih odrednica i posljedica (ne)povjerenja u institucije među mladima. **Anja Gvozdanović** se u tekstu *Izvori socijalnog povjerenja studenata u Hrvatskoj* usredotočila na socijalno povjerenje, odnosno uopćeno povjerenje koje se odnosi na očekivanje ili uvjerenje da se nepoznati ljudi (odnosno većina članova društva) u socijalnim interakcijama ne namjeravaju ponašati štetno po nas. Pritom naglašava kako je raširenо povjerenje posebno važno za održanje demokracije, jer omogućuje postojanje slobodne javne komunikacije koja podrazumijeva slobodno iznošenje stavova i mišljenja. Autorica je nastojala ustanoviti u kojoj mjeri društveno povjerenje nastaje s obzirom na tri razine – individualnu, socijalnu i institucionalnu – a za analizu je koristila rezultate empirijskog istraživanja studenata sa svih hrvatskih sveučilišta i područja znanosti. U tom smislu, ispitivalo se u kojoj mjeri je društveno povjerenje određeno individualnim karakteristikama poput optimizma, zadovoljstva životom te sociodemografskim karakteristikama, potom društvenim angažmanom u obliku socijalnoga kapitala koji podrazumijeva suradničke odnose ostvarene izvan okvira neposredne primarne obitelji te ulogom institucija s obzirom na njihovu pouzdanost odnosno institucionalno povjerenje.

Sljedeća dva priloga bave se odnosom mladih spram povijesti. **Marko Mustapić** u tekstu *Interes za povijest i kultura sjećanja mladih u Zagrebu: „… hmm…povijest…pa zanima me, ali…me i ne zanima…"* naglasak

stavlja na „kolektivno sjećanje" koje se temelji na selektivnom prihvaćanju značenja prošlosti iz perspektive sadašnjosti, što znači da se ono stalno reorganizira i prilagođava širim društvenim i političkim promjenama. Pritom se ključnim događajima europske suvremene povijesti smatraju dva svjetska rata, čemu Hrvatska pribraja i Domovinski rat. U radu su izloženi odabrani nalazi istraživanja o kulturi sjećanja mladih Zagrepčana te njihovoj zainteresiranosti za suvremenu povijest, označavanje povijesnih događaja i važnost komemoriranja povijesnih događaja. Ostvareni znanstveni uvidi o konfuznom poznavanju povijesti upozorili su na utjecaj i odgovornost svih socijalizacijskih aktera, posebice u jednom demokratski deficitarnom društvu, i kada je riječ o razvoju kulture sjećanja mladih koja u sebi može nositi veliki integrativni, ali i dezintegrativni potencijal za daljnje demokratske procese u hrvatskom društvu. **Nebojša Blanuša** u prilogu *Drugi svjetski rat kao transgeneracijska trauma: sablasti prošlosti među mladima u Hrvatskoj* transgeneracijsku političku traumu definira kao rezultat socijalizacijskih procesa u kojima generacija koja je uspostavila doživljaj kolektivne tragedije prenosi na sljedeći naraštaj emocionalno zasićene narative, koji mogu služiti kao identifikacijske odrednice i perceptivni filteri u političkom prosuđivanju i odlučivanju. Upozorava na to kako nakon ratova suprotstavljene strane nerijetko uspostavljaju oprečne i međusobno optužujuće interpretacije nasilne prošlosti, pri čemu se u odgovarajućim okolnostima stari sukobi prenose na nove generacije i postaju osnova za nove političke antagonizme. Analiza na osnovi rezultata nekoliko istraživanja pokazala je kako se kod mladih u Hrvatskoj trauma i rascjep na NOB i NDH pripadnost iz Drugoga svjetskog rata reproducirala u percepciji prošlosti, vrijednostima koje nositelji takvih biografija zastupaju i svojim političkim preferencijama. Ustanovljeno je kako se s vremenom smanjivao broj mladih koji su se identificirali s biografijama zaraćenih strana i povećavao broj onih koji su svoje obitelji svrstavali izvan sukoba, što sugerira potiskivanje prošlosti. No oni koji ostaju povezani s političkim naslijeđem svojih predaka i dalje su suprotstavljeni nizom ideoloških i političkih indikatora, slično kao i ostatak populacije, što ih i dalje čini podložnima zazivanju utvara prošlosti od strane političkih elita i drugih aktera.

U sljedeća dva priloga, koja primarno govore o nogometnim navijačima kao specifičnoj skupini mladih, također se provlači i tema odnosa

mladih prema povijesti. **Dražen Lalić** u tekstu *Nogometni navijači kao ekstremni desničari u Hrvatskoj od 2012. do 2014.* pozornost posvećuje pojavi nasilja pripadnika navijačkih skupina i drugih nogometnih navijača u današnjoj Hrvatskoj u kojemu su izražene ekstremno desničarske poruke i ideologije te uvjetovanosti takvoga nasilja u koje se zbog vezanosti za navijačku subkulturu i nogomet kao najpopularniji sport najviše uključuju mladi. Nakon razmatranja naznačenih fenomena, autor zaključuje kako se verbalnim nasiljem nogometnih navijača kod nas učestalo izražavaju ekstremno desničarske poruke i ideologije, što ne samo da slabi demokratski potencijal nego i snaži autoritarni potencijal u nemalom dijelu mladoga naraštaja, te da je prisutnost takvih poruka i ideologija u vrijednosnom sustavu i ponašanju članova navijačkih skupina i drugih navijača raznovrsno uvjetovan i međupovezan fenomen: od kolektivnoga subkulturnog otpora putem rituala, preko utjecaja već dugo poremećenih odnosa u nogometu kod nas, pa do posljedica teške i svekolike društvene krize. **Benjamin Perasović** u svom radu *Subkultura, pokret ili (neo)pleme? O teorijskim implikacijama novog istraživanja nogometnih navijača* analizira ta tri temeljna pojma koja se mogu koristiti u istraživanju suvremenih navijačkih aktera. Na osnovi dosadašnjih istraživačkih nalaza i spoznaja pokazuje kako je moguć govor o subkulturi nogometnih navijača koja je povezana sa socijalnom strukturom društva, premda nije apsolutno determinirana svojim klasnim kontekstom, kao i o navijačkom plemenu, pri čemu se uočavaju novi oblici društvenosti suvremenog procesa tribalizacije, te o društvenom pokretu kada se promatra navijačko pleme u akciji, gdje na globalnoj i lokalnoj razini postoji pokret protiv modernog nogometa, odnosno nogometnog establishmenta. Oslanjajući se na istraživačke nalaze o navijačkoj skupini Torcida, autor zaključuje kako stereotipi o navijačima kao nasilnim ekstremnim desničarima nisu održivi, pa iako takve tendencije postoje, smatra da jedan dio navijačkih ekspresija može biti tako nazvan tek kada je istrgnut iz puno složenijeg i dubljega konteksta. Štoviše, nogometni navijači nisu akteri koji su nositelji isključivo autoritarnih, ksenofobnih i nasilnih obrazaca ponašanja, jer neki od njih sudjeluju u inicijativama protiv korupcije, bahatosti i nedemokratskih principa vladanja, što ukazuje na njihov demokratski potencijal.

Sljedeća dva priloga bave se relacijom medija i mladih. **Gordana Vilović** u tekstu *(Ne)zastupljenost tema o mladima u izbornoj kampa-*

nji za Europski parlament 2014.: analiza sadržaja nacionalnih dnevnih novina polazi od stava da je izborna kampanja za Europski parlament 2014. godine u Hrvatskoj bila siromašna argumentiranim raspravama o životnim pitanjima relevantnim za građane Hrvatske, opterećena ideološkim pitanjima iz prošlosti, bezidejna i gotovo prešućena u vodećim nacionalnim novinama. Analiza sadržaja tih novina pokazala je kako su pitanja mladih i njihove budućnosti, posebice zapošljavanja, bila potpuno zanemarena u, ionako rijetkim, nastupima svih sudionika koji su se natjecali za naklonost birača na izborima za Europski parlament. Nevidljivost mladih u toj kampanji narušena je tek senzacionalističkim i površnim praćenjem kandidature jednoga gimnazijalca na listi jedne stranke, odnosno taj slučaj nije iskorišten kao poticaj za seriozno pisanje o mladima i njihovoj ulozi u demokratizaciji društva. **Nada Zgrabljić Rotar** u radu *Neprofitni mediji kao demokratska snaga mladih* polazi od toga da nove komunikacijske tehnologije i internet unapređuju dostupnost medija i omogućuju razne inovativne oblike interakcije s tradicionalnim i novim medijima. Otuda se kao doprinos mladih demokraciji može promatrati i njihovo aktivno sudjelovanje u stvaranju medijskih sadržaja tim prije jer su mlade generacije medijskih korisnika tehnološki pismene pa su im nove tehnologije izazovi za istraživanje mogućih potencijala javne komunikacije. U okviru sustava vlastitih svjetonazora, ideja, vrijednosti i očekivanja mladi mogu u neprofitnim medijima naći prostor za realizaciju i kritičko djelovanje prema zajednici koja ih često marginalizira. Ti mediji daju glas onim pripadnicima društva koji ga u etabliranim medijima u pravilu nemaju, zbog čega su zanimljiva platforma za predstavljanje mogućnosti, snage i neotkrivenih ideja koje mladi mogu ponuditi i kojima mogu obogatiti društvo na putu u demokraciju.

Posljednja dva priloga usmjerena su na propitivanje djelovanja tijela vlasti u cilju ostvarivanja dobrobiti mladih. **Berto Šalaj** u tekstu *Novi program građanskog odgoja i obrazovanja u hrvatskim školama: početak ozbiljnog rada na razvoju demokratske političke kulture mladih ili smokvin list Ministarstva?* analizira okolnosti i moguće dosege implementacije novog programa građanskog odgoja i obrazovanja u školskoj godini 2014./2015. u osnovnim i srednjim školama u Hrvatskoj. Autor prvo ukratko eksplicira važnost građanskog odgoja i obrazovanja za suvreme-

na demokratska društva, pri čemu se pozornost najviše posvećuje vezi između građanskog odgoja i obrazovanja, demokratske političke kulture i kvalitetne demokracije, a potom se fokusira na komparaciju programa građanskog odgoja i obrazovanja koji se implementira u hrvatskim školama s programima u drugim europskim zemljama, analitički obuhvaćajući tri dimenzije: koncepte, modele i tipove građanskog odgoja. Minuciozna analiza pokazala je kako aktualni program građanskog odgoja i obrazovanja u hrvatskim školama ne predstavlja ozbiljan i sustavan početak rada na razvoju demokratske političke kulture mladih, jer iz perspektive razvoja aktivnoga građanstva nije funkcionalan, kao što i u praksi nije provediv. Tako Hrvatska za sada ostaje jedna od rijetkih europskih država u kojoj građanski odgoj i obrazovanje nije na sustavan način institucionaliziran i implementiran u osnovnim i srednjim školama. U posljednjem prilogu nazvanom *Politika za mlade u Hrvatskoj – anatomija jedne javne politike* **Marko Kovačić** polazi od toga da je uloga države stvoriti poticajno okruženje kako bi se mladi mogli razvijati i postati što aktivniji i informiraniji građani, odnosno ostvariti preduvjete za zdrav i poticajan razvoj te internalizaciju socijalnih normi. Autor razmatra strukturu i aktere politike za mlade u Hrvatskoj, odnosno analizira zakonska i podzakonska rješenja vezana za politiku za mlade, kao i utjecaj i ekspertizu aktera. Ustvrdio je kako Hrvatska ima politike za mlade koje su usmjerene prema jasno definiranoj populaciji i koje teže rješavanju stvarnih problema. Premda postoji stanovita diskrepancija između državnih i nedržavnih aktera u kompetencijama vezanim za kreiranje politika za mlade u Hrvatskoj, ta politika ispunjava minimalne preduvjete kvalitete, responzivnosti, djelotvornosti i adekvatnosti i sukladna je suvremenim europskim rješenjima.

Može se konstatirati da u većini prikazanih radova prevladavaju zabrinjavajući tonovi, ali da su zamjetni i oni koji su ohrabrujući. Uz to treba reći da iako je u prilozima obuhvaćeno više tema i problema, i organizatori i autori, sudionici znanstvenog skupa, svjesni su činjenice kako postoje i drugi aspekti relevantni za razumijevanje demokratskog razvoja hrvatskog društva i uloge mlade generacije u tom procesu. Zbog toga se planira nastavak ovakvog oblika suradnje i u sljedećim godinama, kako bi se učvrstile pretpostavke i za tematsko proširivanje i za kontinuirano znanstveno promišljanje problema i potencijala mladih u hrvatskom

društvu, s nadom da će se promjene odvijati u smjeru rasta demokratskih kapaciteta i mladih i cijeloga društva.

Vlasta Ilišin
Anja Gvozdanović
Dunja Potočnik

Vlasta Ilišin

PARADOKSI DEMOKRATSKOG POTENCIJALA SUVREMENE GENERACIJE MLADIH

1. Uvod

Demokratski potencijal građana, uključujući i mlade kao njihov integralni dio, izvire iz njihove političke kulture. Razvijenost demokratske političke kulture građana važna je komponenta za uspješno funkcioniranje i razvoj demokratskog sustava, posebice u zemljama bez respektabilne demokratske tradicije kao što je slučaj s Hrvatskom. Pritom se pretpostavlja da hrvatski demokratski deficiti proizlaze kako iz socijalističkog (totalitarnog), tako i iz tranzicijskog (autoritarnog) naslijeđa. No, i proteklo petnaestogodišnje razdoblje demokratske konsolidacije obilježeno je odvijanjem nedemokratskih procesa i obrazaca ponašanja političkih aktera i samih građana, što u uvjetima gospodarske recesije i društvene krize može dodatno eskalirati. Potvrdu takvoj hipotezi daju aktualna zbivanja na hrvatskoj društvenoj i političkoj sceni, gdje se može uočiti da se paralelno s protrahiranjem socioekonomskih nedaća destabilizira i politički sustav. To se može iščitati iz produbljivanja ideoloških rascjepa koji jednim dijelom vuku korijene još iz Drugoga svjetskog rata, a drugim dijelom iz suvremenih svjetonazorskih neslaganja, pri čemu socioekonomske razlike ostaju u drugom planu. Ukratko rečeno, dosadašnje hrvatsko četvrtstoljetno transformacijsko iskustvo je pokazalo kako normativno-institucionalna uspostava pluralističkog društva i demokratskoga političkog poretka nije dostatna za prevladavanje demokratskih deficita s kojima se postsocijalističko društvo susreće, ako nije praćena demokratskom (formalnom i neformalnom) političkom socijalizacijom i mobilizacijom građana.

Uvažavajući suvremene tendencije u odnosu građana spram politike, može se reći da izučavanje i adekvatno razumijevanje njihove političke kulture postaje sve važnije za opstanak i razvoj demokracije u svim suvremenim društvima, a posebice onima u kojima je demokratski razvoj fra-

gilan i izložen brojnim kušnjama. Ovdje treba podsjetiti da se politička kultura shvaća kao „spoznajna, afektivna i evaluacijska orijentacija prema političkom sistemu općenito, njegovim ulaznim i izlaznim aspektima i pojedincu kao političkom akteru“ (Almond, Verba, 2000: 22), što, između ostalog, uključuje odnos građana prema političkim vrijednostima, institucijama i participaciji. Na tim su osnovama konstruirana tri idealna tipa političke kulture – parohijalna, podanička i participativna – pri čemu su autori upozorili da se u stvarnosti ti tipovi miješaju ovisno o (ne) usklađenosti političke kulture sa strukturom političkog sistema. Otuda se može pretpostaviti da je raskorak između političke kulture i strukture osobito očekivan i prisutan u društvima koja prolaze kroz korjenite društvene i političke promjene kao što je slučaj s Hrvatskom.

U takvu je kontekstu očekivano da se politička kultura mladih oblikuje pod utjecajem specifičnih okolnosti i uvjeta, što znači da može biti bremenita proturječnim tendencijama. Pritom se mlade promatra kao najvitalniji segment populacije s najviše inovativnih potencijala, zbog čega se od njih očekuje da su nositelji potencijala i za aktualni i za budući razvoj demokratskog društva. Za bolje razumijevanje demokratskog potencijala, odnosno demokratske političke kulture mladih u Hrvatskoj, nužan je prethodni uvid u relevantne dimenzije odnosa suvremene mladeži prema politici.

2. Mladi i politika u suvremenim društvima

Odnos mladih Hrvatske prema politici u velikoj je mjeri sličan onome kakav imaju njihovi vršnjaci u drugim zemljama[1]. Pritom je dobro poznato kako je relacija građana, pa tako i mladih, spram politike dinamičan i specifičan proces, što znači da se s promjenom sociopovijesnih okolnosti taj odnos u nekim aspektima mijenja te da specifičnosti pojedinog društva utječu na oblikovanje tog odnosa (Inglehart, Welzel,

[1] Sažeto rečeno, politička participacija mladih u suvremenoj Hrvatskoj niža je i u usporedbi s generacijama mladih u socijalističkom razdoblju i u usporedbi sa starijima – što se manifestira nižim razinama interesa za politiku, spremnosti za izlazak na izbore, stranačke vezanosti, uključivanja u političke stranke i zastupljenosti u tijelima vlasti – čemu treba dodati kako je i alternativni politički angažman manji nego kod njihovih vršnjaka u razvijenim europskim zemljama (Ilišin, 1999, 2005, 2006, 2007).

2005; Esser, De Vreese, 2007; Sloam, 2012, 2013). No postoje neke tendencije povezane s mladima koje su relativno trajne naravi i prisutne u svim suvremenim društvima. Jedna od njih je slabija participacija mladih u politici, ponajprije u onoj institucionalnoj (formalnoj, tradicionalnoj, konvencionalnoj), u usporedbi sa starijima, s tim da se posljednjih desetljeća registrira i opadanje političke participacije svih građana (Norris, 2003; Forbrig, 2005; Henn i dr., 2005; Stolle i dr., 2005; Fahmy, 2006; Quintelier, 2007; Marien i dr., 2010; Sander, Putnam, 2010). Kao pokazatelji silaznog trenda političke participacije građana – i osobito mladih – u suvremenim demokratskim društvima ponajprije se koristi stalno smanjivanje njihova izlaska na izbore i učlanjivanja u političke stranke (Gallagher, Marsh, 2004; Pedersen i dr., 2004; Edwards, 2007; Esser, De Vreese, 2007; Wass, 2007; Cross, Young, 2008a, 2008b; Bruter, Harrison, 2009; Davies i dr., 2009; Kestilä-Kekkonen, 2009; Henn, Foard, 2014). Kada je riječ o mladima, apostrofira se i njihova slabija zainteresiranost za politiku, niže razine političkog znanja, rjeđa stranačka identifikacija te, u većini slučajeva, manje povjerenje u političke institucije i aktere (Kimberle, 2002; Forbig, 2005; Fahmy, 2006; Henn i dr., 2007; Sloam, 2007; Dalton, 2011; Henn, Foard, 2014)[2].

Postojanost rezultata koji ukazuju na nižu participaciju mladih u tradicionalnoj politici, kako u odnosu na odrasle tako i u odnosu na prethodne generacije mladih, potencira pitanje zašto oni minimalno sudjeluju u formalnoj politici, a odgovori ukazuju na višestruke razloge. Tako se tumačenja odnosa mladih prema institucionalnoj politici kreću od isticanja širokih društvenih promjena kao okvira za razumijevanje promjena u sferi političkog, preko onih koje se događaju u procesu socijalizacije mladih, do funkcioniranja političkih institucija i aktera, osobito kada se radi o njihovoj prijemljivosti za interese i potrebe mladih. Polazeći od toga da

[2] Rjeđe se istraživao također važan oblik političke participacije, a to je zastupljenost mladih u tijelima vlasti. Dio razloga počiva u spoznaji da su mladi rjeđe članovi političkih stranaka, a koje su glavni institucionalni akter za kandidiranje i izbor predstavnika građana u tijelima vlasti – ponajprije predstavničkim – dok ostale razloge čine oni povezani s dobnom stratifikacijom i marginaliziranim društvenim statusom mladih. Ovdje valja samo podsjetiti da u tijelima vlasti u reprezentativnoj demokraciji dominiraju političari srednje životne dobi (Hague i dr., 2001), a da je zastupljenost mladih u tim tijelima uglavnom simbolična: prosječno iznosi oko 2% (Schizzerotto, Gasperoni, 2001). Slično je i u Hrvatskoj, gdje se zastupljenost mladih u tijelima lokalne predstavničke vlasti kretala oko 6% (Ilišin, 2006), a u hrvatskom parlamentu do najviše 2% (Ilišin, 2007).

se odnos mladih prema politici u razvijenim demokratskim društvima posljednjih desetljeća znatno promijenio (Inglehart, Catterberg, 2002; Stolle i dr., 2005; Furlong, Cartmel, 2007; Benedicto, 2013), smatra se da su te promjene u velikoj mjeri povezane s rastom postmaterijalističkih vrijednosnih orijentacija (Inglehart, Welzel, 2005) i izgradnjom sve diferenciranijih životnih stilova i identiteta, uključujući i političkog (Rossi, 2009; Benedicto, 2013). Te promjene prate i transformacije obrazaca socijalizacije mladih, za što je karakteristično opadanje utjecaja tradicionalnih institucija kao socijalizacijskih agensa (Younnis, Levine, 2009; Flanagan i dr., 2012). Paralelno s tim mladi se sve više udaljavaju od institucionalne politike jer smatraju da politički akteri nisu dovoljno senzibilizirani niti fokusirani na rješavanje specifičnih problema mlade generacije (Forbig, 2005; Henn i dr., 2005; Marsh i dr., 2007; Sloam, 2007; Farthing, 2012; Henn, Foard, 2014). Dilema jesu li mladi politički apatični ili politički alijenirani u dosadašnjim diskusijama najčešće je razriješena tumačenjem da su mladi politički alijenirani od tradicionalne politike, ali ne i od političkog djelovanja uopće (Norris, 2003; Marsh i dr., 2007; Farthing, 2010, Harris i dr., 2010; Dalton, 2011; Benedicto, 2013). Ukratko rečeno, teza o političkoj alijenaciji podrazumijeva da su mladi razočarani i kritički raspoloženi prema institucionalnoj politici, u čijim se agendama ne prepoznaju, ali i da im je stalo do demokratskog sustava kojeg treba osuvremeniti i učiniti responzivnijim u odnosu i na stare i na nove interese i potrebe građana, posebice mladih.

Već je naznačeno da se deficitaran angažman mladih u konvencionalnoj politici često objašnjava fenomenom tzv. nove političnosti mladih, odnosno tipovima društvenog angažmana koji funkcioniraju kao svojevrsni supstitut ili kompenzacija za institucionalni politički angažman. Naglašava se, naime, kako suvremena mladež ima drugačije poimanje politike, što od istraživača zahtijeva odmak od tradicionalne paradigme i inauguriranje novih pristupa koji će uvažiti nova značenja političkog (Forbrig, 2005; Marsh i dr., 2007; Sloam, 2007, 2012; Youniss, Levine, 2009; Dalton, 2011; Benedicto, 2013). Mladi preferiraju izvaninstitucionalne političke aktivnosti (poput demonstracija, bojkota i potpisivanja peticija), kao što se sve više uključuju u volonterski i humanitarni rad te u organizacije civilnoga društva koje su zaokupljene rješavanjem partikularnih, ali nerijetko i globalnih društvenih problema (Norris, 2003; Flanagan i dr., 2005; Quéniart, 2008; Quintelier, 2008; Younnis, Levine,

2009; Flanagan, Levine, 2010; Marzana i dr., 2012). Taj široki spektar društvenog angažmana s političkim prizvukom u novije doba nadopunjen je aktivnostima na društvenim mrežama, što predstavlja platformu za proširenje političkog angažmana mladih (Quintelier, Vissers, 2008; Farthing, 2010). No istodobno je uočen problem kako su alternativni oblici političke participacije još više pod utjecajem razlika u socioekonomskom statusu pojedinaca nego konvencionalni oblici političkog angažmana, što upućuje na pretpostavku da će aktualno produbljivanje socijalnih nejednakosti generirati i veće nejednakosti u političkoj participaciji građana u budućnosti (Marien i dr., 2010; Stolle i dr., 2011; Sloam, 2013). Stoga su iznimno važni nalazi da mladi nisu potpuno odustali od institucionalnoga političkog angažmana, pri čemu nerijetko kombiniraju institucionalni i alternativni politički angažman (Stolle i dr., 2005; Cross, Young, 2008b; Bruter, Harrison, 2009; Harris i dr., 2010; Hustinx i dr., 2012; Sloam, 2013; Henn, Foard, 2014). Prednosti takva participacijskog pluralizma proizlaze iz spoznaja da širenje novih tipova političkog angažmana ne može u cijelosti kompenzirati opadanje klasičnih formi političkog aktivizma nužnih za opstanak i razvoj reprezentativne demokracije, dok njihovo kombiniranje može unijeti nužne promjene u okoštale političke programe, institucije i procese.

Metodološke napomene

U cilju detektiranja i interpretacije pokazatelja demokratskog potencijala mladih u suvremenoj Hrvatskoj u ovom prilogu se analiziraju političke vrijednosti, institucionalno povjerenje i participacija kao dimenzije njihove političke kulture. Za analizu se koriste podaci iz triju istraživanja mladih (15–29 godina života), koja su provedena 1999. (N=1700), 2004. (N=2000) i 2013. godine (N=2000).[3] Longitudinalno praćenje

[3] Radi se o istraživačkim projektima Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu (voditeljica Vlasta Ilišin): *Vrijednosni sustav mladih i društvene promjene u Hrvatskoj* (1999) i *Mladi i europski integracijski procesi* (2004), te istraživanju *Potrebe, problemi i potencijali mladih u Hrvatskoj* (2013) Ministarstva socijalne politike i mladih (voditeljice Vlasta Ilišin i Vedrana Spajić-Vrkaš). U posljednjem istraživanju u uzorku su prvi put bili mladi čija se školska socijalizacija u cijelosti odvijala u tranzicijskom razdoblju, dok su u ranijim istraživanjima uzorci mladih obuhvaćali i one koji su osnovno ili i osnovno i srednjoškolsko obrazovanje završili u socijalističkom razdoblju.

određenih indikatora osnova je za komparativnu analizu na razini distribucije odgovora, odnosno detektiranje dinamike, opsega i smjera promjena koje su se u promatranom razdoblju zbile u odabranim elementima političke kulture hrvatske mladeži.

Polazeći od postojećih saznanja o odnosu suvremene omladine prema politici te specifičnih tranzicijskih iskustava i aktualne društvene krize u Hrvatskoj, očekuje se da se u političkoj kulturi mladih odvijaju tendencijski proturječne promjene, pri čemu neke dimenzije demokratske političke kulture jačaju, a druge slabe. Stoga se u ovoj analizi traga za odgovorima na tri pitanja: Kakav je demokratski potencijal mladih u suvremenoj Hrvatskoj, odnosno koje su dominantne značajke njihove političke kulture? Kakav je smjer i opseg promjena u promatranim dimenzijama političke kulture mladih? Kako se ustanovljene promjene reflektiraju na demokratski potencijal mladih?

3. Političke vrijednosti i povjerenje mladih

Razumijevanje političke kulture mladih nužno zahtijeva uvid u njihove političke vrijednosti koje promatramo kao jedan od indikatora opće podrške političkom sustavu. Demokratski sustavi utemeljeni su na liberalno-demokratskim vrijednostima, a one su 1990. godine ugrađene i u Ustav Republike Hrvatske (članak 3) kao najviše vrednote ustavnog poretka[4]. U grafikonu 1 prikazani su komparativni podaci samo na najvišem stupnju prihvaćanja, zato što se radi o temeljnim konstitucijskim načelima u prihvaćanju kojih se očekuje visok društveni konsenzus bez relativizacije i prijepora. Pritom je rang prihvaćanja konstruiran na osnovi rezultata istraživanja iz 2013. godine.

[4] Ispitanicima nije rečeno da se radi o ustavnim vrijednostima i pitanje je formulirano na sljedeći način: Koliko su vam važne navedene vrijednosti društvenog i političkog poretka? Ponuđena im je intervalna ljestvica s četiri stupnja (vrlo i uglavnom važno te uglavnom i potpuno nevažno), u kojoj je bilo navedeno 10, odnosno 11 vrijednosti (nakon izmjena i dopuna Ustava RH 2001. godine). Sve su te vrijednosti izrazito većinski uglavnom ili potpuno prihvaćene, odnosno između 4% (poštivanje ljudskih prava) i 19% (demokratski i višestranački sustav) mladih smatra da ispitane ustavne vrijednosti uglavnom ili potpuno nisu važne.

Grafikon 1: Komparativni prikaz prihvaćanja ustavnih vrijednosti – stupanj vrlo poželjno (%)

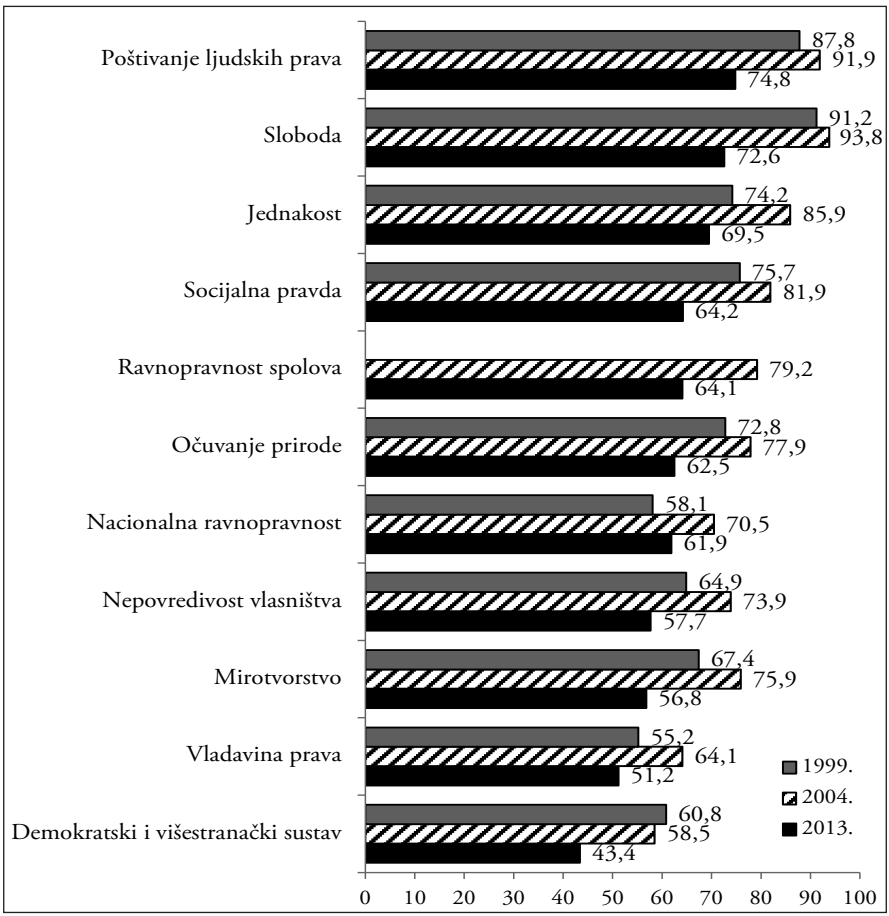

Iz prikazanih podataka vidljivo je nekoliko trendova. Prvo, ustavne su vrijednosti vrlo visoko prihvaćene, što svjedoči o znatnom suglasju mladih građana i hrvatskih ustavotvoraca kada su u pitanju temeljne liberalno-demokratske vrijednosti. Drugi je trend osciliranje u najvišem stupnju prihvaćanja, pri čemu je ta prihvaćenost najniža u najnovije doba, tj. u vrijeme kada je prikupljeno najdulje iskustvo življenja u nominalno demokratskom sustavu i kada je Hrvatska zahvaćena višegodišnjom društvenom krizom. U tom je kontekstu indikativno da je vrijednost poštivanja ljudskih prava prvi put izbila na prvo mjesto, što sugerira

da u najnovije doba mladi u većoj mjeri drže da su ta prava ugrožena, ili bar da je njihovo poštivanje u opasnosti. Treći važan trend je da jedino važnost demokratskog i višestranačkog sustava linearno opada tijekom 14 godina, pri čemu 2013. godine ta vrijednost više nije većinski prihvaćena kao vrlo važna. Trend opadanja važnosti demokratskog i višestranačkog sustava, uz njegovu trajnu poziciju na začelju ljestvice ustavnih vrijednosti, upućuje na to da mladi ne shvaćaju u potpunosti važnost političkog pluralizma u izgradnji demokratskoga političkog sustava.

Na nerazumijevanje demokracije dodatno ukazuju i nalazi o percepciji najboljeg oblika vladavine kada postoje teškoće u funkcioniranju demokracije (grafikon 2).

Grafikon 2: Percepcija optimalnog načina vladanja kada demokracija teško funkcionira 2013. (%)

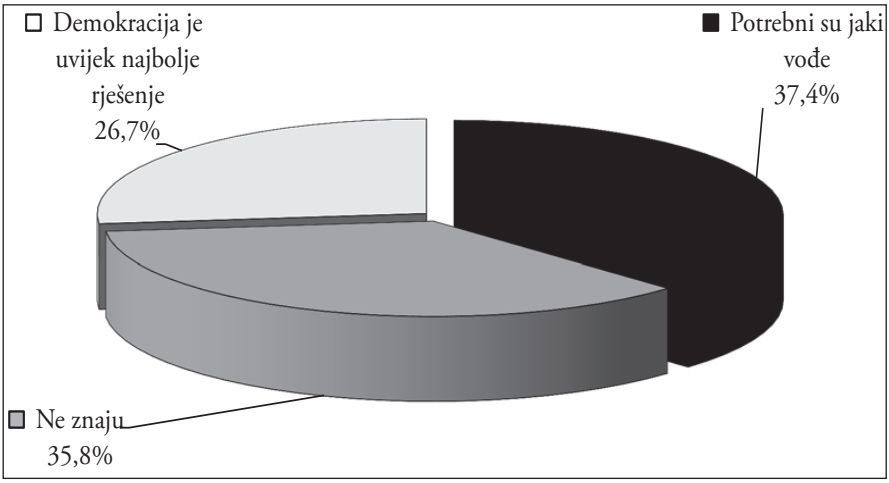

Prikazana distribucija odgovora je zabrinjavajuća, jer je tek nešto više od četvrtine mladih uvjereno da je i u teškim okolnostima (kao što je to, primjerice, slučaj s Hrvatskom danas) demokracija najbolje rješenje, dok ih gotovo dvije petine zagovara jake vođe. Kada se tom optiranju za autoritarni oblik vladavine doda podatak da više od trećine mladih nema stav, očito je da se stvara plodno tlo za one političke aktere koji su spremni odstupiti od demokratskih standarda – dakako, zbog dobrobiti naroda i države.

U tom je sklopu indikativno da je bivarijatna analiza pokazala da oni mladi koji demokratski oblik vladavine u svakoj situaciji smatraju najboljim rješenjem, ujedno natprosječno (58%) drže da je demokratski i višestranački sustav vrlo važna vrednota društvenog i političkog poretka (χ^2=82,44; p=.000). Drugim riječima, privrženost političkom pluralizmu i demokratskom obliku vladavine u pozitivnoj su korelaciji te tako i snažnija brana nedemokratskim tendencijama.

Razlog većem priklanjanju mladih autoritarnom obliku vladavine zacijelo leži i u njihovu općem (ne)zadovoljstvu stanjem demokracije Hrvatske (grafikon 3).

Grafikon 3: (Ne)zadovoljstvo mladih stanjem demokracije u Hrvatskoj 2013. (%)

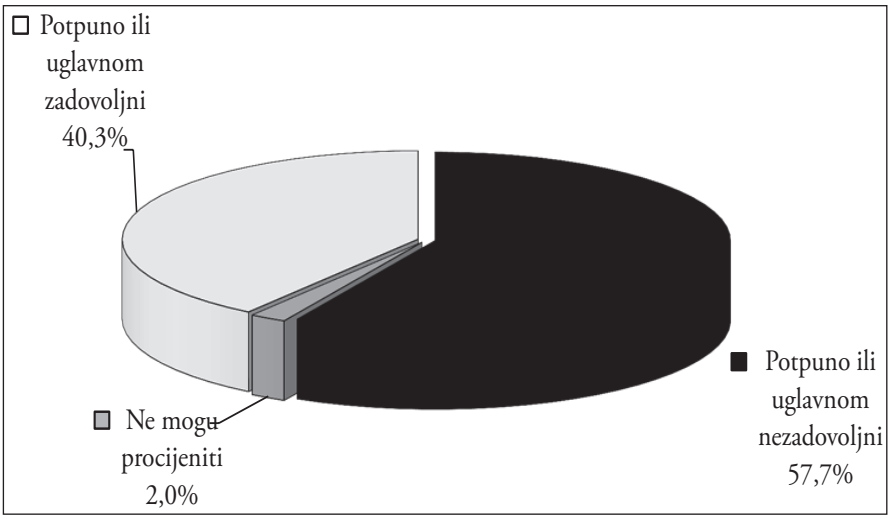

Kao što se vidi, gotovo tri petine mladih nije zadovoljno demokratskim ostvarenjima u zemlji. U takvoj situaciji nije neočekivano da se znatan broj njih okreće nedemokratskim solucijama za koje, čini se, očekuju da bi bile efikasnije.

Ustanovljeno nezadovoljstvo stanjem demokracije svakako predstavlja implicitnu kritiku funkcioniranja političkih institucija koje bi trebale biti glavni nositelji demokratizacije političkog sustava i cijeloga društva. Otuda se može pretpostaviti da su relevantne institucije u nekim aspek-

tima demokratizacije očito zakazale. Na to dodatno upućuju nalazi o institucionalnom (ne)povjerenju mladih (tablica 1). I u ovom slučaju je rang-ljestvica konstruirana na osnovi distribucije povjerenja u 2013. godini.

Tablica 1: Komparativni prikaz (ne)povjerenja mladih u društvene i političke institucije (%)*

Institucije	2004.		2013.	
	Potpuno ili uglavnom ne vjeruju	**Potpuno ili uglavnom vjeruju**	**Potpuno ili uglavnom ne vjeruju**	**Potpuno ili uglavnom ne vjeruju**
1. Vojska	40,4	24,5	33,4	27,6
2. Vjerske institucije / Crkve	53,6	23,0	33,4	42,5
3. Predsjednik Republike	41,4	24,7	30,8	40,3
4. Policija	31,0	31,8	30,6	41,4
5. Organizacije civilnog društva	34,4	25,7	24,6	35,1
6. Radio* / Internet portali	44,9*	14,3*	21,7	42,9
7. Javne službe	19,7	30,3	18,9	41,0
8. Tisak	30,0	24,1	17,6	50,7
9. Televizija	45,5	14,8	15,0	53,7
10. Sindikati	27,6	28,3	14,2	48,5
11. Lokalne vlasti	–	–	13,6	60,4
12. Pravosuđe	22,5	38,8	13,2	59,4
13. Velike tvrtke	19,2	36,9	11,7	48,9
14. Vlada RH	20,8	38,3	7,2	74,0
15. Hrvatski sabor	21,7	37,4	6,8	74,8
16. Političke stranke	9,3	56,9	5,0	74,8

* Ljestvica je imala pet stupnjeva i razliku do 100% čine neutralni odgovori.

Komparativni podaci pokazuju kako je u desetak godina znatno oslabilo povjerenje u sve ispitivane institucije, pri čemu su najveći gubitnici televizija, vjerske institucije te hrvatski parlament i vlada. Štoviše, dok su u prvom ispitivanju mladi samo prema političkim strankama demonstri-

rali većinsko nepovjerenje, u najnovijem istraživanju takvo se nepovjerenje proširilo na institucije vlasti i na lokalnoj i na nacionalnoj razini te na televizijske i tiskane medije. Također je vidljivo da je iskazano povjerenje 2013. godine na relativno niskoj razini, jer nijedna institucija nije zadobila više od trećine povjerenja mladih.[5] Pritom nije suvišno istaknuti kako, izuzev predsjednika Republike, vrh ljestvice povjerenja zauzimaju represivne institucije. Istodobno, dno te ljestvice zauzimaju najviša tijela predstavničke i izvršne vlasti te političke stranke, koje kontinuirano uživaju najmanje povjerenja. To je povjerenje tako mizerno, a dominacija nepovjerenja tako izrazita, da se može govoriti o raširenoj averziji prema tim političkim institucijama.[6]

Dosad prikazani rezultati jasno ukazuju na silazni trend u potpori ustavnim, odnosno liberalno-demokratskim vrijednostima te, osobito, u pogledu povjerenja u društvene i političke institucije. Tome se pridružuje veća potpora autoritarnom nego demokratskom načinu vladanja te većinsko nezadovoljstvo stanjem demokracije u Hrvatskoj. Ove tendencije, promatrane integralno, vode zaključku kako među mladima u Hrvatskoj slabi opća podrška postojećem političkom sustavu.

Kako su mladi socijalizirani u nominalno demokratskom sustavu, dobiveni nalazi proturječe očekivanjima da će takve okolnosti rezultirati učvršćivanjem potpore demokratskom poretku. Zbilo se upravo suprotno, zbog čega je realno pretpostaviti da je na nagrizanje difuzne potpore demokratskom sustavu utjecalo nezadovoljstvo dosadašnjim funkcioniranjem političkih institucija i aktera.

---

[5] Indikativno je da ni socijalno povjerenje hrvatske mladeži nije osobito raširenо (Ilišin i dr., 2013; Gvozdanović, 2014). Konkretno, većinsko povjerenje uživaju samo članovi obitelji, prijatelji i rođaci. Za razliku od izraženog partikularnog povjerenja, uopćeno je povjerenje na znatno nižoj razini. Tako kolegama vjeruje četvrtina, a susjedima petina mladih, dok ljudima drukčije vjeroispovijesti ili političkog uvjerenja vjeruje tek svaki šesti ispitanik. Na kraju, poznanicima vjeruje 9%, a nepoznatim ljudima samo 3% mladih. Može se, dakle, konstatirati kako iskazano institucionalno i socijalno nepovjerenje pokazuje da su u Hrvatskoj društvene norme povjerenja općenito na niskoj razini.

[6] Loš image političara među mladima potvrđuju rezultati istraživanja hrvatskih studenata iz 2010. godine, kada je ustanovljeno da od 85% do 60% njih političarima zamjeraju odustajanje od predizbornih obećanja, isključivu zainteresiranost za glasove birača, gubitak dodira s građanima nakon izbora, koncentraciju na osobne i stranačke interese uz zanemarivanje javnih interesa i slično (Ilišin, 2014). Takav stav spram političara nije hrvatska posebnost, jer slične prigovore svojim političarima upućuju i mladi u Velikoj Britaniji, premda u nešto manjoj mjeri (Henn i dr., 2005; Henn, Foard, 2014).

4. Politička participacija i stavovi mladih

Na osnovi saznanja o opadanju potpore demokratskomu političkom sustavu, a osobito o izrazitom padu institucionalnog povjerenja, logično bi bilo pretpostaviti da opada i participacija mladih. Djelomično sukladni toj hipotezi su komparativni podaci o interesu mladih za politiku (grafikon 4) kao jednom od preduvjeta za konkretan politički angažman.

Grafikon 4: Komparativni prikaz interesa mladih za politiku (%)

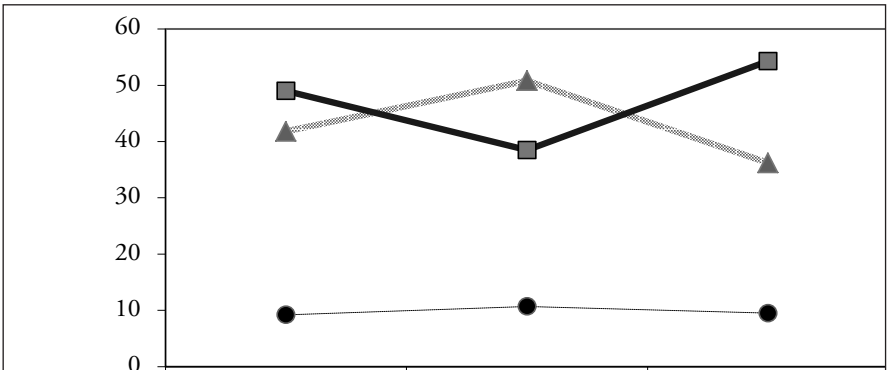

	1999.	2004.	2013.
Velik	9,2	10,7	9,5
Osrednji	41,8	50,8	36,2
Nikakav	49,0	38,5	54,3

U promatranom razdoblju je interes za politiku varirao. Točnije, veliki je interes bio stabilno nizak, dok je u posljednjem desetljeću, nakon smanjivanja udjela mladih koji su bili potpuno nezainteresirani za politiku, broj takvih drastično porastao.[7]

[7] Zanimljivo je da je u posljednjoj socijalističkoj dekadi 15% mladih iskazivalo velik, a 24% nikakav interes za politiku (Ilišin, 1999). Dakle, unatoč tome što politički pluralizam obogaćuje politički život i čini ga napetijim, interes mladih za politiku nije se povećao, nego znatno smanjio. Identične promjene dogodile su se i među slovenskom omladinom (Nastran Ule i dr., 1996), što pokazuje kako uspostavljanje demokratskih političkih institucija nije dostatno jamstvo za jačanje inicijalnih kapaciteta za participaciju. Situacija u razvijenim demokratskim društvima je drukčija: primjerice, britanska omladina, premda i ona razočarana (institucionalnom) politikom, samo u 12% slučajeva nije uopće zainteresirana za politiku (Henn, Foard, 2014).

Na tragu gubitka interesa za politiku trebalo bi pretpostaviti da se smanjila i politička participacija mladih, no komparativni podaci u tablici 2 pokazuju suprotan trend.

Tablica 2: Komparativni prikaz učlanjenosti mladih u različite organizacije i skupine (%)

Organizacija, udruga ili skupina	**1999.**	**2004.**	**2013.**
1. Sportski klub ili skupina	19,9	15,8	23,4
2. Politička stranka	6,8	5,3	10,7
3. Volonterska udruga	–	–	10,6
4. Kulturna ili umjetnička skupina	13,4	6,5	9,2
5. Udruga mladih	7,5	4,7	7,4
6. Vjerska udruga	–	–	5,6
7. Humanitarna udruga	–	–	4,6
8. Sindikat	9,1	4,1	2,6
9. Organizacija za zaštitu ljudskih prava	3,2	0,6	2,3
10. Organizacija za zaštitu okoliša	5,2	2,4	1,9
11. Mirotvorna organizacija	2,9	0,6	1,5
12. Neka druga organizacija	4,8	2,3	1,5
13. Udruga za zaštitu radničkih prava	–	–	1,1
Nisu članovi nijedne organizacije ili skupine	62,4	66,7	46,9

Usporedba udjela mladih koji ne participiraju ni u kakvim organizacijama pokazuje kako je posljednjih desetak godina porastao broj članova raznih organizacija za 20%, pri čemu je dio ispitanika učlanjen u više organizacija. Drugim riječima, porasla je participacija mladih i u političkim strankama i u organizacijama civilnoga društva, na osnovi čega se može ustvrditi kako među mladima u Hrvatskoj raste broj „građanskih sveždera“ (Hustinx i dr., 2012), odnosno onih koji kombiniraju različite oblike društvenog angažmana.

Ovdje su ipak najintrigantniji podaci o recentnom porastu udjela mladih učlanjenih u političke stranke[8], i to baš u isto vrijeme kada je povjerenje u stranke palo na najnižu razinu do danas. Time se dogodila provokativna anomalija: mladih članova političkih stranaka ima dvostruko više nego onih koji tim političkim institucijama vjeruju[9]. Da bi se to proturječje objasnilo, treba se usredotočiti na političke stranke kao nezaobilaznog aktera višestranačkog sustava i demokratizacije društva.[10] Svakako je zanimljivo kako je paralelno s rastom priključivanja mladih političkim strankama od 1999. do 2013. rastao i broj onih (s 34% na 45%) koji se ne identificiraju niti s jednom strankom, tj. ne iskazuju svoje stranačke preferencije. Čini se da se hrvatska omladina polarizirala na one koje političke stranke – a posljedično ni izbor između različitih političkih opcija – uopće ne zanimaju, i na pristaše određenih stranaka, među kojima ih se gotovo petina odlučuje za stranački angažman.

Nesuglasje između povjerenja i učlanjenosti u političke stranke izaziva dvojbe u pogledu motivacije za taj tip političkog angažmana. Inicijalna motivacija za pridruživanje političkim strankama u pravilu je povezana s većim interesom za politiku i većim povjerenjem u stranačku djelotvornost (Cross, Young, 2008b), a može biti altruistička, svrhovita i kolektiv-

[8] Učlanjenost hrvatskih građana i mladih u političke stranke oscilira: tijekom 1990-ih mladih članova stranaka bilo je 24%, potom se smanjila na 10%, pa na 5%, dok se istodobno među starijima učlanjenost smanjivala s 28% preko 17% na 10%. U socijalističkom razdoblju učlanjenost u Savez komunista bila je nešto viša, a udio članova među mladima kretao se između 26% i 11% (Ilišin, 1999). Svi ovi postotci znatno su iznad onih zabilježenih u etabliranim europskim demokracijama, gdje se kreću između 3% i 5% (Pedersen i dr., 2004; Cross, Young, 2008b, Bruter, Harrison, 2009; Kestilä-Kekkonen, 2009; Marzana i dr., 2012).

[9] „Kopernikanski obrat" u odnosu između povjerenja i učlanjenosti u političke stranke prvi put je ustanovljen u istraživanju hrvatskih studenata 2010. godine, kada je njihovo povjerenje u političke stranke bilo ispod 4%, a učlanjenost 11% (Ilišin, 2014). Na osnovi toga može se pretpostaviti da je početak trenda velike erozije institucionalnog povjerenja i rasta priključivanja strankama vremenski koincidirao s početkom gospodarske krize u Hrvatskoj. Kako su dosadašnja istraživanja pokazala (Ilišin, 2005) da su politički stavovi mladih i starijih tendencijski usklađeni te da je politička participacija starijih u pravilu viša, vjerojatno je da su stariji u još većoj mjeri učlanjeni u stranke, a vjerojatno i podjednako nepovjerljivi prema njima kao i mladi.

[10] U Hrvatskoj je početkom 2015. godine, uz 52.000 organizacija civilnog društva, bilo službeno registrirano 144 političkih stranaka, od kojih je oko 30% uspjelo jednokratno ili u više mandata ući u hrvatski parlament (Ilišin, 2007; Ilišin, Čular, 2014). Permanentan rast broja hrvatskih političkih stranaka je višestruko intrigantan fenomen, a ovdje treba tek apostrofirati kako se to zbiva unatoč tome što su među građanima stranke izrazito neomiljene.

na u cilju ostvarivanja interesa društva u cjelini, ili materijalna i selektivna u cilju ostvarivanja partikularnih koristi (Bruter, Harrison, 2009). Diskrepancija između pada povjerenja i rasta učlanjivanja u političke stranke provocira pitanje o motivaciji mladih u Hrvatskoj da se angažiraju u njihovu radu. Dobiveni rezultati na tragu su trihotomnog modela razloga pridruživanja mladih političkim strankama (Bruter, Harrison, 2009). Ovi autori su identificirali moralno usmjerene članove (ujedno i najbrojnije) koji su inspirirani ideološkim i altruističkim motivima; manje brojne profesionalno usmjerene članove koje pokreću materijalistički, profesionalni ili instrumentali motivi; te (najmalobrojnije) socijalno usmjerene članove motivirane potrebom za integraciju u grupu i mogućnostima upoznavanja zanimljivih ljudi te stjecanja prijatelja. Slični konkretni motivi mogu se prepoznati i kod hrvatske omladine 2013. godine (grafikon 5).

Grafikon 5: Motivacija mladih za učlanjivanje u različite organizacije 2013. – stupanj vrlo mnogo (%)

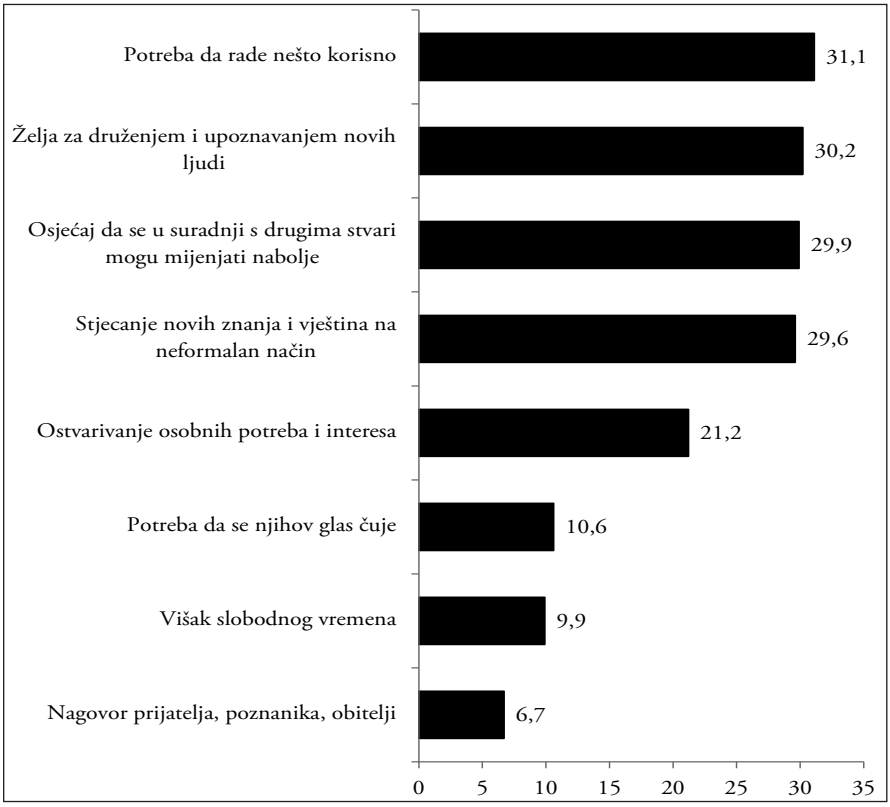

U hrvatskom su slučaju motivi isprepleteni jer su ispitanici mogli izabrati odgovarajući stupanj važnosti za svaki razlog učlanjivanja u bilo koju organizaciju, a ne samo u političku stranku. Stoga ne iznenađuje da prevladavaju motivi usmjereni na djelovanje za opću korist i javno dobro te da je uvelike prisutno i socijalno usmjerenje. Pritom podatak kako je „najčišći" instrumentalni motiv – ostvarivanje osobnih potreba i interesa – u najvišem stupnju izabrala petina mladih, sugerira da orijentacija na osobnu korist nije rezervirana samo za članove političkih stranaka, odnosno da instrumentalno usmjerenje nije strano ni dijelu onih koji se priključuju različitim organizacijama civilnog društva.

U tom je kontekstu korisno pogledati koje subjekte u isto vrijeme mladi prepoznaju kao one koji mogu motivirati njihovu generaciju na veći društveni angažman (grafikon 6).

Grafikon 6: Akteri koji mogu potaknuti mlade na društveni angažman 2013. – stupnjevi mnogo i vrlo mnogo (%)

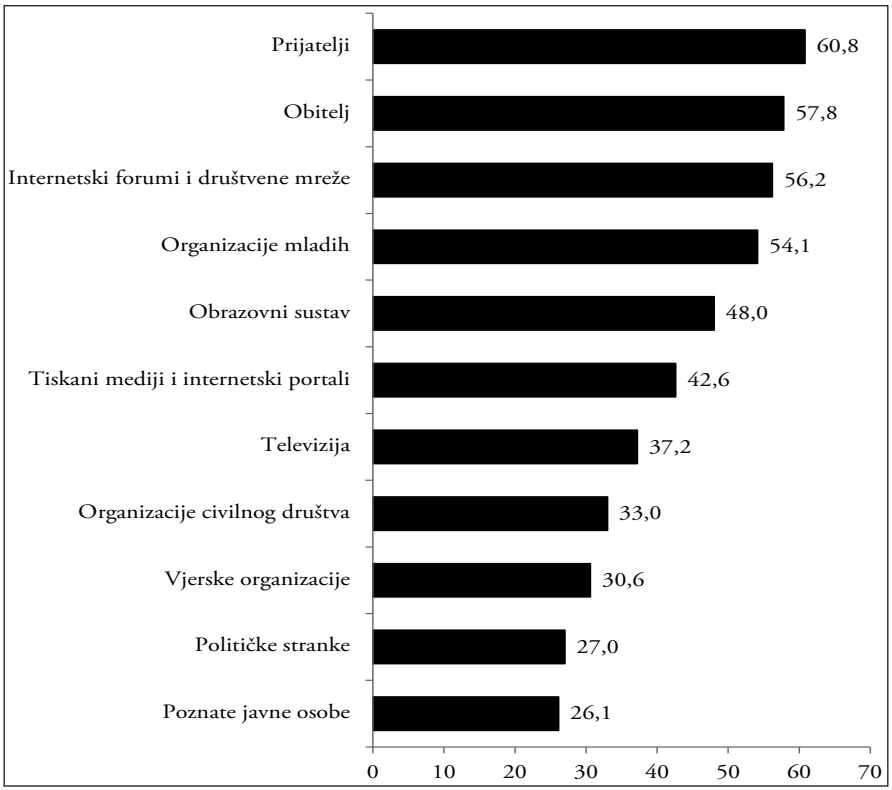

Sukladno postojećemu socijalnom i institucionalnom (ne)povjerenju, očekivano je da mladi najviše ističu potencijalni motivacijski utjecaj obitelji i prijatelja, a najmanje političkih stranaka i javnih osoba. U današnje doba je također očekivana percepcija važne uloge različitih internetskih platformi, uz opadanje uloge televizijskog medija. Indikativno je da gotovo svaki drugi mladi ispitanik drži da bi njihove vršnjake na veći društveni angažman mogao potaknuti obrazovni sustav, iako je obrazovanje za demokraciju već gotovo dva desetljeća sporno pitanje u hrvatskom obrazovnom sustavu. Svakako je intrigantno da je mobilizacijski potencijal različitih organizacija civilnoga društva – osim udruga mladih koje su generacijski utemeljene – percipiran tek malo većim nego omraženih političkih stranaka. Podjednako je zanimljivo da mladi, iako su prethodno na ljestvici motivacijskih faktora na posljednje mjesto stavili nagovor obitelji i prijatelja, ovdje najviše ističu njihovu potencijalnu mobilizacijsku snagu. To pokazuje kako pri konkretnoj odluci mladih da se priključe određenim organizacijama važnu ulogu vjerojatno ima kombinirani utjecaj njihovih motiva i mobilizacijske snage različitih subjekata.

Problem motivacije mladih za društveni i politički angažman dodatno može osvijetliti njihova percepcija okolnosti važnih za uspjeh u hrvatskome društvu (grafikon 7). Prije uvida u prikazane komparativne podatke, korisna je informacija da četiri petine mladih smatra kako je u današnje vrijeme moderno – uz dobar izgled i završavanje fakulteta – izgraditi karijeru (Ilišin i dr., 2013), što sugerira kako im je vrlo važno uspjeti u životu, pri čemu smatraju da je u tom nastojanju poželjno osloniti se na profesionalno potvrđivanje.

Prikazane promjene u percepciji faktora važnih za društveni uspjeh na posredan način govore o problemima suvremenoga hrvatskog društva, mogućim razlozima nezadovoljstva građana, kao i o skrivenim vrijednostima, a u kontekstu ove analize indikativna su dva trenda. Jedan je drastičan pad važnosti profesionalne odgovornosti i zalaganja, poštenja i korektnosti prema drugima te znanja i sposobnosti, što bi inače trebale biti presudne okolnosti u izgradnji profesionalne karijere do koje je mladima toliko stalo. Kako su ti mehanizmi napredovanja, po mišljenju mladih, dezavuirani, logično je da se oni u većoj mjeri okreću drugim mogućnostima, npr. nepotizmu i korupciji. Drugi važan trend je per-

manentan rast isticanja korupcije i političke podobnosti[11], za koje u novije doba više od četvrtine mladih smatra da su vrlo važne okolnosti za uspjeh u hrvatskome društvu. Kada se koncentriramo na političku podobnost, može se reći da je dobar dio mladih prepoznao dosadašnji način funkcioniranja političkih stranaka, koji podrazumijeva pravo pobjednika na sav plijen koji može raspodijeliti po stranačkim zaslugama, uključujući „kupovinu" saveznika i poslušnika u cilju održavanja pozicije vlasti. Takva percepcija obrasca ponašanja stranaka rezultira doživljavanjem tih političkih aktera kao dostupnog instrumenta za lakši pristup sve oskudnijim društvenim resursima. Ako političke stranke za svoje članove postaju poligon i poluga egzistencijalnog zbrinjavanja i socijalne promocije, može se očekivati kako to povećava njihovu privlačnost za one mlade koji se osjećaju blokiranima u zadovoljavanju svojih potreba i potencijala.

Navedeni istraživački rezultati čine suspektnim mlade članove hrvatskih političkih stranaka, zbog čega je potreban uvid u njihova sociodemografska obilježja te eventualno diferenciranje od mladih nečlanova u pogledu ispitivanih pokazatelja demokratskog potencijala, odnosno političke kulture.

[11] Partitokracija je jedno od karakterističnih obilježja hrvatskoga političkog sustava, što se, između ostalog, manifestira velikim utjecajem političkih stranaka na distribuciju poslova u javnom sektoru (Bruter, Harrison, 2009). Pretpostavka je da ta moć u vrijeme društvene krize raste, pa se posljedično širi i učvršćuje klijentelistički obrazac ponašanja. Naime, u takvoj situaciji stranke više nisu samo instrumenti stjecanja specifičnih materijalnih beneficija i/ili „odskočna daska" za one koji žele ostvariti respektabilnu karijeru političara, menadžera ili poduzetnika, nego postaju nužne za dobivanje različitih poslova u javnom sektoru, pa i u privatnim poduzećima koja su „umrežena" s političkom elitom. U Hrvatskoj se to osobito događa u lokalnim sredinama, u kojima neke stranke neprekidno obnašaju vlast od početka tranzicije ili u više mandata, što pogoduje uspostavljanju čvrste i efikasne klijentelističke mreže odnosa. To osigurava opstanak određene političke opcije na vlasti, ali i povećava broj i apetite klijentelističkih skupina unutar elektorata. Stoga je logično pretpostaviti kako je društvena kriza pogodovala rastu poželjnosti priključivanja strankama, pri čemu – za razliku od socijalističkog razdoblja, kada je članstvo u Savezu komunista prije svega bilo uvjet za dobivanje nekog rukovodećeg položaja (od poduzeća do kulturnih i akademskih institucija) − danas stranke često arbitriraju pri dobivanju bilo kakvoga radnog mjesta.

Grafikon 7: Komparativni prikaz percepcije faktora uspjeha u hrvatskome društvu – stupanj vrlo važno (%)

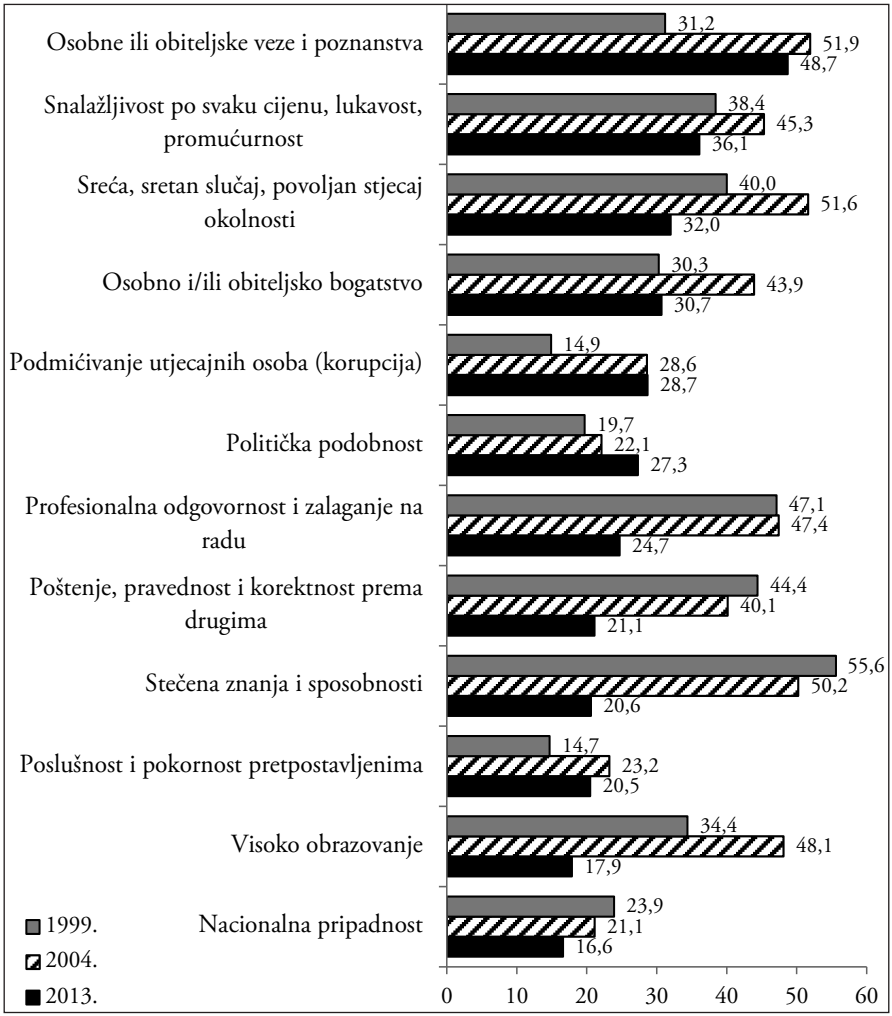

Rezultati bivarijatne analize ocrtali su relativno prepoznatljiv socijalni profil mladih članova političkih stranaka (tablica 3).

Ukratko rečeno, u članstvu političkih stranaka natprosječno su zastupljeni mladi stanovnici sela u istočnoj i središnjoj Hrvatskoj, oni koji su stariji od 20 godina a završili su trogodišnju srednju školu ili fakultet, te su zaposleni ili nezaposleni. Zanimljivo je da se rodne razlike nisu po-

kazale statistički značajnima, iako u mladom članstvu s 58% dominiraju muškarci. Ni utjecaj stupnja obrazovanja oca nije se pokazao statistički značajnim, premda su učlanjivanju u političke stranke mladi to manje skloni što je njihov otac više obrazovan.

Tablica 3: Članovi političkih stranaka s obzirom na sociodemografska obilježja mladih 2013. (%)*

Sociodemografska obilježja	**Članovi**	**Nisu članovi**	**UKUPNO**
Regionalna pripadnost	$\chi^2 = 30,84$		
Sjeverna Hrvatska	9,9	90,1	**23,5**
Središnja Hrvatska	15,4	84,6	**8,2**
Istra i Primorje	10,8	89,2	**11,7**
Istočna Hrvatska	16,4	83,6	**18,8**
Dalmacija	9,0	91,0	**20,1**
Zagreb	4,8	95,2	**17,7**
Mjesto stanovanja	$\chi^2 = 24,88$		
Selo	14,6	85,4	**39,3**
Grad	8,6	91,4	**35,1**
Regionalni centar	10,6	89,4	**9,6**
Zagreb	5,4	94,6	**16,0**
Dob	$\chi^2 = 46,83$		
15-19 godina	3,5	96,5	**30,6**
20-24 godine	13,3	86,7	**33,1**
25-29 godina	14,6	85,9	**36,3**
Stupanj obrazovanja	$\chi^2 = 33,80$		
(Ne)završena osnovna škola	4,1	95,9	**27,7**
Trogodišnja srednja škola	13,1	86,9	**12,6**
Četverogodišnja srednja škola	11,8	88,2	**42,0**
VŠS, VSS i više	14,8	85,2	**17,7**
Socioprofesionalni status	$\chi^2 = 41,82$		
Učenici	3,4	96,6	**25,7**
Studenti	10,9	89,1	**28,4**
Nezaposleni	14,7	85,3	**19,3**
Zaposleni	14,1	85,9	**26,6**
UKUPNO	**10,7**	**89,3**	**100,0**

* Razlike su statistički značajne na razini p=.000.

Promatrani integralno, dobiveni nalazi upućuju na zaključak da se na učlanjivanje u stranke češće odlučuju mladi iz slabije razvijenih i ruralnih sredina te oni koji su osposobljeni za ulazak na tržište rada ili se na njemu nastoje bolje pozicionirati.

U tom kontekstu, a povezano s današnjom situacijom velike nezaposlenosti mladih, intrigantni su podaci prikazani u grafikonu 8.

Grafikon 8: Povjerenje i učlanjenost u političke stranke s obzirom na socioprofesionalni status mladih 2013. (%)

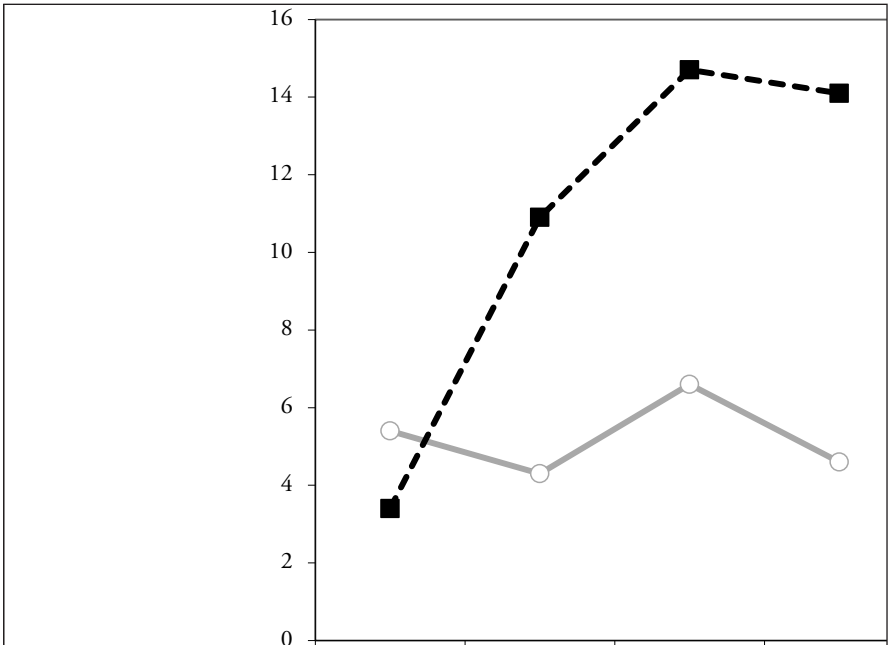

	Učenici	Studenti	Nezaposleni	Zaposleni
Povjerenje u političke stanke	5,4	4,3	6,6	4,6
Članstvo u političkim strankama	3,4	10,9	14,7	14,1

Usporedba povjerenja i učlanjenosti u političke stranke različitih podskupina mladih pokazuje očekivane trendove. Naime, logično je da su učenici (prije svega zbog životne dobi) najmanje učlanjeni u stranke pa su utoliko i jedina podskupina čije povjerenje nadmašuje učlanjenost u političke stranke. Sve ostale socioprofesionalne podskupine mladih manje vjeruju strankama nego što su učlanjene u njih, a ta je diskrepan-

cija najveća u slučaju zaposlene a najmanja kod nezaposlene omladine. Štoviše, nezaposleni mladi su u najvećem broju članovi političkih stranaka i najviše im vjeruju, ali još uvijek je to povjerenje dvostruko manje od učlanjenosti. Cinično bi se moglo komentirati da ih osobne nepovoljne okolnosti sile i na članstvo i na povjerenje u stranke. Kod zaposlenih mladih povjerenje je trostruko manje od njihove učlanjenosti u stranke pa bi se još ciničnije moglo spekulirati da svoje članstvo u strankama još nisu uspjeli „naplatiti" na očekivan način (što derogira njihovo povjerenje), no da u njima ostaju nadajući se osobnoj političkoj i socijalnoj promociji koja će uslijediti ako dovoljno dugo ostanu u redovima stranke.

Indikativno je također da se članovi stranaka od nečlanova tek sporadično razlikuju u pogledu analiziranih političkih vrijednosti i stavova. Konkretno, statistički značajne razlike nisu ustanovljene u slučaju prihvaćanja ustavnih vrijednosti, odnosa prema demokratskom ili autoritarnom načinu vladavine, (ne)zadovoljstva stanjem demokracije u Hrvatskoj te percepcije faktora važnih za napredovanje u hrvatskome društvu. Istodobno, ustanovljene su uglavnom očekivane statistički značajne razlike u pogledu povjerenja u političke institucije (tablica 4) te političkog interesa i motivacije (tablica 5).

Nije iznenađenje da se mladi članovi političkih stranaka od svojih vršnjaka koji nisu članovi stranaka ponajviše razlikuju po povjerenju u političke stranke i lokalnu vlast. Ipak, gotovo dvije trećine članova političkih stranaka ne vjeruje tim institucijama. Na osnovi toga bi se moglo pretpostaviti da mladi koliko-toliko vjeruju jedino strankama čiji su članovi, a da većinu ostalih stranaka percipiraju više kao političke neprijatelje bez vjerodostojnosti i kredibiliteta nego kao legitimne neistomišljenike u pluralističkoj političkoj areni. Kada je riječ o povjerenju u lokalne vlasti, realno je pretpostaviti da je ono povezano s tim koja politička opcija obnaša vlast u nekoj sredini, i ako je riječ o političkoj stranci kojoj mladi pripadaju, njihovo je povjerenje u vlast veće. Kako na lokalnim razinama vlast obnaša više različitih stranaka nego što je to slučaj s nacionalnom razinom, povećava se šansa za iskazivanje prosječno većeg povjerenja. Sukladno tome, na nacionalnoj razini povjerenje je manje jer je u tijelima vlasti koncentrirano nekoliko srodnih političkih stranaka.

Tablica 4: Povjerenje u političke institucije s obzirom na članstvo mladih u političkim strankama 2013. (%)*

Stupanj povjerenja	**Članovi**	**Nisu članovi**	**UKUPNO**
Povjerenje u lokalne vlasti	$\chi^2 = 48,57$		
Potpuno i uglavnom vjeruju	29,2	11,8	**13,6**
Neodlučni	23,4	26,1	**25,8**
Potpuno i uglavnom ne vjeruju	47,4	62,1	**60,6**
Povjerenje u Vladu RH	$\chi^2 = 32,87$		
Potpuno i uglavnom vjeruju	16,4	6,1	**7,2**
Neodlučni	21,6	18,5	**18,8**
Potpuno i uglavnom ne vjeruju	62,0	75,4	**74,0**
Povjerenje u Hrvatski sabor	$\chi^2 = 31,40$		
Potpuno i uglavnom vjeruju	15,3	5,8	**6,8**
Neodlučni	22,0	17,8	**18,3**
Potpuno i uglavnom ne vjeruju	62,7	76,4	**74,0**
Povjerenje u političke stranke	$\chi^2 = 47,77$		
Potpuno i uglavnom vjeruju	13,6	4,0	**5,0**
Neodlučni	27,7	19,2	**20,1**
Potpuno i uglavnom ne vjeruju	58,7	76,7	**74,8**
UKUPNO	**10,7**	**89,3**	**100,0**

* Razlike su statistički značajne na razini p=.000.

Očekivano je također da su članovi političkih stranaka znatno više zainteresirani za politiku od svojih vršnjaka izvan stranaka. No ipak više od četvrtine članova tvrdi da uopće nisu zainteresirani za politiku, što svakako dovodi u pitanje njihovu motivaciju da se pridruže nekoj stranci. Mladi članovi političkih stranaka, međutim, češće iskazuju svrhovitu i kolektivnu motivaciju, odnosno potrebu da rade za opće dobro. Pritom im je važno da mogu osobno utjecati, tj. da svoje ideje mogu javno prezentirati, za početak u stranačkom okruženju. Također je logično da članovi stranaka češće navode političke stranke kao aktere koji mogu potaknuti mlade na društveni angažman, no ostaje činjenica da u mobilizacijsku snagu političkih stranaka ne vjeruje čak dvije trećine njihovih mladih članova.

Tablica 5: Politički interes, motivacija i mobilizacija s obzirom na članstvo mladih u političkim strankama 2013. (%)*

Stavovi mladih	**Članovi**	**Nisu članovi**	**UKUPNO**
Interes za politiku	$\chi^2 = 120,94$		
Velik	27,9	7,3	**9,5**
Osrednji	45,2	35,1	**36,2**
Nikakav	26,9	57,6	**54,4**
Potreba da se čuje njihov glas	$\chi^2 = 25,82$		
Vrlo mnogo i mnogo	46,3	28,1	**31,4**
Malo i nimalo	53,7	71,9	**68,6**
Želja da u suradnji s drugima stvari mijenjaju nabolje	$\chi^2 = 15,05$		
Vrlo mnogo i mnogo	76,7	62,5	**65,0**
Malo i nimalo	23,3	37,5	**35,0**
Političke stranke kao akter poticanja mladih na angažman	$\chi^2 = 19,02$		
Vrlo mnogo i mnogo	39,6	25,4	**26,9**
Malo i nimalo	60,4	74,6	**73,1**
UKUPNO	**10,7**	**89,3**	**100,0**

* Razlike su statistički značajne na razini p=.000.

Najkraće rečeno, mladi članovi stranaka od svojih se vršnjaka nečlanova razlikuju u očekivanom smjeru, no u suženom opsegu. To znači da izostaju neka očekivana diferenciranja – primjerice snažnije prihvaćanje liberalno-demokratskih vrijednosti i veća potpora demokratskom sustavu – te da su i ustanovljene razlike relativno slabo izražene. Preciznije rečeno, iz prikazanih nalaza proizlazi da se mladi članovi stranaka od nečlanova razlikuju prije svega u pogledu participacije, lojalnosti političkim institucijama i donekle motivaciji za politički angažman. Stoga se može konstatirati da ukupni rezultati nisu otklonili dvojbe oko demokratskih kompetencija i primarnih motiva za političku participaciju većine mladih članova političkih stranaka, iako se može prepoznati jezgra onih koji su usmjereni na rad za javni interes. Otvoreno je pitanje tko će od njih uspjeti napredovati u stranačkoj hijerarhiji i dobiti priliku da u nekom tijelu vlasti radi za opće dobro.

Deficite mlade generacije u razumijevanju demokratskih vrijednosti i obrazaca ponašanja dodatno osvjetljava spoznaja kako gotovo svi mladi smatraju korupciju neprihvatljivom i da ih oko 80% drži da je politički prioritet hrvatskih vlasti upravo borba protiv te pojave (Ilišin, 2005; Ilišin i dr., 2013). Istodobno, ovdje je ustanovljeno da nemali broj mladih pokazuje spremnost da se priključi strankama, iako ni u njih pa niti u demokratski sustav nemaju previše povjerenja. Otuda se čini da nisu svjesni, ili to namjerno zanemaruju, kako je klijentelizam oblik političke korupcije. Grubo rečeno, dojam je kako je to naprosto cijena koju su neki mladi spremni platiti radi osobnog prosperiteta bez zamaranja suvišnim etičkim dilemama. Takav pristup političkom angažmanu dodatno je problematičan jer upućuje na postojanje uvjeta koji generiraju negativnu selekciju u procesu regrutiranja mladih u članstvo hrvatskih političkih stranaka, a na taj način i budućih političkih elita.

5. Zaključci

Uvidi iz ove analize mogu se sažeti u nekoliko zaključaka. Prvo, politička kultura mladih u suvremenoj Hrvatskoj može se označiti kao demokratska politička kultura sa značajnim udjelom elemenata podaničke političke kulture. Drugo, promjene koje se događaju zahvaćaju i opću potporu demokratskomu političkom sustavu i participaciju mladih u različitim organizacijama. I treće, ustanovljene promjene dogodile su se u suprotnom smjeru i nejednakom opsegu, što ukazuje na paradokse u demokratskoj političkoj kulturi mladih.

Demokratske komponente političke kulture hrvatske omladine prepoznaju se u vrlo visokoj prihvaćenosti gotovo svih ustavnih (liberalno-demokratskih) vrijednosti i relativno visokoj razini participacije u političkim strankama i donekle u organizacijama civilnoga društva. Dobiveni istraživački rezultati pokazuju da promjene koje su se dogodile nisu međusobno komplementarne, zbog čega dijelom odstupaju od teorijskih očekivanja i ukazuju na kontradiktorne tendencije. Tako je prvi paradoks da je, unatoč odrastanju i sazrijevanju mladih u demokratskom političkom sustavu, oslabila njihova potpora demokratskom poretku, indikatori čega su blago opadanje bezuvjetnog prihvaćanja ustavnih (libe-

ralno-demokratskih) vrijednosti (osobito demokratskog i višestranačkog sustava) i erozija institucionalnog povjerenja, uz veće optiranje za autoritarni oblik vladavine i izraženo nezadovoljstvo stanjem demokracije u zemlji. Drugi je paradoks da je, unatoč slabljenju potpore demokratskom i višestranačkom sustavu i osobito političkim institucijama te opadanju interesa za politiku, porasla participacija mladih u različitim organizacijama, a osobito u političkim strankama. Upravo se ti recentni ambivalentni trendovi mogu protumačiti kao indikator osnaživanja podaničke komponente u političkoj kulturi mladih.

Na proturječnost utvrđenih tendencija osobito upućuje nalaz da broj mladih članova političkih stranaka dvostruko premašuje udio onih koji strankama vjeruju. Ovo nesuglasje dovodi u pitanje motivaciju mladih za učlanjivanje u političke stranke, tim više jer one pate od manjka unutarstranačke demokracije i viška klijentelističkog načina funkcioniranja. Zbog toga one mogu biti, i često jesu, primarno shvaćene kao dostupan instrument za individualno egzistencijalno zbrinjavanje i društveno napredovanje svojih članova. To, između ostalog, podrazumijeva pokoravanje članova stranačkim vođama, što pogoduje razvoju podaničke komponente političke kulture i održavanju karijerističkih motiva pri regrutaciji novih članova. Za sada postoje slabe naznake o volji i sposobnosti hrvatskih političkih stranaka da razviju zakržljale mehanizme unutarnje demokracije te da se od modela masovnih i pokroviteljskih političkih stranaka odmaknu prema modelu jasno socio-interesno i programski profiliranih političkih organizacija, što bi ujedno trebalo u većoj mjeri privući moralno i altruistički usmjerene članove. Relativno raširena praksa klijentelističkog regrutiranja članova političkih stranaka tim je problematičnija, jer će se uglavnom iz redova mladih regrutirati i sutrašnja politička elita. Zbog toga bi se moglo pretpostaviti da će se klijentelistički obrazac, a time i podanička dimenzija političke kulture, nastaviti perpetuirati i u bližoj budućnosti.

Navedena odstupanja od očekivanog smjera promjena u političkoj kulturi mladih rezultirala su pojavom paradoksalnih tendencija u razvoju njihovih demokratskih potencijala. Ustanovljeni trendovi zahtijevaju objašnjenje, a kao kod svih društvenih fenomena, razlozi su višestruki. Ovdje se čini da razloge treba tražiti u interakciji društvenog i političkog naslijeđa i iz socijalističkog i iz tranzicijskog razdoblja te aktualne

društvene krize razmjerno dugog trajanja. Ta teza podrazumijeva da demokratski deficiti naslijeđeni iz totalitarnog sustava nisu zadovoljavajuće prevladani, ponajprije zato jer se demokratska transformacija nije odvijala na način koji bi u potrebnoj mjeri stimulirao razvoj demokratske političke kulture građana – od političkih elita do mladih – pri čemu uvjeti društvene krize stvaraju plodno tlo za osnaživanje već postojećih nedemokratskih elemenata društvenog i političkog poretka. U takvu kontekstu posebna se odgovornost adresira na političke institucije, odnosno njihovo funkcioniranje nakon uspostave pluralističkog društva i demokratskoga političkog sustava. S obzirom na dobivene istraživačke rezultate, logično je zaključiti da djelovanje političkih aktera nije u svim aspektima bilo u skladu ni s proklamiranim demokratskim načelima, niti s očekivanjima hrvatskih građana, uključujući mladu generaciju.

U nalazima istraživanja postoje indicije da su u procesu političke socijalizacije mladih zakazali svi relevantni agensi socijalizacije: od obitelji i prijatelja, preko obrazovnih i vjerskih ustanova, do medija i političkih aktera. Dobro je poznato kako za demokratski odgoj mladih naraštaja treba osigurati odgovarajuće uvjete i okruženje koje će ih opskrbiti primjerenim znanjima i vještinama. U društvima bez respektabilne demokratske tradicije presudna je politička volja i sposobnost političkih aktera da ciljano stvore adekvatne uvjete. To podrazumijeva poštivanje demokratskih vrijednosti i obrazaca ponašanja u političkom i cjelokupnom društvenom životu. Kada je riječ o mladima, osobito je važna spremnost različitih društvenih aktera, počevši s nositeljima vlasti, na svrsishodne intervencije u obrazovni sustav. To je tim nužnije jer manjak demokratskih kapaciteta i vjerodostojnosti političkih institucija i aktera ne rezultira samo smanjivanjem opće potpore demokraciji, nego vodi delegitimiranju demokratskoga političkog sustava. Jer, kako su prije pola stoljeća upozorili G. Almond i S. Verba (2000: 365), „ukoliko politička kultura ne može podržati demokratski sustav, mršave su šanse za uspjeh tog sustava".

Za kraj treba ponoviti da dobiveni nalazi upozoravaju na upitne demokratske potencijale hrvatske omladine. No notorna je činjenica da mladi, takvi kakvi jesu, vjerno zrcale sliku društva u kojem su odrasli. Drugim riječima, ustanovljene proturječne tendencije više govore o društvu u kojemu mladi žive, nego o njima samima. Očito je, dakle, da hrvatsko društvo i političke aktere očekuje još puno posla na razvoju

demokracije, usporedo sa stvaranjem boljih uvjeta za svakodnevni život što većeg broja svojih građana.

Literatura

Almond, G. A.; Verba, S. (2000). *Civilna kultura.* Zagreb: Politička kultura.

Benedicto, J. (2013). The political cultures of young people: an uncertain and unstable combinatorial logic. *Journal of Youth Studies,* 16(6): 712-729.

Bruter, M.; Harrison, S. (2009). Tomorow's Leders? Uderstanding the Involvement of Young Party Members in Six European Democracies. *Comparative Political Studies,* (42)10: 1259-1291.

Cross, W.; Young, L. (2008a). Activism Among Young Party Members: The Case of the Canadian Liberal Party. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties,* (18)3: 257-281.

Cross, W.; Young, L. (2008b). Factors Influencing the Decision of the Young, Politically Engaged to Join a Political Party: An investigation of the Canadian Case. *Party Politics,* 14(3): 345-369.

Dalton, R. J. (2011). *Engaging Youth in Politics. Debating Democracy's Future*. New York & Amsterdam: International Debate Education Association.

Davies, I.; Flanagan, B.; Hogarth, S.; Mountford, P.; Philpott, J. (2009). Asking questions about participation. *Education, Citizenship and Social Justice,* 4(1): 25-39.

Edwards, K. (2007). From Deficit to Disenfranchisement: Reframing Youth Electoral Participation. *Journal of Youth Studies,* 10(5): 539-555.

Esser, F.; De Vreese, C. H. (2007). Comparing Young Voters' Political Engagement in the United States and Europe. *American Behavioral Scientist,* 50(9): 1195-1213.

Fahmy, E. (2006). *Young Citizens. Young People's Involvement in Politics And Decision Making.* Aldershot: Ashgate.

Farthing, R. (2010). The politics of youthful antipolitics: representing the „issue" of youth participation in politics. *Journal of Youth Studies,* 13(2): 181-195.

Flanagan, C. A.; Finlay, A.; Gallay, L.; Kim, T. (2012). Political incorporation and the protracted transition to adulthood: The need of new institutaional inventions. *Parliamentary Affairs,* 65(1): 29-46.

Flanagan, C. A.; Levine, P. (2010). Civic engagement and the transtion to adulthood. *Future of Children,* 20(1): 159-179.

Forbrig, J. – ed. (2005). *Revisiting Youth Political Participation. Challenges for Research and Democratic Practice in Europe.* Strasbourg: Council of Europe.

Furlong, A.; Cartmel, F. (2007). *Young people and social change: individualization and risk in late modernity.* Maidenhead: Open University Press.

Gallagher, M.; Marsh, M. (2004). Party Membership in Ireland: The Members of Fine Gael. *Party Politics,* 10(4): 407-426.

Gvozdanović, A. (2014). Socijalni kapital studenata, u: Ilišin, V. (ur.): *Sociološki portret hrvatskih studenata*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 173-197.

Hague, R.; Harrop, M.; Breslin, S. (2001). *Komparativna vladavina i politika.* Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

Harris, A.; Win, J.; Younes, S. (2010). Beyond apathetic or activist youth. „Ordinary" young people and contemporary forms of participation. *Young,* 18(1): 9-32.

Henn, M.; Foard, N. (2014). Social diferentation in young people's political participation: the impact of social and educational factors on youth political engagement in Britain. *Journal of Youth Studies,* 17(3): 360-380.

Henn, M.; Weinstein, M.; Forrest, S. (2005). Uninterested Youth? Young People's Attitudes towards Party Politics in Britain. *Political Studies,* 53(4): 556-578.

Henn, M.; Weinstein, M.; Hodgkinson, S. (2007). Social Capital and Political Participation: Understanding the Dynamics of Young People's Political Disengagement in Contemporary Britain. *Social Policy & Society,* 6(4): 467-479.

Hustinx, L.; Meijs, L.; Handy, F.; Cnaan, R. (2012). Monitorial Citizens or Civic Omnivores? Repertoires of Civic Participation Among University Students. *Youth & Society,* 44(1): 95-117.

Ilišin, V. (1999). *Mladi na margini društva i politike.* Zagreb: Alinea.

Ilišin, V. (2005). Političke vrijednosti, stavovi i participacija: kontinuitet i promjene, u: Ilišin, V. (ur.): *Mladi Hrvatske i europska integracija.* Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 65-139.

Ilišin, V. (2006). *Mladi u lokalnoj vlasti u Hrvatskoj / Youth in Croatian Local Government.* Zagreb: DIM.

Ilišin, V. (2007). Hrvatski sabor 2003.: obrasci političke regrutacije parlamentarne elite. *Politička misao,* 44(4): 55-92.

Ilišin, V. (2014). Studenti i politika: pragmatizam bez iluzija, u: Ilišin, V. (ur.): *Sociološki portret hrvatskih studenata.* Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 221-290.

Ilišin, V.; Bouillet, D.; Gvozdanović, A.; Potočnik, D. (2013): *Mladi u vremenu krize / Youth in the Time of Crisis.* Zagreb: Institut za društvena istraživanja/ Friedrich Ebert Stiftung.

Ilišin, V.; Čular, G. (2014). Croatian parliamentary elites: toward professionalization and homogenization, u: Semenova, E.; Edinger, M.; Best, H. (eds.): *Parliamentary Elites in Central and Eastern Europe.* London/New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 171-193.

Inglehart, R.; Catterberg, G. (2002). Trends in Political Action: The Developmental Trend nad the Post-Honeymoon Decline. *International Journal of Comparative Sociology,* 43(3-5): 300-316.

Inglehart, R.; Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence.* Cambridge University Press.

Kestilä-Kekkonen, E. (2009). Anti-party sentiment among young adults: Evidence from fourteen West European countries. *Young,* 17(2): 145-165.

Kimberlee, R. (2002). Why Don't Young People Vote at General Elections?. *Journal of Youth Studies,* 5(2): 85-97.

Marien, S.; Hooghe, M.; Quintelier, E. (2010). Inequalities in Non-institutionalised Forms of Political Participation: A Multi-level Analysis of 25 countries. *Political Studies,* 58: 187-213.

Marsh, D.; O'Toole, T.; Jones, S. (2007). *Young People and Politics in the UK: Apathy or Alienation?.* Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Marzana, D.; Marta, E.; Pozzi, M. (2012). Social action in young adults: Voluntary and political engagement. *Journal of Adolescence,* 35: 497-507.

Nastran Ule, M. – ur. (1996). *Predah za študentsko mladino*. Ljubljana: Urad Republike Slovenije za mladino.

Norris, P. (2003): *Young People & Political Activism: From the politics of loyalties to the politics of choice?.* Strasbourg: Council of Europe.

Pedersen, K.; Bille, L.; Buch, R.; Elklit, J.; Hansen, B.; Nielsen, H. J. (2004). Sleeping or Active Partners? Danish Party Members at the Turn of the Millennium. *Party Politics,* 10(3): 367-384.

Quéniart, A. (2008). The Form and Meaning of Young People's Involvement in Community and Political Work. *Youth & Society,* 40(2): 203-223.

Quintelier, E. (2007). Differences in Political Participation between Young and Old People. *Contemporary Politics,* 13(2): 165-180.

Quintelier, E. (2008). Who is Politically Active: The Athlete, the Scout Member or the Environmental Activist?: Young People, Voluntary Engagement and Political Participation. *Acta Sociologica,* 51(4): 355-370.

Quintelier, E.; Vissers, S. (2008). The Effect of Internet Use on Political Participation. *Social Science Computer Review,* 26(4): 411-427.

Rossi, F. M. (2009). Youth Political Participation: Is This the End of Generational Cleavage? *International Sociology,* 24(4): 467-497.

Sander, T. H.; Putnam, R. D. (2010). Still Bowling Alone? The Post-9/11 Split. *Journal of Democracy,* 21(1): 9-16.

Schizzeroto, A.; Gasperoni, G. – eds. (2001). *Study on the State of Young People and Practice in Europe.* Milano: IARD.

Sloam, J. (2007). Rebboting democracy: Youth participation in politics in the UK. *Parliamentary Affairs,* 60(4): 548-567.

Sloam, J. (2012). New Voice, Less Equal: The Civic and Political Engagement of Young People in the United States and Europe. *Comparative Political Studies,* 20(10): 1-26.

Sloam, J. (2013). „Voice and Equality": Young People's Politics in the European Union. *West European Politics,* 36(4): 836-858.

Stolle, D.; Hooghe, M. (2011). Shifting Inequalities Patterns of Exclusion and Inclusion in Emerging Forms of Political Participation. *European Societies,* 13(1): 119-142.

Stolle, D.; Hooghe, M.; Micheletti, M. (2005). Politics in the Supermarket: Political Consumerism as a Form of Political Participation. *International political science review,* 25(3): 245-269.

Ustav Republike Hrvatske. *Narodne novine,* br. 41.

Wass, H. (2007). Generations and Socialization into Electoral Participation in Finland. *Scandinavian Political Studies,* 30(1): 1-19.

Youniss, J.; Levine, P. (2009). *Engaging young people in civic life*. Nashville: Vanderbilt University Press.

Renata Franc
Vanja Međugorac

MLADI I (NE)POVJERENJE U INSTITUCIJE: MOGUĆE ODREDNICE I POSLJEDICE

1. Uvod

I hrvatska i inozemna istraživanja dosljedno pokazuju da su mladi razočarani politikom i političarima te otuđeni od političkih procesa (White i dr., 2000; Henn, Foard, 2012; Ilišin i dr., 2013). Iako se kritičan stav prema političarima može smatrati pozitivnim i bitnim za demokraciju, za funkcioniranje demokratskog sustava istodobno se očekuje da građani imaju barem određeni stupanj povjerenja u institucije, odnosno političkog povjerenja (Marien, 2011: 13). Političko povjerenje obično se određuje kao sažeta procjena u kojoj mjeri sustav odgovara na potrebe građana te vjerovanje da će učiniti ispravno i u odsustvu stalnog nadzora (Miller, Listhaug, 1990: 358). U tom smislu se političko povjerenje može smatrati jednim od najvažnijih resursa za demokratski politički sustav (Hooghe, Zmerli, 2011).

Dosadašnji nalazi ukazuju na bitne posljedice političkog povjerenja kao što su podržavanje javnih politika (Hetherington, Husser, 2012) i veća izborna participacija (Jones, Hudson, 2000). Međutim, treba istaknuti i da nalazi u pogledu političkog povjerenja i političke participacije nisu jednoznačni pa tako noviji nalazi pokazuju da je veće političko povjerenje praćeno većom institucionalnom političkom participacijom, dok je obrnuto u pogledu neinstitucionalnih oblika političke participacije (Hooghe, Marien, 2013). Wu i suradnici (2012: 2), polazeći od Putnamove teorije socijalnoga kapitala i nalaza Putnamovih istraživanja u Italiji, zaključuju da niska razina političkog povjerenja odražava politički sustav koji nema podršku građana, pri čemu je praćen otežanim oblikovanjem i provedbom javnih politika, što čak može uzrokovati politički kaos i rasap političkog sustava.

U razumijevanju političkog povjerenja najčešće se razlikuju dva osnovna teorijska pristupa: kulturalni te institucionalni pristup (Mishler, Rose, 2001; Hakhverdian, Mayne, 2011). Prema kulturalnim teorijama, političko povjerenje ovisi o stavovima i vrijednostima koji su stečeni u djetinjstvu i prenose se s generacije na generaciju, uz isticanje društvenog povjerenja kao jedne od najvažnijih neposrednih odrednica (Inglehart, 1997). Suprotno tome, institucionalne teorije kao glavne odrednice povjerenja u institucije ističu upravo efikasnost i učinkovitost samih institucija te vrednovanje njihova funkcioniranja među građanima (Hakhverdian, Mayne, 2011). Tako Van der Meer i Dekker (2011) povjerenje u nacionalne političke institucije smatraju posljedicom racionalnog vrednovanja odnosa pojedinca i države, koji ovisi o kompetentnosti, zainteresiranosti, odgovornosti i pouzdanosti tih institucija.

Oba ova glavna pristupa razlikuju mikro i makroodrednice političkog povjerenja. Na razini mikro ili individualnih odrednica izdvajaju se individualna socijalizacijska iskustva (kulturalna teorija), odnosno individualne procjene funkcioniranja institucija koje ovise o osobnim iskustvima i stavovima (institucionalni pristupi), dok se na razini makro ili kontekstualnih odrednica ističu nacionalna tradicija u okviru kulturalnih pristupa, odnosno funkcioniranje samih institucija preko primjerice ekonomskih pokazatelja o društvu ili pokazatelja o razini korupcije u okviru institucionalnih pristupa (Mishler, Rose, 2001). Dosadašnje analize na temelju anketnih ispitivanja u pravilu su istraživale samo individualne odrednice političkog povjerenja (Levi, Stoker, 2000), međutim posljednjih godina pojavljuju se i istraživanja koja se koriste višerazinskim statističkim modeliranjem koje omogućuje istovremenu analizu individualnih i kontekstualnih odrednica političkog povjerenja (Van der Meer, 2010; Van der Meer, Dekker, 2011), kao i njihove eventualne interakcije (Hakhverdian, Mayne, 2012).

Unatoč brojnosti pristupa i istraživanja zastupljenosti i korelata političkog povjerenja, relativno je malo istraživanja fokusiranih na mlade (Torney-Purta i dr., 2004; Hooghe, Wilkenfeld, 2008; Schoon, Cheng, 2011). U ovom ćemo radu, polazeći od dosadašnjih spoznaja o razini, obrascima i korelatima povjerenja u institucije te podataka i nalaza o povjerenju mladih u institucije iz međunarodnog projekta *Sjećanje, mladi, političko naslijeđe i građanska uključenost* (*Memory, Youth, Political Legacy and Civic Engagement, MYPLACE*, www.fp7-MYPLACE), odgovoriti na dva osnovna pitanja:

1. Razlikuju li se mladi u Hrvatskoj s obzirom na razinu i obrasce povjerenja u različite nacionalne institucije od mladih u drugim zemljama?
2. Koji su korelati (ne)povjerenja mladih u institucije te kakvo je moguće značenje manjka povjerenja u institucije u kontekstu demokratskog potencijala mladih?

2. (Ne)povjerenje mladih u institucije – Hrvatska

U Hrvatskoj se povjerenje u institucije prati i analizira relativno kontinuirano u nacionalnim i međunarodnim anketnim istraživanjima. Neovisno o izvoru, podaci su vrlo suglasni pa u različitim godinama i različitim ispitivanjima hrvatski građani relativno najviše povjerenja poklanjaju vojsci, policiji i Crkvi, a najmanje političkim strankama (Baloban, Rimac, 1998; Sekulić, Šporer, 2010; Pilarov barometar hrvatskog društva 2014). I u slučaju Hrvatske većina se dosadašnjih podataka odnosi na nacionalne uzorke, a tek je nekoliko istraživanja koja se fokusiraju na povjerenje u institucije među mladima (Ilišin, 2005; Ilišin i dr. 2013; Gvozdanović, 2014).

Podaci anketiranja nacionalno reprezentativnog uzorka mladih (14–27 godina) iz 2012. godine pokazuju da mladi imaju najviše povjerenja u dvije represivne institucije (policiju i sudstvo), a najmanje u tijela predstavničke i izvršne vlasti te osobito u političke stranke. Pritom niti jedna od 13 institucija obuhvaćenih tim istraživanjem ne uživa većinsko povjerenje mladih (Ilišin i dr., 2013). Točnije, svega je 17% mladih izrazilo povjerenje u političke stranke, 20% u Hrvatski sabor, a 33% u sustav pravosuđa, medije i udruge (Ilišin i dr., 2013).

U okviru međunarodnog istraživačkog projekta *MYPLACE*, anketnim ispitivanjem prikupljeni su podaci o razini povjerenja mladih u 13 institucija (od nacionalnih političkih institucija, preko nadnacionalnih do međunarodnih organizacija) te o stavovima i ponašanjima mladih. Anketno ispitivanje provedeno je u 14 zemalja potkraj 2012. i početkom 2013. godine na reprezentativnim uzorcima mladih od 16 do 25 godina na dvjema kontrastnim lokacijama[1]. U Hrvatskoj je u organizaciji Instituta Ivo

[1] Jedino su u Njemačkoj ispitivanjem obuhvaćene četiri lokacije, po dvije na području nekadašnje Istočne Njemačke i po dvije na području nekadašnje Zapadne Njemačke (Ellison, Pollock, 2014).

Pilar prikupljanje podataka provedeno usmenom anketom u razdoblju od rujna do prosinaca 2012. na reprezentativnim probabilističkim uzorcima mladih (16–25 godina) na dvjema lokacijama; odnosno četvrtima Grada Zagreba (Podsljeme: N=610 i Peščenica: N=607) (Franc i dr., 2013).

Iz predočene raspodjele odgovora (slika 1) proizlaze nalazi sukladni dosadašnjima na nacionalno reprezentativnim uzorcima – naime, mlade u dvjema zagrebačkim četvrtima: Podsljemenu (Pod) i Peščenici (Peš) općenito karakterizira nisko povjerenje u nacionalne političke institucije, pri čemu ispitanici izražavaju najviše povjerenja u vojsku, policiju i sudove, a najmanje u političke stranke i Hrvatski sabor.

Slika 1: (Ne)povjerenje u nacionalne institucije među mladima na području Podsljemena i Peščenice[2]

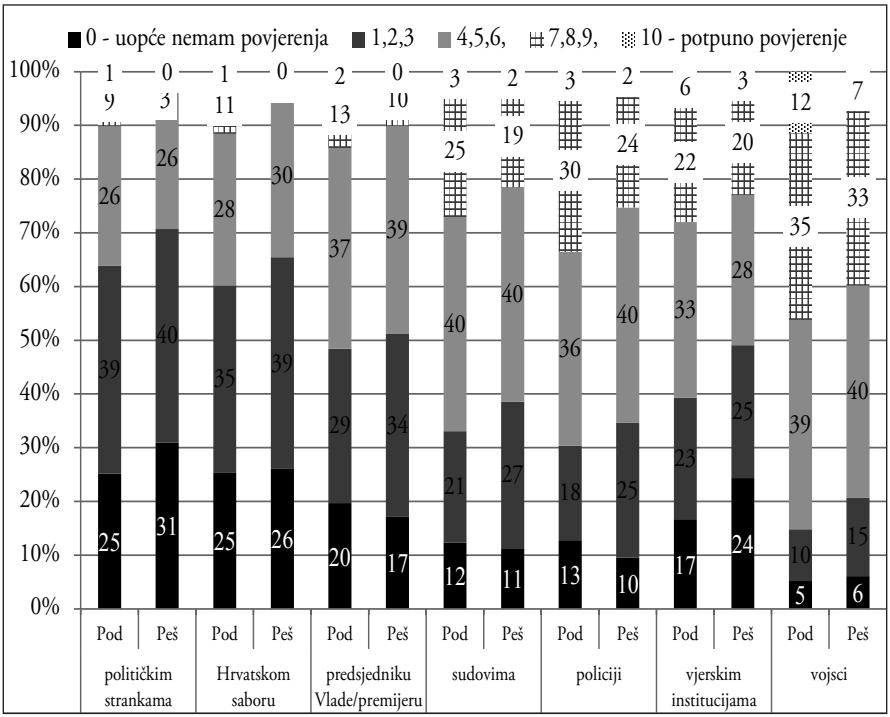

[2] Za potrebe ovoga prikaza originalni odgovori sudionika na skali od 11 stupnjeva od 0 do 10, gdje 0 označava uopće nemam povjerenja, a 10 potpuno povjerenje, sažeti su u 4 kategorije (uopće nemam povjerenja – 0, nisko povjerenje – sažeti odgovori 1, 2, i 3; srednje povjerenje – sažeti odgovori 4, 5, i 6, više povjerenje – sažeti odgovori 7, 8 i 9 te potpuno povjerenje 10).

Primjerice, da uopće nema povjerenje ili da ima nisko povjerenje (rezultat manji od 4 na skali od 0 do 10) u političke stranke izražava 64% mladih u Podsljemenu, a 71% u Peščenici, da uopće nema povjerenje ili da ima nisko povjerenje u Hrvatski sabor izražava 60% mladih u Podsljemenu i 65% u Peščenici. S druge strane, odsustvo povjerenja ili nisko povjerenje u vojsku izražava 15% mladih u Podsljemenu i 21% u Peščenici, a u policiju oko trećina mladih na obje lokacije.

Mladi na obje lokacije u prosjeku iskazuju nešto veće povjerenje u međunarodne institucije (slika 2), pa tako da uopće nema ili ima malo povjerenja (rezultat 4 ili manje na skali od 0 do 10) u neku od četiri institucije obuhvaćene *MYPLACE* anketom izražava između desetine i trećine mladih na obje lokacije.

Slika 2: (Ne)povjerenje u nadnacionalne institucije i međunarodne organizacije među mladima na području Podsljemena i Peščenice

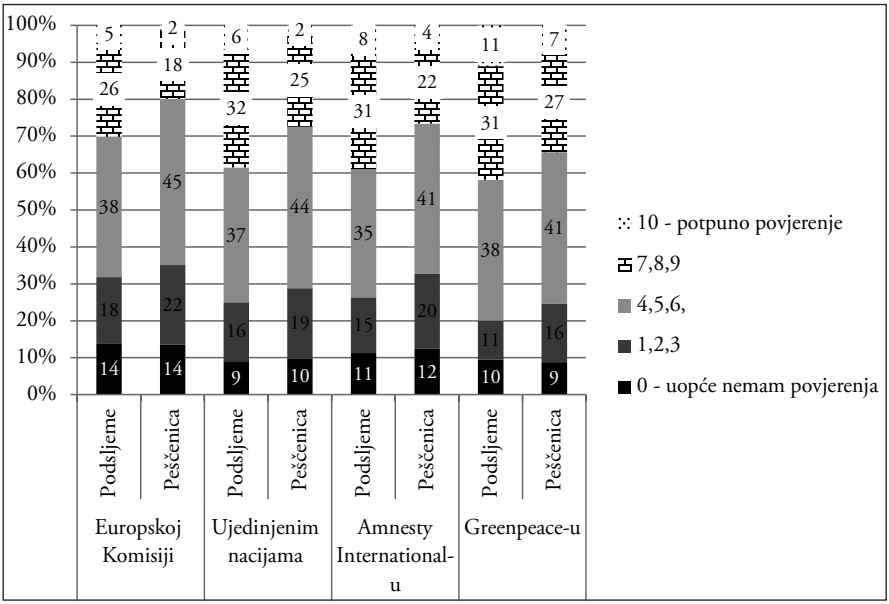

Slika 3 predočuje prosječne razine povjerenja mladih u Podsljemenu i Peščenici u svih 13 institucija obuhvaćenih MYPLACE istraživanjem. Iz prikaza je vidljivo da se prosječne vrijednosti za sve institucije u obje lokacije kreću u rasponu od 2.32 za političke stranke na Peščenici do 6.15 u Podsljemenu za vojsku.

Slika 3: Prosječne razine povjerenja mladih u Podsljemenu i Peščenici u sve promatrane institucije

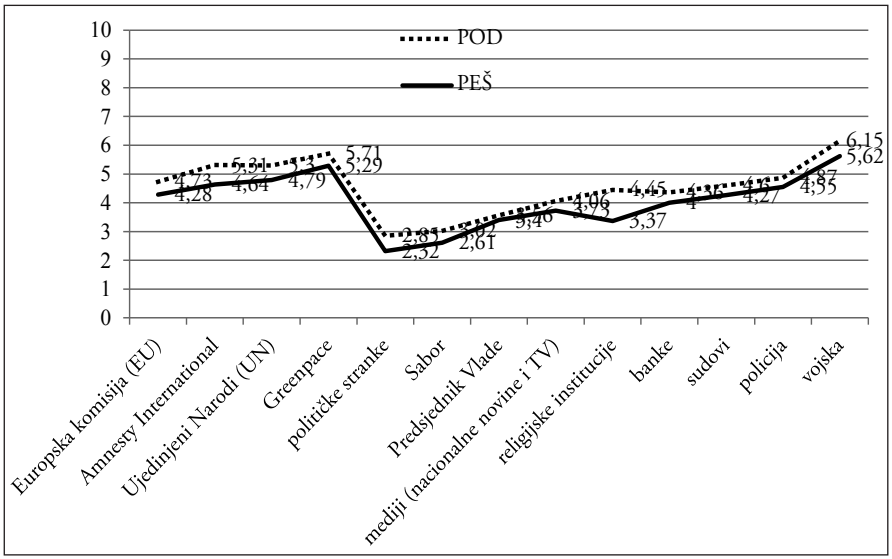

Iz prezentiranih podataka vidljivo je da je obrazac povjerenja u različite institucije gotovo podjednak među mladima u Podsljemenu i Peščenici. Iako za sve analizirane institucije (osim predsjednika Vlade) mladi na Peščenici iskazuju statistički značajno nižu razinu povjerenja nego mladi u Podsljemenu, te su razlike vrlo male i praktički zanemarive (Franc i dr., 2013).

3. Sličnosti i razlike u obrascima (ne)povjerenja mladih u različitim zemljama

Iako su *MYPLACE* podaci o povjerenju u institucije ustanovljeni na reprezentativnim uzorcima mladih s dvije kontrastne lokacije u 14 zemalja, a ne na reprezentativnim uzorcima mladih tih zemalja, utvrđeno je da se dvije lokacije u istoj zemlji vrlo rijetko značajnije razlikuju po izraženom povjerenju (Franc, Međugorac, 2014). Pritom je multivarijatna višerazinska analiza vezana uz povjerenje u nacionalni parlament te Europsku komisiju pokazala da su lokacije unutar zemalja izvor relativno malog

udjela varijabiliteta u procjenama mladih, dok su puno veće razlike između zemalja, što omogućuje uspoređivanje obrazaca povjerenja u različite institucije na razini zemalja, a ne samo lokacija (Franc, Međugorac, 2014).

Predočene prosječne razine povjerenja u sedam nacionalnih institucija među mladima u 14 zemalja, uz istaknute prosječne razine povjerenja u vojsku (crna podebljana linija) te policiju (točkasta podebljana linija) na slici 4, odnosno istaknute političke stranke i nacionalni parlament na slici 5, pokazuju da su vojska i policija u gotovo svim obuhvaćenim zemljama institucije kojima mladi iskazuju relativno najviše povjerenja (slika 4), a političkim strankama, nacionalnom parlamentu i predsjedniku Vlade, mladi, u pravilu, u svim zemljama iskazuju najmanje povjerenje (slika 5). Dakle, mladi u Hrvatskoj se s obzirom na obrazac povjerenja u različite institucije ne razlikuju bitno od svojih vršnjaka u drugim zemljama.

Time podaci iz *MYPLACE* projekta, utvrđeni na reprezentativnim uzorcima mladih od 16 do 25 godina na dvjema kontrastnim lokacijama u 14 zemalja[3], potvrđuju dosadašnji dosljedan obrazac povjerenja u različite nacionalne institucije, utvrđen u međunarodnim istraživanjima na nacionalnim reprezentativnim uzorcima.

Primjerice, podaci iz Europskoga društvenog istraživanja pokazuju da je povjerenje u implementirajuće institucije u pravilu više nego u predstavničke institucije, dok političke stranke i političari uživaju generalno najmanju razinu povjerenja (Marien, 2011), osobito u postkomunističkim zemljama (Mishler, Rose, 2001). Pritom, bez obzira na dosljedan obrazac povjerenja u različite institucije među mladima u Hrvatskoj u odnosu na mlade u drugim obuhvaćenim zemljama, svakako treba uočiti i razlike među zemljama kako u razni povjerenja, tako i u pojedinim odstupanjima u odnosu na ranije navedeni dosljedan obrazac. Tako se u Finskoj i Danskoj te lokacijama na područjima nekadašnje Zapadne i Istočne Njemačke kao institucija koja uživa najmanje povjerenje pojavljuju religijske institucije, a ne neka od nacionalnih političkih institucija.

[3] Podaci utvrđeni na lokacijama u Njemačkoj predočeni su posebno za područje nekadašnje Istočne i Zapadne Njemačke.

Slika 4: Prosječno povjerenje u vojsku i policiju u odnosu napovjerenje u ostale nacionalne institucije u 14 zemalja (prosječne procjene na skali od 0 do 10)

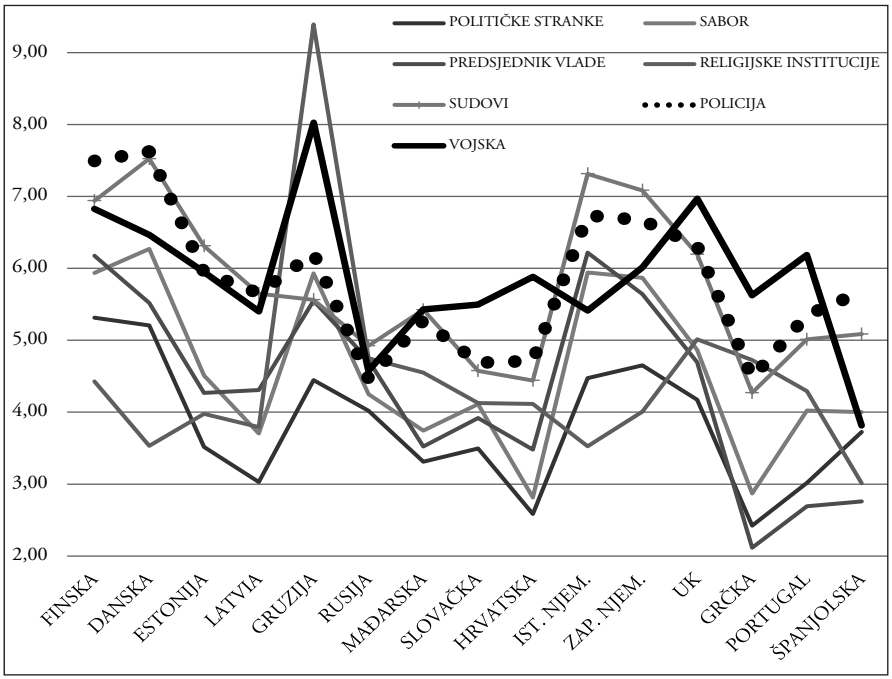

U literaturi ne postoji konsenzus o najboljem načinu operacionalizacije povjerenja u institucije pa se povjerenje određuje ili kao jednodimenzionalan ili višedimenzionalan stav. Drugim riječima, dio autora analizira opće povjerenje u institucije (kompozitni rezultat na temelju povjerenja u veći broj institucija) (Marien, 2011; Michler, Rose, 2001) ili povjerenje u pojedine tipove institucija koje se najčešće razlikuju na temelju faktorske analize čestica primijenjenih u pojedinom istraživanju (Rimac, 2000; Sekulić, Šporer, 2010; Ilišin i dr., 2013), dok dio autora smatra da je bolje koristiti zasebne mjere povjerenja u pojedinačne institucije, kao što su policija i nacionalni parlament (Van der Meer, 2010; Van der Meer, Dekker, 2011) ili europske institucije (Roth i dr., 2013). Pritom se zasebna analiza povjerenja u nacionalni parlament, umjesto analize prosječnog povjerenja u nacionalne političke institucije, čak i preporučuje, budući da povjerenje u parlament može biti naročito dobra

mjera jer je temeljnija i dublja nego mjera povjerenja u političare ili konkretnu vladu ili osobu (Newton, 2013).

Slika 5: Prosječno povjerenje u političke stranke i nacionalni parlament u odnosu na povjerenje u ostale nacionalne institucije u 14 zemalja (prosječne procjene na skali od 0 do 10)

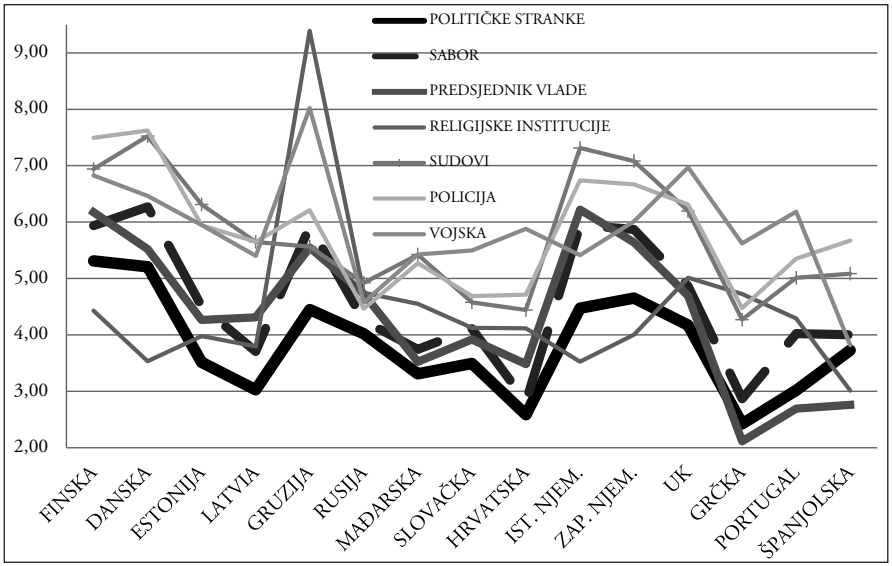

Stoga smo se zbog dodatne usporedbe mladih u Hrvatskoj s mladima u ostalim zemljama obuhvaćenih *MYPLACE* projektom, u daljnjoj analizi ograničili upravo na povjerenje u nacionalni parlament te Europsku komisiju, koji su relevantne institucije za hrvatski kontekst (slika 6).

Prije komentara odnosa povjerenja u nacionalni parlament i Europsku komisiju treba primijetiti kako prikazani podaci jasno pokazuju da upravo mladi u Hrvatskoj, uz mlade iz Grčke, izražavaju najmanje razine povjerenja u nacionalni parlament od svih 14 zemalja, pri čemu je samo u četiri od 14 uključenih zemalja razina povjerenja mladih u parlament veća od sredine skale (Danskoj, Finskoj, Gruziji i Njemačkoj), dok je u pogledu povjerenja u Europsku komisiju najmanja razina povjerenja, od svih lokacija/zemalja obuhvaćenih *MYPLACE* projektom, karakteristična za mlade iz Grčke, a odmah potom i za mlade u Hrvatskoj, Rusiji, Mađarskoj i Slovačkoj.

Slika 6: Prosječna razina povjerenja mladih iz 14 zemalja u nacionalni parlament i Europsku komisiju

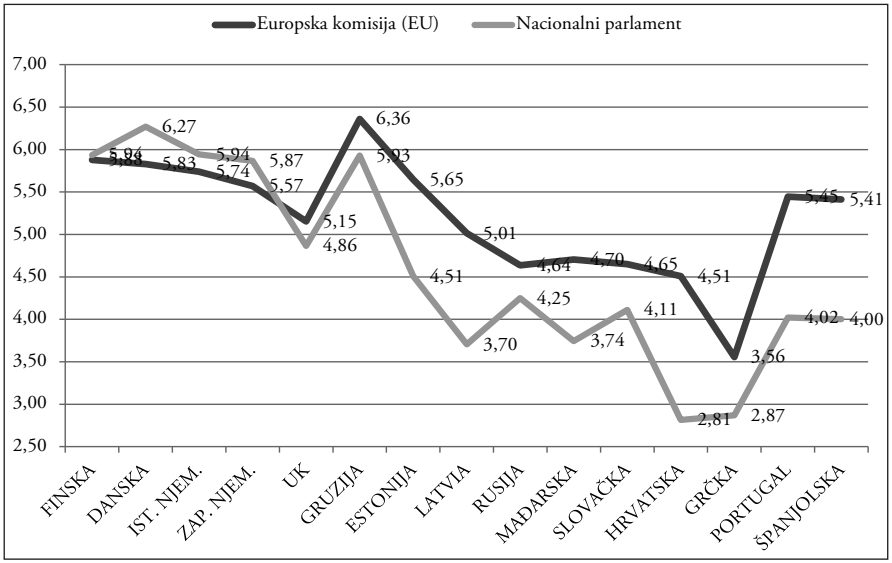

Kada je riječ o odnosu povjerenja u nacionalni parlament i Europsku komisiju (slika 6), razlikuju se dvije skupine zemalja: Finska, Danska te Njemačka (lokacije u bivšima Istočnoj i Zapadnoj Njemačkoj) te dijelom i UK, gdje mladi u prosjeku izražavaju nešto veće povjerenje (ili podjednako u slučaju UK) u nacionalni parlament nego u Europsku komisiju. S druge strane, mlade u bivšim socijalističkim zemljama, među kojima je i Hrvatska, karakterizira u prosjeku nešto veće povjerenje u Europsku komisiju nego povjerenje u nacionalni parlament. Ovakvi podaci sukladni su dosadašnjim nalazima iz međunarodnih istraživanja na nacionalnim uzorcima, prema kojima građani osobito u novim demokracijama, tj. postkomunističkim zemljama, izražavaju višu razinu povjerenja u europske institucije nego u nacionalni parlament (Mishler, Rose, 2001; Harteveld i dr., 2013). Prema Marien (2011), jedno od objašnjenja je manjak iskustva s međunarodnim institucijama, čemu u prilog ide i činjenica da je u anketama udio sudionika bez odgovara na pitanje o povjerenju u institucije u pravilu veći za međunarodne, nego za nacionalne institucije. Pritom treba primijetiti da se i Grčka, Portugal te Španjolska pojavljuju kao zemlje u kojima je povjerenje u Europsku komisiju veće od povjerenja u nacionalni parlament.

4. Odrednice i posljedice (ne)povjerenja u institucije među mladima

Ilišin i suradnici (2013), na temelju analize podataka prikupljenih na nacionalno reprezentativnom uzorku mladih (14–27 godina) iz 2012., zaključuju da (ne)povjerenje mladih u različite institucije minimalno varira s obzirom na njihove individualne razlike (spol, dob, mjesto stanovanja, socioprofesionalni status, stupanj obrazovanja, stupanj obrazovanja oca). Gvozdanović (2014) na istim podacima utvrđuje da je povjerenje mladih u nacionalne političke institucije praćeno većim percipiranim utjecajem na rad političkih institucija (r=0.40) te donekle i percepcijom veće zastupljenosti u političkom životu (r=0.29) i izraženijim političkim interesom (r=0.18), dok je negativno povezano sa zastupanjem vrijednosti samoizražavanja (r=-0.16), a nije značajno povezano s religioznošću. Pritom je regresijskom analizom političkog povjerenja, percipirani utjecaj na rad političkih institucija potvrđen i kao najvažnija odrednica političkog povjerenja (Gvozdanović, 2014).

Da sociodemografska obilježja nisu bitne i dosljedne odrednice povjerenja ni u nacionalne niti u međunacionalne institucije pokazuju i dosadašnje analize hrvatskih podataka iz *MYPLACE* projekta (Franc, Međugorac, 2013; Međugorac i dr., 2014). Dodatno, dosadašnje analize hrvatskih podataka pokazale su da četiri grupe odrednica: osobna obilježja i dispozicije (dob, spol, religioznost, politička orijentacija, povjerenje), opći i društveni stavovi (stav prema smrtnoj kazni, stav prema manjinama) te u užem smislu politički stavovi i interesi (politička tolerancija, stav prema korištenju nasilja, podrška demokratskom i autoritarnom sustavu upravljanja, stav o političarima, zadovoljstvo funkcioniranjem demokracije) omogućuju objašnjenje ukupno 31% varijance povjerenja u nacionalni parlament. Pritom su kao odrednice sa značajnim (uz $p<0.01$) samostalnim doprinosom za objašnjenje povjerenja u nacionalni parlament multivarijatnom analizom potvrđene samo zadovoljstvo funkcioniranjem demokracije u Hrvatskoj ($\beta=0.33$), pozitivan stav prema političarima ($\beta=0.19$) te veći interes za politiku ($\beta=0.16$) (Međugorac i dr., 2014).

Radi dodatnog uvida u značenje (ne)povjerenja mladih u nacionalni parlament, na slici 7 predočujemo povezanosti povjerenja mladih u Hr-

vatski sabor s većim brojem osobnih dispozicija odnosno društvenih i političkih stavova.

Slika 7: Bivarijatne korelacije povjerenja mladih u Hrvatski sabor s osobnim dispozicijama te društvenim i političkim stavovima

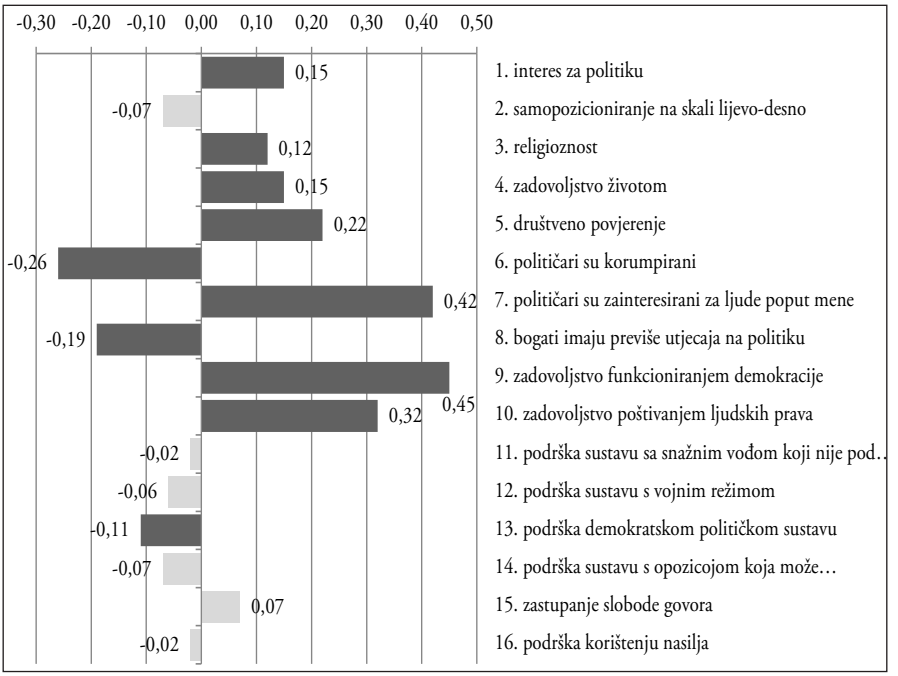

Iz predočenih podataka vidljivo je da je povjerenje mladih u Hrvatski sabor značajno (uz $p<0.01$) i umjereno visoko povezano s većim zadovoljstvom funkcioniranjem demokracije u Hrvatskoj ($r=0.45$) te u nešto manjom mjeri s većim zadovoljstvom poštivanjem ljudskih prava u Hrvatskoj ($r=0.32$). Isto tako veće povjerenje u Hrvatski sabor karakterizira mlade koji u većoj mjeri percipiraju da su političari zainteresirani za njih ($r=0.42$), one (u manjoj mjeri) koji ne smatraju da su političari u Hrvatskoj korumpirani ($r=-0.26$) te one koji ne smatraju da bogati imaju previše utjecaja na politiku ($r=-0.19$). Utvrđene značajne, ali relativno niske korelacije ($r\leq0.22$), ukazuju i da je povjerenje u Hrvatski sabor tek donekle karakterističnije za mlade većeg općeg socijalnog povjerenja, one koji su zadovoljniji životom, religiozniji i izraženijeg interesa za politiku.

U kontekstu povjerenja u institucije i demokratskog potencijala mladih treba primijetiti i da nisu utvrđene značajne povezanosti povjerenja mladih u Sabor s njihovim zastupanjem slobode govora (politička tolerancija) te odobravanjem korištenja nasilja u političke svrhe, kao i stavovima o nedemokratskim oblicima vladavine. Tako nije utvrđena značajna povezanost (uz $p<0.01$) s podržavanjem nedemokratskih oblika upravljanja – sustava sa snažnim vođom koji nije pod kontrolom parlamenta i sustava s vojnim režimom, dok kod tvrdnji kojima se zastupaju demokratski oblici vladanja, korelacija u jednom slučaju nije značajna (podržavanje sustava s opozicijom koja može slobodno izražavati svoje političke stavove), a u drugom je značajna i negativna, ali vrlo niska ($r=-0.11$) te praktički zanemariva. Ovim podacima može se pridodati i da dosadašnji preliminarni rezultati o odnosu povjerenja u institucije i različitih oblika političke participacije upućuju da, iako su u Hrvatskoj i povjerenje mladih i politička participacija relativno niski, oni nisu međusobno povezani (Franc i dr., 2013).

Slobodnije rečeno, na temelju ovih podataka može se reći da nepovjerenje mladih u nacionalne političke institucije ponajprije odražava nezadovoljstvo postojećim stanjem društva i nezadovoljstvo političarima, a ne govori baš previše o njihovim ostalim političkim stavovima, odnosno ne znači automatski i nedemokratičnost mladih.

5. Zaključci

Mlade u Hrvatskoj, kao što pokazuju i dosadašnja istraživanja, obilježava nisko povjerenje u institucije, pri čemu se od nacionalnih institucija najviše povjerenja poklanja vojsci i policiji, a najmanje političkim strankama i političarima. Pritom se mladi u Hrvatskoj, kao što jasno ilustriraju komparativni podaci *MYPLACE* projekta, izdvajaju od mladih u ostalim zemljama po niskoj razini povjerenja u institucije.

Neovisno o tim razlikama u razini povjerenja, obrazac povjerenja mladih u različite nacionalne političke institucije u Hrvatskoj slijedi opći obrazac karakterističan za većinu zemalja, dok su po odnosu povjerenja u nacionalni parlament i Europsku komisiju mladi u Hrvatskoj slični mladima u ostalim, ponajprije postkomunističkim zemljama, odnosno

tzv. novijim demokracijama. Dakle mladi u Hrvatskoj, time što relativno najviše povjerenja iskazuju vojsci i policiji, a najmanje političkim strankama i političarima, ili time što više povjerenja poklanjaju Europskoj komisiji nego nacionalnom parlamentu, nisu nikakva posebnost.

Sukladno institucionalnim teorijama političkog povjerenja, koje naglašavaju važnost funkcioniranja samih institucija, dosadašnji nalazi *MYPLACE* projekta o korelatima povjerenja u nacionalni parlament ukazuju da nisko povjerenje mladih u političke institucije u Hrvatskoj treba ponajprije tumačiti kao pokazatelj nezadovoljavajućeg rada samih institucija, a ne kao automatski pokazatelj nedemokratičnosti mladih.

Literatura

Armingeon, K.; Ceka, B. (2014). The loss of trust in the European Union during the great recession since 2007: The role of heuristics from the national political system. *European Union Politics,* 15: 82-107.

Baloban, S.; Rimac, I. (1999). Povjerenje u institucije u Hrvatskoj. *Bogoslovna smotra,* 68(4): 663-672.

Ellison, M.; Pollock, G. – eds. (2014). *MYPLACE (Memory, Youth, Political Legacy And Civic Engagement); WP4: Measuring Participation. Europe wide thematic report.* Deliverable 4.6. (Dostupno na http://www.fp7-MYPLACE.eu/documents/D4_6/MYPLACE_d4_6.pdf)

Franc, R.; Međugorac, V. (2014). Attitudes and Trust., u: Ellison, M.; Pollock, G. (eds.): *Europe wide thematic report* (p. 97-126). MYPLACE (Memory, Youth, Political Legacy And Civic Engagement); WP4: Measuring Participation. Deliverable 4.6. (Dostupno na http://www.fp7-MYPLACE.eu/documents/D4_6/MYPLACE_d4_6.pdf)

Franc, R.; Međugorac, V.; Dević, I.; Perasović, B.; Mustapić, M.; Šimleša, D.; Mijić, I. (2013). *A series of country specific analyses which highlight local historical and cultural factors and which contrast the two regions sampled: Croatia: Podsljeme and Peščenica.* Zagreb: Institute of social sciences Ivo Pilar (MYPLACE project Deliverable 4.5).

Franc, R.; Međugorac, V.; Mustapić, M. (2013). *Institution trustworthiness, political efficacy and justification of violence as determinants of youth civic participation*. „Crisis, Critique and Change". 11th Conference of the European Sociological Association (ESA), Torino, Italija, 28–31. 8. 2013.

Gvozdanović, A. (2014). Politički utjecaj i vrijednosti kao odrednice političkog povjerenja mladih u Hrvatskoj. *Revija za sociologiju,* 44 (1): 1-19.

Hakhverdian, A.; Mayne, Q. (2012). Institutional trust, education, and corruption: a micro-macro interactive approach. *The Journal of Politics,* 74(3): 739-750.

Harteveld, E., Van der Meer, T.; De Vries, C. E. (2013). In Europe we trust? Exploring three logics of trust in the European Union. *European Union Politics,* 14(4): 542-565.

Henn, M.; Foard, N. (2012). Young people, political participation and trust in Britain. *Parliamentary affairs,* 65(1): 47-67.

Hetherington, M. J.; Husser, J. A. (2012). How trust matters: The changing political relevance of political trust. *American Journal of Political Science,* 56(2): 312-325.

Hooghe, M.; Marien, S. (2013). A Comparative Analysis of the Relation between Political Trust and Forms of Political Participation in Europe. *European Societies,* 15(1): 131-152.

Hooghe, M.; Zmerli, S. (2011). The context of political trust, u: Hooghe, M.; Zmerli, S. (eds.): *Political Trust. Why Context Matters.* Colchester: ECPR Press, 1-12.

Ilišin, V. (2005). Političke vrijednosti, stavovi i participacija mladih: kontinuitet i promjene, u: Ilišin, V. (ur.): *Mladi Hrvatske i europska integracija.* Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 65-139.

Ilišin, V.; Bouillet, D.; Gvozdanović, A.; Potočnik, D. (2013). *Mladi u vremenu krize /Youth in the Time of Crisis.* Zagreb: Institut za društvena istraživanja / Friedrich Ebert Stiftung.

Inglehart, R. (1997). *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Jones, P.; Hudson, J. (2000). Civic Duty and Expressive Voting: Is Virtues its Own Reward?. *Kyklos,* 53(1): 3-16.

Kääriäinen, J.; Lehtonen, H. (2006). The variety of social capital in welfare state regimes –a comparative study of 21 countries. *European Societies,* 8(1): 27-57.

Levi, M.; Stoker, L. (2000). Political trust and trustworthiness. *Annual Review of Political Science,* 3(1): 475-507.

Marien, S. (2011). Measuring Political Trust Across Time and Space, u: Hooghe, M.; Zmerli, S. (eds.): *Political Trust: Why Context Matters.* Colchester: ECPR Press, 13-46.

Međugorac, V.; Franc, R.; Sučić, I. (2014). Determinants of trust in public institutions among youth, 28th International Conference of Applied Psychology „From crisis to sustainable well-being", Pariz, Francuska, 8–13. 7. 2014.

Miller, A. H.; Listhaug, O. (1990). Political parties and confidence in government: A comparison of Norway, Sweden and the United States. *British Journal of Political Science,* 20(3): 357-386.

Mishler, W.; Rose, R. (2001). What are the origins of political trust?: Testing institutional and cultural theories in post-communist societies. *Comparative Political Studies,* 34 (1): 30-62.

Newton, K. (2013). *Social and Political Trust.* Norwegian Social Science Data Services (http://essedunet.nsd.uib.no/cms/topics/2/3/)

Pilarov barometar hrvatskog društva 2014. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. (Dostupno na http://barometar.pilar.hr)

Rimac, I. (2000). Neke determinante povjerenja političkog sustava u Hrvatskoj. *Bogoslovna smotra,* 70(2): 471-484.

Rimac, I.; Štulhofer, A. (2004). Sociokulturne vrijednosti, gospodarska razvijenost i politička stabilnost kao čimbenici povjerenja u Europsku Uniju, u: Ott, K. (ur.): *Pridruživanje Hrvatske Europskoj Uniji. Izazovi institucionalnih prilagodbi,* sv. 2. Zagreb: Institut za javne financije/Zaklada Friedrich Ebert, 287-312.

Roth F.; Nowak-Lehmann, D. F.; Otter, T. (2013). Crisis and Trust in National and European Union Institutions – Panel Evidence for the EU, 1999 to 2012. European University Institute.

Schoon, I.; Cheng, H. (2011). Determinants of Political Trust: A Lifetime Learning Model. *Developmental Psychology,* 47 (3): 619-631.

Sekulić, D.; Šporer, Ž. (2010). Gubimo li povjerenje u institucije?, u: Kregar, J.; Sekulić, D.; Šporer, Ž.: *Korupcija i povjerenje*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo/Pravni fakultet, 71-110.

Štulhofer A. (2004). Percepcija korupcije i erozija društvenog kapitala u Hrvatskoj 1995.–2003. *Politička misao,* 41 (3): 77-86.

Torney-Purta, J.; Richardson, W. K.; Barber, C. H. (2004). *Trust in Government-Related Institutions and Civic Engagement among Adolescents: Analysis of Five Countries from the IEA Civic Education Study.* CIRCLE Working Paper 17. Center for Information and Research on Civic Learning and Engagement.

Van der Meer, T. (2010). In what we trust? A multi-level study into trust in parliament as an evaluation of state characteristics. *International review of administrative sciences,* 76(3): 517-536.

Van der Meer, T.; Dekker, P. (2011). Trustworthy state, trusting citizens? A multilevel study into objective and subjective determinants of political trust, u: Hooghe, M.; Zmerli, S. (eds.): *Political Trust: Why Context Matters.* Colchester: ECPR Press, 95-116.

White, C.; Bruce, S.; Ritchie, J. (2000). *Young people's politics: Political interest and engagement amongst 14-24 year olds.* Layerthorpe: York Publishing Services.

Wu, J. C. C.; Chang, Y.; Weatherall, M. (2012). *The Youth's Trust in Institutions.* Working Paper Series: No. 79. Asian Barometer A Comparative Survey of Democracy, Governance and Development Working Paper Series Jointly Published by Globalbarometer. (Dostupno na http://www.asianbarometer.org/newenglish/publications/workingpapers/no.79.pdf)

Anja Gvozdanović

IZVORI SOCIJALNOG POVJERENJA STUDENATA U HRVATSKOJ

1. Uvod

Socijalno povjerenje je, premda istraživački zanemaren, važan aspekt istraživanja demokratskog potencijala mladih. Zašto je socijalno povjerenje u društvu uopće važno? Jedna od njegovih važnijih funkcija sadržana je u značajnom doprinosu održanju demokracije. Slobodna komunikacija građana u najširem smislu temelj je demokracije, a omogućena je tek ako građani dijele socijalno povjerenje, odnosno „ukoliko vjeruju da su namjere drugih iskrene i poštene te da im ne prijeti opasnost zbog javno izraženih političkih stavova i preferencija" (Matić, 2000: 188). Osim toga, povjerenje vodi pretpostavci da su drugi spremni na suradnju s nama radi zajedničkog interesa pa prema tome ima ulogu u postizanju konsenzusa i kompromisa koji predstavljaju glavne mehanizme donošenja odluka u demokratskom procesu (Matić, 2000). Također, na razini političkih oponenata potreban je minimum povjerenja da će svi oni u političkim borbama poštovati demokratska pravila koja, među ostalim, podrazumijevaju legitimnost oporbe (Matić, 2000). Uzevši rečeno u obzir, postavlja se pitanje o stupnju prisutnosti socijalnog povjerenja među mladima kao budućim glavnim nositeljima demokratskih vrijednosti i prakse. S obzirom da dosadašnja istraživanja ukazuju na niže socijalno povjerenje mladih u odnosu na ono odraslih (Štulhofer, 2004; Šalaj, 2007), nužno je dobiti uvid i u faktore koji utječu na njegovo stvaranje. Na tom tragu, ovaj rad nastoji utvrditi razinu socijalnog povjerenja i način na koji se ono oblikuje kod specifičnog segmenta omladine – studenata.

Studenti predstavljaju socijalni resurs čiji kreativni i inovativni potencijali, uz osiguranje potrebnih uvjeta, mogu pridonijeti društvenom razvoju u najširem smislu (Ilišin, Radin, 2007; Ilišin, 2008). Dosadašnja omladinska istraživanja ukazuju da studenti, u odnosu na ostale pod-

skupine mladih (nezaposlene, zaposlene i učenike), u prosjeku posjeduju višu razinu demokratskog potencijala u obliku boljeg razumijevanja demokratskih pravila, iskazivanja većeg interesa za politiku, veće spremnosti za sudjelovanje u političkim akcijama i članstva u udrugama te učestalijeg informiranja o društveno-političkim temama (Ilišin, Radin, 2007; Ilišin, 2008). U tom smislu i u kontekstu istraživanja razine socijalnoga povjerenja i načina njegova formiranja, studenti su istraživački zanimljiva i relevantna podskupina mladih.

2. Socijalno povjerenje

Unatoč univerzalnoj ljudskoj međuovisnosti, socijalne odnose kao i aktere obilježavaju neodređenost i nepredvidljivost (Seligman, 1997). Drugim riječima, nama su budući postupci drugih ljudi nepoznati i da bismo mogli funkcionirati u postojećim odnosima, potrebno je povjerenje. U tom smislu, ono predstavlja očekivanje i aktivnu anticipaciju nepoznate budućnosti koju obilježavaju nesigurni i nekontrolabilni uvjeti (Seligman, 1997; Sztompka, 1999). Odnosno, „kada kažemo da nekome vjerujemo ili da je netko pouzdan, to implicitno znači da je vjerojatnost da će poduzeti akciju koja je korisna ili bar nije štetna po nas dovoljno visoka da razmatramo neki oblik suradnje s tom osobom“ (Gambetta, 1988: 239). Navedena definicija ujedno implicira i društvenu važnost socijalnog povjerenja, budući da predstavlja preduvjet za nastavak suradnje koja isključuje ugovorne i visoko formalizirane odnose. Raširenost socijalnoga povjerenja u društvu pozitivno je povezana s različitim poželjnim sociokulturnim fenomenima: osim što ohrabruje demokratske odnose, olakšava komunikaciju te smanjuje transakcijske troškove (Sztompka, 1999; Fukuyama, 2000; Putnam, 2003), povećava toleranciju (Sztompka, 1999; Iglič, 2010) i prihvaćanje drugosti te generira jaku kolektivnu solidarnost i reciprocitet (Sztompka, 1999).

U sociološkoj literaturi povjerenje je konceptualizirano kao obilježje pojedinca, socijalnih veza i socijalnog sistema (Misztal, 1996). Kao obilježje pojedinca, predmet je istraživanja temeljenih u socijalnoj psihologiji, a povjerenje je povezano s iskrenošću, lojalnošću, nadom ili pak altruizmom, pri čemu je taj koncept u teoriji ličnosti simplistički i re-

dukcionistički obrađen, budući da izostavlja socijalni kontekst (Misztal, 1996). Drugi pristup se, prema ovoj autorici, odnosi na povjerenje kao kolektivni atribut koji predstavlja resurs za postizanje određenih organizacijskih ciljeva. Povjerenje kao vrijedno javno dobro „podržano djelovanjima članova nekoga društva" (Misztal, 1996: 14) obilježje je trećeg pristupa kojega prepoznaje u Tocquevilleovu opisu civilne zajednice premrežene suradnjom, odnosno onim što kasnije Putnam naziva socijalnim kapitalom. U tom slučaju, povjerenje je obilježje socijalnog sistema kao i pojedinaca, što omogućuje ovom konceptu povezivanje mikro i makrorazine (Misztal, 1996; Offe, 1999). Ukratko, nastanak povjerenja pripisuje se s jedne strane društvenim institucijama u najširem smislu, a s druge individualnim obilježjima poput osobina ličnosti te sociodemografskim karakteristikama kao što su obrazovanje, dob, spol i slično.

Na tom tragu, ovaj rad nastoji odgovoriti na pitanje kako se oblikuje socijalno povjerenje studenata. Polazi se od pretpostavke da je njihovo socijalno povjerenje oblikovano s jedne strane posredstvom individualnih, a s druge strane društvenih činitelja. Konkretno, rad nastoji ispitati u kojoj mjeri socijalno povjerenje studenata proizlazi iz nekih individualnih obilježja, mreže uspostavljenih odnosa izvan primarnih veza konceptualiziranih kao socijalni kapital i političkog povjerenja o kojima će u nastavku biti više riječi.

3. Političko povjerenje

Institucionalni pristup prema generiranju povjerenja naglašava ulogu demokratskih institucija i njihove pouzdanosti, stoga je premisa da se povjerenje razvija odozgo prema dolje s političkim i drugim institucijama kao njegovim glavnim kreatorima (Levi, 1998; Offe, 1999; Rothstein, 2005; Rothstein, Eek, 2009). Socijalno povjerenje koje je važno za društveni život u složenom je međudjelovanju s političkim povjerenjem, koje je pak važno za stabilan politički život – socijalno povjerenje gradi odnose političkih organizacija, a efikasan rad potonjih stvara uvjete za visoku razinu socijalnog povjerenja (Newton, 2001).

Na koji način institucije stvaraju socijalno povjerenje? Pouzdanošću rada i ponašanja svih uključenih u njihovo svakodnevno funkcionira-

nje. Konkretno, pouzdanost podrazumijeva promoviranje i održavanje specifičnog skupa vrijednosti poput poštenja, ispunjavanja preuzetih obveza i solidarnosti (Offe, 1999). Prvo, povjerenje se stvara u mjeri u kojoj su članovi institucija pošteni i detektiraju kršenje te norme; drugo, poštivanje ugovornih odnosa i ugovora kao „aktivne verzije govorenja istine"; treće, institucije koje se vode načelima poštenja (jednakost pred zakonom i pravo na političku participaciju), nepristranosti i neutralnosti; četvrto, povjerenje se može izgraditi kompenzacijom postojećih razlika među grupama građana uvodeći različita socijalna prava i solidarnost (Offe, 1999). Također, pouzdanost države i njezinih institucija gradi se vršenjem prisile i kazne nad onima koji izbjegavaju obveze propisane zakonima; poštivanjem univerzalnih kriterija pri regrutaciji državnih službenika i činovnika; uspostavljanjem nepristranih institucija koje štite manjine, vodeći računa o većinskoj koncepciji poštene politike uz postojanje povjerenja na horizontalnoj razini pa i između međusobno suprotstavljenih grupa; participacijom građana u procesu donošenja politika; uzajamnošću povjerenja građana u institucije države i državnih službenika u građane (Levi, 1998). Stoga, ukoliko je raširena percepcija da institucije pošteno i nepristrano funkcioniraju, sankcionirajući one koji zloupotrebljavaju postojeće socijalno povjerenje, utoliko će se većina ljudi suzdržati od kršenja socijalnih i zakonskih normi, što u konačnici osnažuje socijalno povjerenje.

Povjerenje u institucije društva indicira stanje socijalnog sistema uopće – gubitak povjerenja u monetarni sustav ili pak legitimitet političkog vodstva može se negativno odraziti na međuljudsko, horizontalno povjerenje (Lewis, Weigert, 1985). Na sličnom tragu je i Margaret Levi (1998), koja smatra da je povjerenje u vladu od strane građana proporcionalno njihovu uvjerenju da vlada radi u njihovu interesu koristeći se poštenim procedurama. Pritom, kako je već naznačeno, socijalno povjerenje i ono u državu je uzajamno. Ovaj pristup stvaranju socijalnoga povjerenja obično prevladava u studijama postsocijalističkih društava (u koja se ubraja i hrvatsko) zbog ustanovljene važnosti sociopolitičkoga konteksta za obilježja i karakter veza izvan familijarnoga kruga, što posljedično ima značajan utjecaj na stvaranje socijalnog povjerenja (Šalaj, 2007).

4. Socijalni kapital

Teorija socijalnoga kapitala smješta nastanak socijalnoga povjerenja u okvir civilnoga društva (Putnam, 2003, 2008; Šalaj, 2007), posebno kada su zajedničke aktivnosti usmjerene na realizaciju tzv. prosvijećenog samo-interesa (Putnam, 2003). Putnamova premisa jest da socijalne interakcije u sekundarnim grupama poput dobrovoljnih udruženja, temeljene na reciprocitetu i suradnji, stvaraju povjerenje koje potom povratno osnažuju suradnju. Naime, povjerenje ohrabruje udruživanje, a (uspješna) suradnja ga podržava. Socijalno povjerenje nastaje u okviru sekundarnih grupa posredstvom normi reciprociteta i povratno, povjerenje osnažuje suradnju, civilnu participaciju i norme (Putnam, 2008). Cirkularnost Putnamove ideje socijalnoga kapitala jasna je kada kaže da „povjerenje podmazuje suradnju. Što je viša razina povjerenja unutar zajednice, veća je vjerojatnost suradnje. A suradnja sama rađa povjerenje" (Putnam, 2003: 183). Mehanizam „širenja" povjerenja odvija se osobnim kontaktima licem u lice unutar različitih sekundarnih grupa, čime „radijus povjerenja" (Fukuyama, 2000) zahvaća i one s kojima osoba nije u izravnim odnosima. Naime, generalizaciji povjerenja služe upravo organizacije odnosno sekundarna udruženja koja karakteriziraju horizontalni odnosi, čime je omogućeno da povjerenje „postane prijelazno i rašireno: vjerujem ti jer vjerujem njoj, a ona me uvjerava da vjeruje tebi". Drugim riječima, iskustva s povjerenjem u poznate „prelijevaju" se na nepoznate ljude[1]. Socijalno povjerenje ne temelji se na neposrednom iskustvu, nego „implicitno na nekom iskustvu zajedničkih društvenih mreža i očekivanja reciprociteta" (Putnam, 2008: 178). Tome posebno pogoduje članstvo u više tipova udruga odnosno organizacija. Naime, više različitih preklapajućih mreža omogućuju susret različitih ljudi koji uspostavljaju relativno slabe veze nižeg intenziteta (Wollebaek, Selle, 2002) i time pridonose smanjenju konflikata i većem stupnju kompromisa i pregovora. Udruge su svojevrsna čvorišta međuljudskih odnosa što čine i drže društvo „na okupu" na način da povezuju ne samo one sa sličnim usmjerenjima, stavovima i interesima, već imaju potencijal povezivati raznolike socijalne grupe poglavito putem višestrukih članstava (Newton, 2001).

[1] Neki zastupaju stav da prošla iskustva s nepoznatima determiniraju odnos povjerenja prema nepoznatima (Freitag, Traunmuller, 2009).

Taj tip efekta Wollebaek i Selle (2002) nazivaju ublažavajućim efektom, a prepoznaju i kumulativan efekt, koji se stvara akumuliranjem mreža ili skupina kojih je pojedinac član, čime se povećava povjerenje odnosno potiče na moralnu građansku orijentaciju (Westholm i dr., 2007).

Važno obilježje udruga[2] jest dobrovoljnost učlanjenja ili pridruživanja, čime se jasno razlikuju od grupa čija se poveznica temelji na primordijalnim i drugim obilježjima poput krvnog srodstva ili mjesta rođenja. U aktivnosti udruga, jednostavno rečeno, ljudi se upuštaju slobodnim izborom, željom za suradnjom, postizanjem nekih ciljeva i slično (Newton, 2001). Kao oblik samoorganiziranja, udruge omogućavaju građanima samoupravu izvan države (Westholm i dr., 2007). Domena njihova rada je definirana i predstavlja zajedničke trajne okupacije, što isključuje jednokratna okupljanja karakteristična za neformalna djelovanja u okviru sekundarnih grupa[3]. Obilježava ih i instrumentalnost koja se ogleda u njihovoj svrhovitosti, pri čemu omogućavaju socijalno povezivanje i suradnju, a kroz iterirane interakcije utjelovljuju povjerenje među članstvom (Anheier, Kendall, 2000: 11). Funkcioniranje ili uspješno djelovanje organizacija temelji se na zajedničkim vrijednostima. Mreža, stoga, predstavlja grupu pojedinaca koji dijele norme i vrijednosti koje nadilaze obične tržišne odnose (Fukuyama, 1997). Za socijalni kapital važno je obilježje horizontalnost odnosa unutar udruženja, budući da vertikalni sadrže odnose moći, a time čine tokove informacija nepouz-

[2] Od ostalih obilježja važno je izdvojiti da članstvo može biti aktivno i pasivno, a kriteriji za učlanjenje uglavnom počivaju na slobodnom pristupu kvalificiranih članova, pri čemu su kriteriji za odbijanje članstva apstraktni i neosobni. Osim toga, članovi se regrutiraju po egalitarnom principu, koji je mješavina funkcionalno i identitetno vezanih kriterija za učlanjenje (Offe, Fuchs, 2002). Planovi i ciljevi definiraju se interakcijom i suradnjom članova, a ono što izdvaja ove organizacije od ostalih jest da ti ciljevi ne podrazumijevaju stjecanje profita i političke moći. U tom smislu, socijalni kapital ne obuhvaća djelovanje u okviru političkih stranaka koje obilježava izrazita hijerarhiziranost i upućenost prema stjecanju moći (Offe, Fuchs, 2002).

[3] Ipak, u potonjima Newton (2004) nalazi „prednost" u stvaranju socijalnoga kapitala. Smatra da su članovi neformalnih inicijativa doista uključeni u redovite aktivnosti, budući da su horizontalno strukturirane (dok formalne mogu biti nerijetko i hijerarhijske). Vanjski im je utjecaj najčešće slab, ali neposredan unutarnji na sudionike ima potencijala da bude snažan „Tako da na taj način njihovi indirektni vanjski učinci mogu imati kumulativan značaj za društvenu integraciju i socijalni kapital" (Newton, 2004: 308).

danijima, na što se veže i pojava klijentelizma koja predstavlja barijeru stvaranju povjerenja među akterima.

Da bi do suradnje uopće došlo, potrebno je stoga uspostaviti horizontalnu strukturu odnosa koja počiva na zajedničkom interesu ili ostvarenju cilja – bilo da je riječ o kreditnoj udruzi ili asfaltiranju ceste u mjestu. Izostanak suradnje u svrhu zajedničkog cilja i s time povezanog općeg nepovjerenja u zajednici analizirao je Banfield (1958) na primjeru sela Montegrano u južnoj Italiji. Banfield je ponašanje u skladu sa sljedećim pravilom: „maksimiziraj materijalnu, kratkoročnu prednost nuklearne obitelji; pretpostavi da će drugi učiniti isto", nazvao amoralni familizam (Banfield, 1958: 85). Amoralni familizam objedinjuje ponašanje i etos ili skup pravila neke zajednice koji je, prije svega, usmjeren zadovoljenju kratkoročnih potreba nuklearne obitelji i pojedinca, pri čemu je sudjelovanje u nekoj vrsti javnih poslova minimalno. Ako potonje u tragovima i postoji, uglavnom je u službi ostvarenja pojedinačnih interesa i od ostalih je precipirano s nepovjerenjem i zazorom. U tom smislu valja reći da je izrazito povjerenje prema članovima primarnih grupa posve očekivano pa čak i društveno poželjno, međutim problem se javlja kada ono prevladava do te mjere da socijalno povjerenje (prema nepoznatima ili onima izvan neposrednoga kruga bliskih ljudi) naprosto ne postoji ili je izrazito slabo. Dominacija povjerenja ograničenog isključivo na privatnu sferu određena je različitim faktorima, prema primjeru Montegrana: izrazito siromaštvo, nerazvijene i ograničene strukture familijarnih odnosa (nepostojanje proširene obitelji[4]), izrazite klasne razlike, melankolija i pesimizam. Potonjem pogoduju i vertikalno strukturirani odnosi pa „u odsutnosti horizontalne solidarnosti, čiji su primjer društva uzajamne pomoći, vertikalna je ovisnost racionalna strategija preživljavanja – čak i kad oni koji su ovisni uočavaju njezine slabe strane" (Putnam, 2003: 155). Navedeni primjer zorno pokazuje da su razvijenost civilnoga društva, sloboda i živost udruživanja izvan primarnih grupa radi ostvarenja ciljeva vrijednih za zajednicu od iznimne važnosti za stvaranje socijalnoga povjerenja.

[4] Nepostojanje koncepta šire obitelji posljedica je dugotrajnog feudalizma, dakle širega društvenog uređenja u kojemu seljaci nisu bili u prilici obrađivati vlastitu ili unajmljenu zemlju (mali broj obitelji živi na farmi koju obrađuje), nego su većinom bili najamni radnici na zemlji nekog posjednika.

5. Individualna razina izvora socijalnoga povjerenja

Perspektiva koja naglašava individualnu razinu stvaranja socijalnoga povjerenja svoj temelj nalazi u osobnom svjetonazoru o benevolentnosti svijeta i ljudi uopće (Uslaner, 2002). Individualna obilježja poput osjećaja optimizma i kontrole nad životom mogu biti determinante povjerenja (Uslaner, 2002). Optimizam se sastoji od četiri komponente, od kojih su dvije središnje: stav da će budućnost biti bolja od prošlosti i uvjerenje da možemo kontrolirati okolinu i učiniti je boljom; zatim, osjećaj osobne dobrobiti i zajednica koja iskazuje potporu svojim članovima (Uslaner, 2002). Pesimisti pak manje vjeruju da mogu pridonijeti poboljšanju neke situacije, odnosno osjećaju da životne događaje ne mogu kontrolirati, što dovodi do rizika da za razloge svoje nevolje krive druge, uglavnom nepoznate ljude (Uslaner, 2002), što dakako utječe na razinu njihova općeg socijalnoga povjerenja. U tom smislu, osjećaj dobrobiti je u većoj mjeri povezan s razinom povjerenja, odnosno značajno je više određen individualnim obilježjima ličnosti i subjektivnim osjećajima negoli vanjskim društvenim okolnostima.

Ipak, nekim izvanjskim okolnostima pridaje se važnost u oblikovanju povjerenja, pri čemu su one u svojoj osnovi trajne. Naime, naglašava se utjecaj rane socijalizacije u roditeljskom domu, koja je psihološki temelj za izgradnju povjerenja (Uslaner, 2002). Takvo povjerenje nije podložno utjecaju uzajamnosti i kao takvo je bezuvjetno, poput kakve moralne zapovijedi ili imperativa. Povjerenje u druge razvijeno i usvojeno u djetinjstvu, i to izgradnjom iskustva s drugima (roditeljima) i vlastitom pouzdanošću u odnosu na druge, naziva se bazičnim povjerenjem (Giddens, 1990). Osjećaj povjerenja, pouzdanosti, rutine i kontinuiteta u roditeljskom domu temelj je za izgradnju ontološke sigurnosti koja je dio ličnosti odrasle osobe (Giddens, 1990). U tom je smislu Sztompka (1999) za izgradnju kulture povjerenja, oslanjajući se na mikroperspektivu, definirao „sindrom ličnosti" u smislu opće sklonosti povjerenju kojega karakterizira optimizam, orijentacija prema budućnosti i socijalizacija u stabilnom roditeljskom domu. Otuda tvrdnja suprotna Putnamovu poimanju socijalnoga kapitala – a to je da se iskustva stečena civilnom participacijom koja pripada svakodnevnim iskustvima (Uslaner, 2002) ne smatraju ključnima za izgradnju povjerenja (Uslaner, 2002; Hooghe, 2003). Putnam (2008) ipak spominje neka obilježja ličnosti koja mogu

pridonijeti stvaranju povjerenja, poput sklonosti paranoji, osobnom cinizmu i slično. Ipak, zaključuje da se u istraživanju potrebno osloniti na percepciju mjere u kojoj se povjerenje može ukazati drugome, a koja se temelji na sažetom poimanju vlastitih iskustava.

Individualna perspektiva nastanka povjerenja socijalnim obilježjima pridaje ograničen utjecaj, pa se stoga smatra da, primjerice, osobni socioekonomski status nije povezan s razinom povjerenja, nego da je potonje vezano za ukupna ekonomska kretanja u društvu (Uslaner, 2002). Naime, percepcija distribucije resursa važan je psihološki čimbenik koji, ukoliko je distribucija resursa podjednaka, izaziva osjećaj neke vrste zajedništva, dok socijalne nejednakosti osnažuju stvaranje različitih grupa prema sličnosti, a onda i negativne stereotipe, što u konačnici priječi stvaranje povjerenja (Uslaner, 2003). Warren (1999) primjećuje da Uslaner, poput Ingleharta, sugerira optimizam i ekonomsku sigurnost kao usko vezane za izgradnju socijalnoga povjerenja, pri čemu oba mogu biti i uzrok i posljedica. Naime, rizik povjerenja se smanjuje ukoliko postoji percepcija o ekonomskoj sigurnosti, a ujedno socijalno povjerenje omogućava ekonomski razvoj (Warren, 1999). S druge strane, Sztompka (1999), za razliku od Uslanera (2002), nalazi da je osobni socioekonomski status pozitivno povezan s razinom socijalnoga povjerenja. Iz toga slijedi ideja da su oni s manje osobnih resursa manje skloni riskirati pa iskazuju i niže povjerenje, jer imaju više toga za izgubiti od onih koji imaju više, pa svoj potencijalni gubitak mogu nadoknaditi iz drugih resursa (Banfield, 1958; Sztompka, 1999). Otuda je povjerenje najspekulativnije ulaganje, a „oni kojima nedostaje resursa (moć, bogatstvo, informacije) ne mogu si priuštiti povjerenje, budući da krivo uloženo povjerenje može imati katastrofalne posljedice od kojih se akteri ne mogu sami zaštititi drugim sredstvima“ (Offe, 1999: 54).

6. Metodologija

Namjera ovoga rada je ispitati u kojoj mjeri je socijalno povjerenje određeno individualnom, društvenom i institucionalnom razinom. Odnosno, u kojoj mjeri socijalno povjerenje proizlazi iz obilježja pojedinaca, uspostavljenih društvenih veza i odnosa izvan primarne grupe te percepcije pouzdanosti političkih institucija. Pretpostavka je da je povjerenje

u značajnoj mjeri određeno društvenim faktorima, ali i individualnim obilježjima o kojima je bilo riječi u uvodnome dijelu teksta.

Ovaj se rad temelji na nalazima kvantitativnog istraživanja provedenog u sklopu projekta *Hrvatski studenti u europskom kontekstu: društvena elita u nastajanju* Instituta za društvena istraživanja. Anketno istraživanje provedeno je 2010. godine na reprezentativnom uzorku redovitih studenata (N = 2.000) svih javnih sveučilišta u Hrvatskoj. U idućim odjeljcima prikazana je deskriptivna statistička analiza i rezultati multiple regresijske analize.

Indikatori socijalnoga povjerenja

U empirijskim istraživanjima ustalilo se pitanje za koje se smatra da tipično mjeri socijalno povjerenje – općenito govoreći, smatrate li da se većini drugih ljudi može vjerovati ili smatrate da u odnosima s drugima treba biti oprezan?[5], pri čemu je odgovor binaran. U ovom istraživanju, pitanje je modificirano u cilju dobivanja stupnjeva povjerenja koji se izražavaju prema nekim skupinama ljudi. Ispitanici su stoga trebali procijeniti u kojoj mjeri mogu općenito vjerovati poznanicima i ljudima koje osobno ne poznaju na peterostupanjskoj ljestvici ordinalnog tipa: 1=gotovo uvijek trebam biti oprezan u odnosu s njima, 2=uglavnom trebam biti oprezan u odnosu s njima, 3=ne znam, 4=uglavnom mogu vjerovati, 5=gotovo uvijek mogu vjerovati.

Indikatori političkoga povjerenja

Oslanjajući se na istraživanja koja potvrđuju važnost političkog i uopće institucionalnog povjerenja u izgradnji socijalnoga povjerenja (Levi, 1998; Offe, 1999; Rothstein, 2005; Rothstein, Eek, 2009), studentima je ponuđena ljestvica od 1 do 5 (pri čemu je 1 najniži, a 5 najviši stupanj povjerenja), na kojoj su označili razinu povjerenja koju izraža-

[5] Prema Almondu i Verbi (2000) te Šalaju (2007), ovo pitanje je nastalo Putnamovom modifikacijom pitanja američkoga socijalnog psihologa Morrisa Rosenberga, koji je 1950-ih godina ispitivao raširenost mizantropije (odnosno nepovjerenja prema drugim ljudima) u odnosu na funkcioniranje demokracije. Westholm i suradnici (2007) izvornost ovog pitanja pripisuju njemačkoj politologinji Elisabeth Noelle-Neumann u svrhu opisivanja stanja poslijeratnoga njemačkog društva.

vaju prema političkim institucijama: političkim strankama, Hrvatskom saboru i Vladi.

Indikatori socijalnoga kapitala

U svrhu mjerenja socijalnoga kapitala ispitanici su označili članstvo u različitim vrstama organizacija. Koristio se instrument od osam binarnih varijabli odnosno kategorija: organizacija za zaštitu ljudskih prava, organizacija za zaštitu ženskih prava, mirotvorna organizacija, organizacija za zaštitu okoline, sportska udruga ili skupina, kulturna ili umjetnička skupina, udruga mladeži, studentska udruga. Za indikatore socijalnoga kapitala korišteno je članstvo u organizacijama, konkretno višestrukost članstva, budući da dosadašnji istraživački nalazi (Cigler, Joslyn, 2002) upućuju na zaključak da članstvo u više tipova različitih organizacija razvija političku toleranciju pa je izgledno da povoljno utječe na razvoj socijalnoga povjerenja. Također, ispitivala se učestalost druženja s članovima udruga kojima pripadaju. Peterostupanjska ljestvica sadržavala je sljedeće odgovore: 1=ne odnosi se na mene (nisam član nijedne udruge), 2=uopće ne, 3=nekoliko puta godišnje, 4=jednom do dvaput mjesečno, 5=svaki tjedan.

Indikatori individualnih obilježja

Na tragu E. Uslanera (2002) namjera je utvrditi imaju li neke osobine ličnosti, poput osobnog optimizma, utjecaja na stvaranje socijalnoga povjerenja. Stoga se od ispitanika zahtijevalo da ocijene vlastitu bližu budućnost na peterostupanjskoj ljestvici ordinalnog tipa: 1=budućnost će biti mnogo gora od sadašnjosti, 2=budućnost će biti samo nešto gora od sadašnjosti, 3=budućnost će biti ista kao i sadašnjost, 4=budućnost će biti nešto bolja od sadašnjosti, 5=budućnost će biti mnogo bolja od sadašnjosti.

Također, uključene su i neke sociodemografske varijable: spol, stupanj obrazovanja oca, tip završene srednje škole, rezidencijalni status, godina studija i religioznost, koji su prikazani u tablici 1.

Proizlazi da su studentice nešto zastupljenije nego studenti, što je u skladu s omjerom u populaciji, kao i distribucija godine studija u kojoj su nešto zastupljeniji studenti prve godine.

Tablica 1: Struktura uzorka studenata (%)

Obilježja studenata	**%**
Spol	
Ženski	54,9
Muški	45,1
Godina studija	
1.	31,5
2.	25,8
3.	18,1
4.	20,4
5.	4,3
Tip završene srednje škole	
Gimnazija	68,7
Četverogodišnja stručna škola	30,4
Trogodišnja stručna škola	0,9
Stalno mjesto boravka	
Selo	16,3
Mali grad	30,5
Veliki grad (Osijek, Rijeka, Split)	25,0
Zagreb	28,3
Stupanj obrazovanja oca	
Nezavršena i završena osnovna škola	3,3
Trogodišnja stručna škola	16,7
Ostale srednje škole	29,1
Viša škola	19,1
Fakultet	26,7
Magisterij, specijalizacija, doktorat znanosti	5,2

Obilježja studenata	**%**
Odnos prema religiji	
Uvjereni sam vjernik i prihvaćam sve što moja vjera uči	20,0
Religiozan sam, premda ne prihvaćam sve što moja vjera uči	37,3
Dosta razmišljam o tome, ali nisam na čistu da li vjerujem ili ne vjerujem	15,4
Prema religiji sam ravnodušan	8,9
Nisam religiozan, iako nemam ništa protiv religije	14,5
Nisam religiozan i protivnik sam religije	3,9

Može se reći da ispitanici natprosječno dolaze iz većih urbanih sredina (53,3%), u usporedbi s općom populacijom (od ukupnog broja stanovnika 9,7% živi u Osijeku, Rijeci i Splitu, a 18,5% u Zagrebu[6]), što je sukladno dosadašnjim empirijskim nalazima (Ilišin, Radin, 2002; Ilišin, Radin, 2005; Ilišin, 2008).

Kada je riječ o stupnju obrazovanja očeva, 29,1% ih ima završenu srednju školu, nešto više od četvrtine fakultet, a petina višu školu. Slijede trogodišnja srednja škola (16,7%), a potom magisterij i viši stupnjevi (5,2%). Najmanje je bez školske spreme i sa završenom osnovnom školom zajedno (3,3%). Može se reći da očevi studenata imaju natprosječan stupanj obrazovanja u usporedbi s općom populacijom. Naime, prema posljednjem popisu stanovništva[7], bez i nezavršene osnovne škole ukupno je 9,5% stanovništva, sa završenom osnovnom 21,3%, i srednjom školom 52,6%. Višu školu završilo je 5,8% stanovništva, a visoku 10,2%, dok je onih s doktoratom 0,3%. Kao i u slučaju rezidencijalnog statusa, očekivano je da studenti uglavnom dolaze i iz obitelji višeg obrazovnog statusa. Većina ispitanika je religiozna (57,3%), oko četvrtine su neodlučni, a nereligioznih je 18,4%.

[6] Statistička izvješća 1441/2011. Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. Prvi rezultati po naseljima, Državni zavod za statistiku.

[7] http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/h01_01_32/h01_01_32_RH.html, 01. 09. 2013. Važno je napomenuti da se u navedenom popisu, u okviru završene visoke škole ubraja i znanstveni magisterij, koji je u našem istraživanju u posebnoj kategoriji s doktoratima i specijalizacijom, stoga ovi postotci nisu posve usporedivi.

7. Rezultati i diskusija

U prvome dijelu analize bit će predstavljeni deskriptivni podaci korištenih varijabli, koje će potom biti uključene u multiplu regresijsku analizu kao prediktori i kriterij.

Socijalno povjerenje

Kako je vidljivo u tablici 2, nešto više od polovice ispitanika gotovo uvijek je oprezno u odnosu sa strancima, 15% prema poznanicima. Trećina je neodlučna u procjeni kada je riječ o poznanicima, pri čemu ipak prevladava opreznost kod više od polovice ispitanika, dok je povjerenje zastupljeno u manjoj mjeri (oko 8%)[8].

Tablica 2: Distribucija stupnjeva povjerenja prema članovima nekih socijalnih skupina (%)

	Gotovo uvijek trebam biti oprezan u odnosu s njima	**Uglavnom trebam biti oprezan u odnosu s njima**	**Ne znam**	**Uglavnom mogu vjerovati**	**Gotovo uvijek mogu vjerovati**	**M**	**SD**
Poznanicima	15,0	41,5	34,6	7,5	1,3	2,39	0,876
Ljudima koje osobno ne poznajete	52,5	29,3	15,3	2,0	0,9	1,69	0,864

U usporedbi s poznanicima, odnos prema nepoznatima je kod ispitanika u manjoj mjeri obilježen neodlučnošću a u većoj opreznošću, pri čemu potonje odnosi značajnu prevagu. Za usporedbu, recentno istraživanje mladih (Ilišin i dr., 2013) ispitivalo je povjerenje prema nekim so-

[8] Za potrebe daljnjih obrada, nakon utvrđene jednodimenzionalnosti tih dviju varijabli, stvorena je aditivna skala (Cronbachov α=0,75) koja se koristi kao kriterij ili zavisna varijabla u multiploj regresijskoj analizi.

cijalnim skupinama (obitelj, prijatelji, rođaci, kolege s posla/škole/fakulteta, susjedi, osobe druge vjeroispovijesti, vjerski vođe i ljudi drugačijih političkih uvjerenja) na skali od 1 do 10, što otežava mogućnost usporedbe s rezultatima studenata, no valja ih navesti. Najviši stupanj povjerenja (naveden je zbroj stupnjeva 9 i 10) najvećeg dijela ispitanika iskazan je prema članovima obitelji (86,8%), zatim prijateljima (60,9%) i rođacima (53,9%). Četvrtina mladih visoko povjerenje ima prema kolegama, a petina prema susjedima. Najmanje povjerenja mladi iskazuju prema onima drugačijih političkih uvjerenja (15,7%), zatim vjerskim vođama (17%) i ljudima druge vjeroispovijesti (17,3%). U spomenutom istraživanju nije se ispitivao stav prema nepoznatima kao uobičajen indikator socijalnoga povjerenja, no s obzirom na izrazito nepovjerenje prema onima koji ne dijele istovjetna vrijednosna i kulturna obilježja, može se pretpostaviti da je populacija mladih općenito na ustanovljenom tragu izrazito niskog stupnja socijalnoga povjerenja. To potvrđuje i istraživanje mladih čiji se podaci ne mogu izravno usporediti zbog uzorka, formulacije pitanja i ljestvice. Naime, mladi Karlovačke županije tek u 7,7% slučajeva smatraju da se većini ljudi može vjerovati, 7,5% je neodlučno, a 85% njih drži da treba biti oprezan (Katić, 2012). Prikazani rezultati na tragu su spoznaja da je socijalno povjerenje kod mladih uglavnom niže, posebice u odnosu na stariju ili odraslu populaciju (Štulhofer, 2004; Halman, Luijx, 2006; Van Oorschot i dr., 2006; Šalaj, 2007; Kaasa, Parts, 2008). Razloge tomu empirijski je zahtjevno odrediti jer je moguće da se s jedne strane naprosto radi o generacijskom trendu (Putnam, 2008), a s druge o različitim uvjetima socijalizacije, odnosno društvenim okolnostima u kojima se odrastalo nekada i danas (Kaasa, Parts, 2008). Pritom valja napomenuti da neka istraživanja ukazuju na najslabiju zastupljenost socijalnoga povjerenja ne samo kod mlađe, nego i kod najstarije kohorte, dok ispitanici srednjih godina pokazuju veći stupanj povjerenja (Delhey, Newton, 2003).

Političko povjerenje

Povjerenje u političke institucije nerijetko je na začelju većine rangljestvica institucija, kako u općoj populaciji (Sekulić, Šporer, 2010) tako i kod mladih (Ilišin, Radin, 2007; Ilišin i dr., 2013; Ilišin, 2014). Ne iznenađuje stoga što u ovom slučaju možemo reći da kod studenata prevladava izrazito političko nepovjerenje, pri čemu Hrvatski sabor i Vla-

da, za razliku od političkih stranaka, dobivaju (zanemarivo) veće ocjene[9] (grafikon 1).

Grafikon 1: Distribucija povjerenja studenata u političke institucije (%)

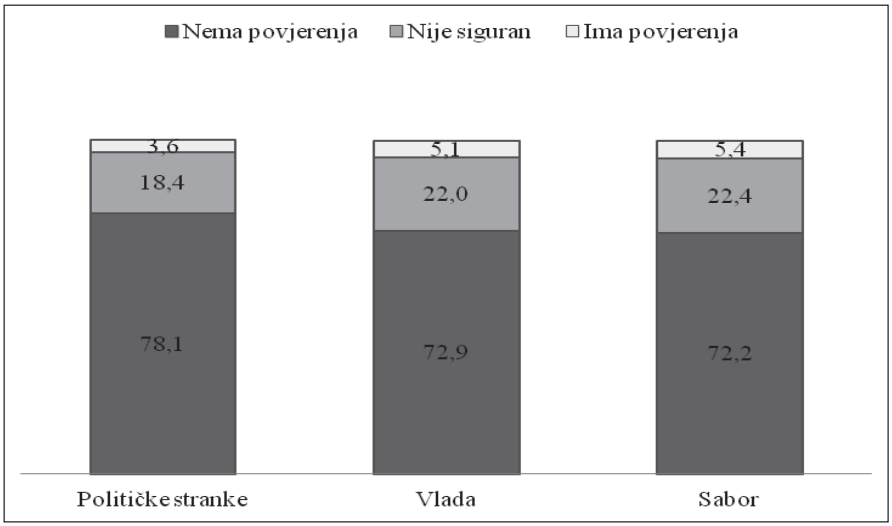

Valja kontekstualizirati političko u okviru ukupnog institucionalnog povjerenja u istraživanju studenata, čiji dio podataka ovdje koristimo – naime, niti jedna od sedamnaest ispitivanih institucija nije dobila natpolovično povjerenje (Ilišin, 2014), što ukazuje na opću krizu institucionalnog povjerenja. To potvrđuju i nalazi istraživanja specifične populacije studenata, one koja je sudjelovala u blokadi Filozofskog fakulteta u Zagrebu tijekom 2009. godine. Ti studenti iskazali su izrazito nepovjerenje (od 94% do 70%) prema svim institucijama, a poglavito političkim (Čulig i dr., 2013).

Socijalni kapital

Budući da se socijalni kapital sastoji od nekog oblika društvenoga djelovanja kroz članstvo (pasivno ili aktivno) u organizacijama civilnoga društva te uspostavljanjem veza s ostalim članovima u okviru konkretne

[9] U daljnjim obradama koristi se skala koja opisuje političko povjerenje i sadržava spomenute tri varijable (Cronbachov α=0,86).

organizacije, ovdje će se prikazati distribucija članstva s obzirom na vrstu organizacije i učestalosti druženja s ostalim članovima.

Ispitivalo se članstvo u osam različitih tipova organizacija civilnoga društva. Studenti su, kako je vidljivo u tablici 3, većinom članovi sportskih, zatim studentskih i kulturnih ili umjetničkih skupina. Distribucija na čijem su vrhu upravo te organizacije očekivana je iz barem tri razloga. Prvi možemo nazvati generacijskim, budući da su mladi češće članovi sportskih udruga od odraslih (Ilišin, 2005). Drugi je vezan za specifičnost proučavane populacije, iz čega proizlazi visoka pozicioniranost studentskih udruga. Treći je strukturno uvjetovan, jer opća distribucija organizacija prema tipu područja djelovanja pokazuje dominaciju broja sportskih i kulturnoumjetničkih udruženja u odnosu na ostale. Pritom su organizacije kojima su imanentne vrijednosti inkluzije i širenja tolerancije, poput onih za zaštitu ljudskih i ženskih prava, okoline i za izgradnju mira, relativno slabo zastupljene u našemu civilnom društvu pa onda i među ispitanicima. Drugim riječima, može se reći da je socijalna participacija znatnije zastupljena u odnosu na političku i civilnu, pri čemu je potonja najslabije zastupljena.

Tablica 3: Članstvo studenata u različitim vrstama udruga (%)

Vrsta organizacije	**Članovi**
Sportska udruga ili skupina	20,8
Studentska udruga	18,9
Kulturna ili umjetnička skupina	12,7
Udruga mladeži	10,2
Politička stranka	9,9
Organizacija za zaštitu ljudskih prava	3,5
Organizacija za zaštitu okoline	3,5
Mirotvorna organizacija	3,3
Organizacija za zaštitu ženskih prava	2,0
Nije član nijedne organizacije	53,1

U idućem koraku analizira se distribucija ispitanika s obzirom na ekstenzivnost članstva u udrugama. Naime, podatak o tome jesu li ispitanici članovi jedne ili više vrsta organizacija (višestrukost ili ekstenzivnost članstva) važan je za naredne obrade jer predstavlja indikator razvijenosti socijalnoga kapitala. Drugim riječima, članstvo u nekoliko različitih tipova organizacija indicira raznolikost uspostavljenih veza putem kojih pojedinac stječe bogatije iskustvo suradnje, a time i mogućnost intenzivnijeg stvaranja socijalnoga povjerenja.

Gotovo svaki drugi ispitanik član je neke od organizacija[10]. Kako je vidljivo u grafikonu 2, studenti su kao članovi uglavnom orijentirani na jednu organizaciju (oko 25%) i petina na dvije ili više vrsta organizacija, što ukazuje na relativno slab strukturni socijalni kapital.

Grafikon 2: Distribucija studenata s obzirom na broj vrsta organizacija kojih su članovi (%)

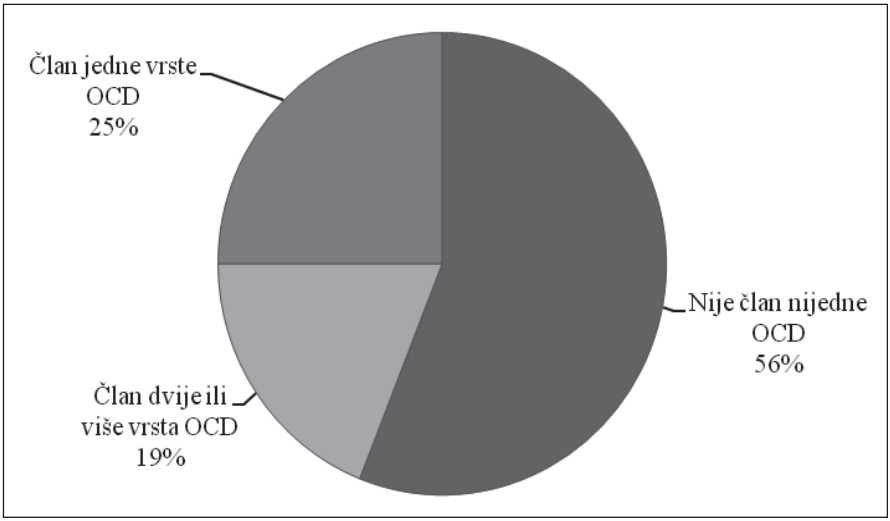

U ovom odjeljku prikazat će se učestalost kojom se ispitanici druže sa članovima sekundarnih grupa (grafikon 3).

[10] Nalazi o članstvu u udrugama na općoj populaciji kreću se od oko petine (Bežovan, Matančević, 2011; Franc i dr., 2012), do 48% ispitanika koji su članovi neke od organizacija (Šalaj, 2011).

Grafikon 3: Učestalost druženja sa članovima primarnih i sekundarnih grupa (%)

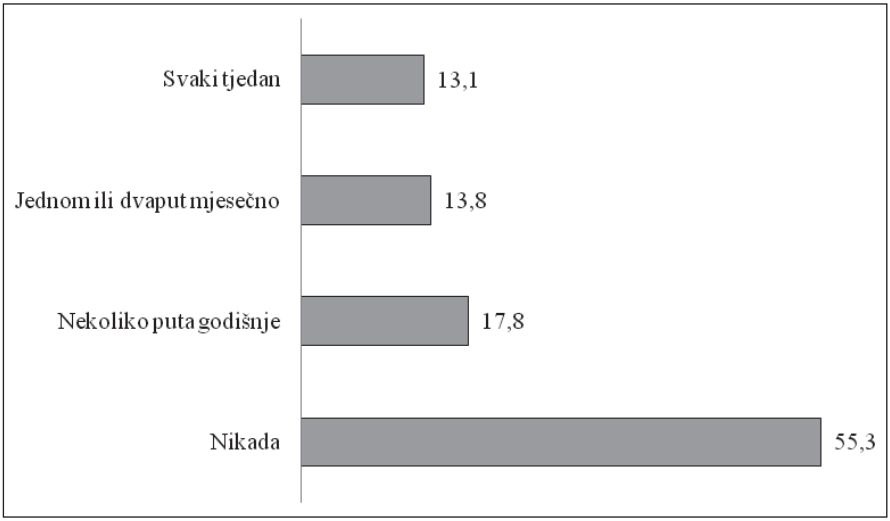

Odnosi licem-u-lice u okviru formalnih sekundarnih grupa poput udruga ili organizacija civilnoga društva važni su za stvaranje socijalnoga kapitala. Većina ispitanika ne druži se s ljudima iz udruge, što je posve očekivano ukoliko se prisjetimo podatka o članstvu u udrugama. Za gotovo petinu može se reći da održava kontakte na godišnjoj bazi, a četvrtina se druži jednom mjesečno i češće. Integralno, ti podaci pokazuju osrednju razvijenost socijalnoga kapitala studenata[11].

Individualna obilježja – optimizam

Na tragu dosadašnjih istraživanja osobnog optimizma mladih (Ilišin, Radin, 2007) i podaci u grafikonu 4 ukazuju na relativno visok optimizam kod studenata – gotovo petina očekuje da će budućnost biti mnogo bolja od sadašnjosti, dok je dvostruko više njih nešto opreznije no ipak zadržavajući pozitivan stav prema budućnosti. Nešto više od pe-

[11] Varijable višestrukosti članstva i učestalosti druženja formiraju jedan faktor, stoga je moguće kreirati skalu koja opisuje socijalni kapital (Cronbachov α=0,66), a koja će se koristiti kao jedan od prediktora u daljnjim obradama.

tine smatra da vremena koja slijede ne nose ni pozitivne niti negativne promjene. Također, gotovo petina je relativno pesimistična, pri čemu je najmanje onih koji su posve lišeni vjere u bolju ili budućnost jednaku sadašnjosti.

Grafikon 4: Distribucija odnosa studenata prema osobnoj budućnosti (%)

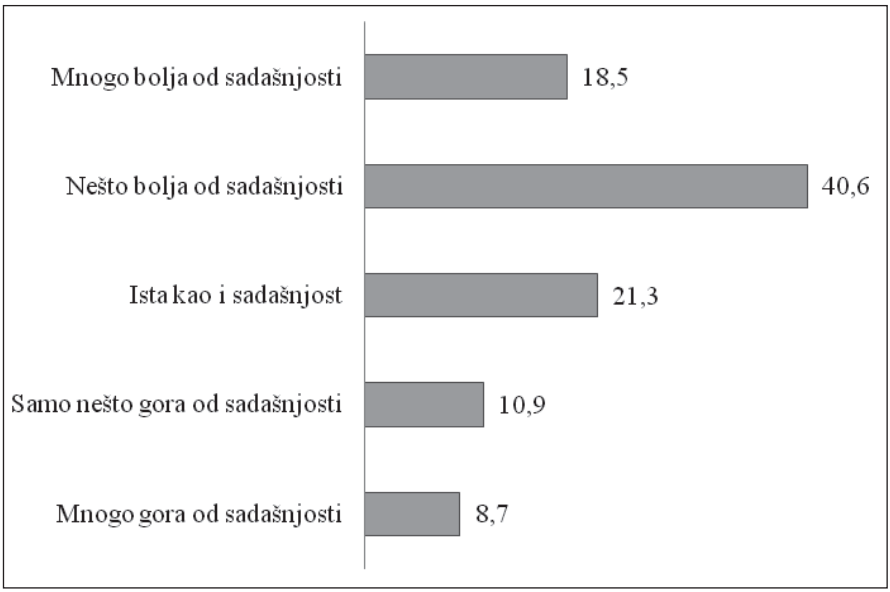

Nadalje, cilj je utvrditi u kojoj se mjeri varijacija socijalnoga povjerenja može objasniti povezanošću s drugim varijablama. U tu svrhu koristi se multipla regresijska analiza, s namjerom detektiranja doprinosa pojedinoga prediktora tumačenju varijance analiziranih kriterija te proporciju varijance potonjega, koja je protumačena linearnom kombinacijom prediktora. Za izgradnju regresijskih modela koristila se metoda *Enter,* koja omogućuje testiranje teorijskog modela.

Kao što je vidljivo u tablici 4, skale političkoga povjerenja i socijalnoga kapitala predstavljaju pozitivne i značajne faktore u generiranju socijalnoga povjerenja, dok se optimistički stav ne pokazuje značajnim prediktorom, kao ni većina osobnih obilježja osim spola. Iako je povezanost socijalnoga kapitala i povjerenja značajna, ujedno je i slaba i

stoga valja biti oprezan pri tvrdnji da je hipoteza koja proizlazi iz Putnamova pristupa o relevantnom doprinosu formaliziranog udruživanja u stvaranju atmosfere povjerenja prema nepoznatim ljudima, potvrđena. Ipak, ovaj nalaz na tragu je nekih prethodnih istraživanja koja ukazuju na slabu ali značajnu povezanost socijalnoga kapitala i povjerenja (Brehm, Rahn, 1997; Claibourn, Martin, 2000; Wollbaek, Selle, 2002; Delhey, Newton, 2003; Šalaj, 2007; Zmerli, Newton, Montero, 2007; Morje Howard, Gilbert, 2008).

Tablica 4: Multipla regresijska analiza sa socijalnim povjerenjem kao kriterijem

Socijalno povjerenje		
	β	**Sig.**
Socijalni kapital	0,082**	0,000
Političko povjerenje	0,149**	0,000
Optimizam	-0,014	0,519
Spol (Ž)	-0,071**	0,002
Stupanj obrazovanja oca	0,039	0,095
Završena srednja škola (gimnazija)	0,009	0,698
Rezidencijalni status	-0,018	0,443
Godina studija	-0,008	0,730
Religioznost	0,025	0,270

Korigirani R^2=0,034; F=8,757; df=8

Iako ovi nalazi impliciraju da se povjerenje stvara u međudjelovanju institucionalne i društvene razine, skala političkoga povjerenja je nešto bolji prediktor od socijalnoga kapitala, što ukazuje na važnost stabilnog i pouzdanog funkcioniranja političkog sistema za procjenu pouzdanosti drugih ljudi. U tom smislu, rezultati su na tragu onih koji u stvaranju povjerenja važnu ulogu pripisuju institucionalnom djelovanju (Rothstein, 2005; Levi, 1998; Offe, 1999; Rothstein, Eek, 2009).

Dakle, kada ljudi procijene da političke institucije ako već ne rade izravno u njihovu korist, barem ne rade protiv njihovih interesa, onda

institucionalno povjerenje postaje svojevrsna garancija koja smanjuje rizik povjerenja u druge članove društva. Međutim, valja napomenuti da je političko povjerenje vrlo nisko, kao i socijalno povjerenje.

Sociodemografska obilježja ispitanika, kako je već naznačeno, imaju ograničen utjecaj, pri čemu se može zaključiti kako je socijalno povjerenje rodno određeno. Naime, muškarci su skloniji iskazivati veći stupanj povjerenja. Ostala sociokulturna obilježja poput stupnja religioznosti, rezidencijalnog statusa te godine studija i tipa završene srednje škole nisu značajni prediktori u tumačenju varijance socijalnoga povjerenja.

Ukupno gledano, većina varijance socijalnoga povjerenja ostala je neobjašnjena s obzirom na uključene prediktore. No postoji temelj za zaključak da društvene okolnosti na makro i mezorazini u nešto većoj mjeri imaju utjecaj na formiranje socijalnoga povjerenja, za razliku od onih na mikrorazini.

8. Zaključak

U ovom radu pošlo se od pretpostavke da je realizacija demokratskoga potencijala usko vezana za raširenost socijalnoga povjerenja, odnosno očekivanja ili uvjerenja da nam nepoznati ljudi ili većina članova našega društva nemaju namjeru naškoditi ili djelovati na našu štetu. U tom smislu namjera rada bila je dvostruka. Prvo, cilj je bio ustanoviti razinu socijalnoga povjerenja studenata i drugo, detektirati faktor koji najviše pridonosi njegovu razvoju. U tu svrhu, u teorijskom dijelu rada predstavljena su tri pristupa koja naglašavaju važnost individualnih, društvenih i institucionalnih obilježja. Inidividualni pristup socijalno povjerenje označava kao osobno obilježje, čijem razvoju najviše pridonose osobine ličnosti i sociodemografska obilježja. Jedan od značajnih predstavnika ovog pristupa, Eric Uslaner (2002), smatra da se povjerenje usvaja socijalizacijom od najranije dobi u roditeljskom domu te da njegove glavne komponente čine osobni optimizam i kapacitet kontrole vlastitoga života. Drugim riječima, subjektivni osjećaji i osobna obilježja imaju veći utjecaj na oblikovanje socijalnoga povjerenja negoli vanjski društveni faktori. Socijetalne teorije koje izvore povjerenja vide u okolnostima koje su izvanjske pojedincu, obuhvaćaju institucionalnu perspektivu i teoriju socijalno-

ga kapitala. Teorija socijalnoga kapitala nastanak socijalnoga povjerenja smješta u okvir civilnoga društva, pri čemu povjerenje kreiraju gustoća i živost civilnog udruživanja i suradnje (Putnam, 2003). Premisa Roberta Putnama jest da socijalne interakcije u sekundarnim grupama, koje se temelje na reciprocitetu i suradnji, stvaraju povjerenje koje potom povratno osnažuje suradnju. Ovdje se naglašava važnost kontakta licem-u-lice, čime se radijus povjerenja proširuje ili prelijeva izvan granica konkretnog udruženja ili organizacije. Naime, socijalni kapital ostvaruje se u civilnom društvu u suradnji s ljudima izvan familijarnih krugova na ostvarenju ciljeva koji pridonose razvoju ili boljitku šire zajednice, čime se socijalno povjerenje stvara „odozdo prema gore". Suprotno tome, institucionalni pristup glavnu ulogu generiranju povjerenja dodjeljuje radu (političkih) institucija, čija (ne)pouzdanost ima značajnu posljedicu na urušavanje ili pak izgradnju odnosa povjerenja među ljudima. Ukoliko se rad institucija percipira kao pošten i nepristran, te ukoliko te institucije sankcioniraju one koji zloupotrebljavaju postojeće socijalno povjerenje, tada se većina ljudi suzdržava od kršenja socijalnih i zakonskih normi, čime se socijalno povjerenje osnažuje. Drugim riječima, ukoliko su institucije efikasne, tj. djelotvorne, očekuje se da će socijalno povjerenje biti visoko.

Razina socijalnoga povjerenja studenata je vrlo niska. U kontekstu procjene razvijenosti njihova demokratskog potencijala takav nalaz je razmjerno zabrinjavajuć. Imajući na umu da su studenti, kao društveni segment iz kojega se regrutira buduća društvena elita, ujedno nositelji budućega demokratskog i društvenog razvoja, može se spekulirati da će buduća demokratska kretanja pri suočavanju s društvenim i drugim izazovima imati vrlo sporu dinamiku, pri čemu je njihov smjer neizvjestan. Osim nepovjerenja u sugrađane, studenti izražavaju izrazito nepovjerenje prema političkim institucijama, koje pokazuje s jedne strane percepciju nepouzdanosti tih institucija i njihovih aktera, a s druge strane govori i o općoj distanciranosti od formalne politike karakterističnoj za mlade općenito. Osrednja uključenost u rad različitih vrsta organizacija civilnoga društva indicira umjereno razvijen socijalni kapital studenata, a njihov većinski pozitivan stav prema vlastitoj budućnosti ukazuje na raširen osobni optimizam.

Glavni nalaz istraživanja ukazuje na razmjerno veću ovisnost stupnja socijalnoga povjerenja studenata o, općenito rečeno, sociopolitičkom kontekstu negoli individualnim obilježjima. Može se reći kako sociops-

ihološko obilježje osobnog optimizma i ostala individualna obilježja, osim donekle spola, nemaju značajnu ulogu u generiranju socijalnoga povjerenja. Potonje ukazuje na društvenu prirodu povjerenja koje nastaje kao produkt iskustva povezanosti i (ne)posredne interakcije s drugim ljudima. Konkretno, stabilnost i pošteno funkcioniranje ne samo političkih institucija nego i njihovih aktera značajno pridonose procjeni pouzdanosti drugih članova društva, kao i brojnost uspostavljenih veza suradnje u okviru civilnoga društva, odnosno količine socijalnoga kapitala koja im stoji na raspolaganju. Drugim riječima, socijalno povjerenje razvija se kako „odozgo prema dolje" pouzdanošću političkih aktera, tako i obrnuto, „odozdo prema gore", pri čemu početnu točku „uzlaza" predstavljaju uspostavljene veze suradnje i sudjelovanje pojedinaca u civilnome društvu. Pritom ipak valja napomenuti da je u odnosu na socijalni kapital ipak prisutniji utjecaj političkog institucionalnog konteksta, koji ima nešto izraženiju ulogu osiguravatelja i generatora horizontalnoga, socijalnog povjerenja. Potonji nalaz pak implicira društvenu važnost i nužnost izgradnje pouzdanih političkih institucija, kako bi se socijalno povjerenje moglo nesmetano razvijati, a konzekventno tome i osigurati opstanak pa i jačanje demokratskih odnosa u društvu.

Literatura

Anheier, H.; Kendall, J. (2000). Interpersonal trust and voluntary associations: examining three approaches. *The British Journal of Sociology,* 53(3): 343-362.

Banfield, E. (1958). *The Moral Basis of Backward Society.* Glancoe: Free Press.

Bežovan, G.; Matančević, J. (2011). *Akcijske preporuke za jačanje djelotvorne uloge civilnog društva*. Zagreb: CERANEO/CIVICUS.

Brehm, J.; Rahn, W. (1997). Individual-level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital. *American Journal of Political Science,* 41(3): 999-1023.

Cigler, A.; Joslyn, M. R. (2002). The Extensiveness of Group Membership and Social Capital: The Impact on Political Tolerance Attitudes. *Political Research Quarterly,* 55: 7-25.

Čulig, B.; Klasnić, K.; Jakšić, J; Lucić, D.; Putar-Novoselec, M. (2013). *Znanje (ni)je roba: empirijska analiza jednog studentskog prosvjeda.* Zagreb: Jesenski i Turk.

Delhey, J.; Newton, K. (2003). Who Trusts? The Origins of Social Trust in Seven Societies. *European Societies,* 5 (2): 93-137.

Franc, R.; Sučić, I.; Međugorac, V.; Rihtar, S. (2012). Vidljivost i javna percepcija civilnog društva u Republici Hrvatskoj 2012. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Fukuyama, F. (2000). *Povjerenje: društvene vrline i stvaranje blagostanja.* Zagreb: Izvori.

Gambetta, D. (1988). Can We Trust Trust?, u: Gambetta, D. (ed.): *Trust: Making And Breaking Cooperative Relations.* New York: Blackwell, 213-237.

Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity.* Stanford, CA: Stanford University Press.

Halman, L. C. J. M.; Luijx, R. (2006). Social capital in contemporary Europe: Evidence from the European Social Survey. *Portuguese Journal of Social Science*, 5 (1): 65-90.

Hooghe, M. (2003). Voluntary associations and democratic attitudes: value congruence as a causal mechanism, u: Hooghe, M.; Stolle, D. (eds.): *Generating Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspective.* New York: Palgrave Macmillan, 89-111.

Iglič, H. (2010). Voluntary Associations and Tolerance: An Ambiguous Relationship. *American Behavioral Scientist,* 53: 717-736.

Ilišin, V. (2005). Političke vrijednosti, stavovi i participacija mladih: kontinuitet i promjene, u: Ilišin, V. (ur.): *Mladi Hrvatske i europska integracija.* Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 65-139.

Ilišin, V. (2008). Skica za sociološki portret zagrebačkih studenata: uvod u istraživanje hrvatskih studenata danas. *Sociologija i prostor,* 46(3/4): 221-228.

Ilišin, V. – ur. (2014). *Sociološki portret hrvatskih studenata.* Zagreb: Institut za društvena istraživanja.

Ilišin, V.; Bouillet, D.; Gvozdanović, A.; Potočnik, D. (2013). *Mladi u vremenu krize / Youth in the Time of Crisis.* Zagreb: IDIZ i FES.

Ilišin, V.; Radin, F. – ur. (2002). *Mladi uoči trećeg milenija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.

Ilišin, V.; Radin, F. (2007). Mladi u suvremenom hrvatskom društvu, u: Ilišin, V.; Radin, F. (ur.): *Mladi: problem ili resurs.* Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 13-38.

Kaasa, A; Parts, E. (2008). Individual-Level Determinants of Social Capital in Europe: Differences between Crountry Groups. *Acta Sociologica,* 51 (2): 1145-1168.

Katić, M. (2012). S*ocijalni kapital i politička participacija: studija slučaja mladih u Karlovačkoj županiji*. Magistarski rad, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

Knack, S.; Keefer, P. (1997). Does social capital have an economic payoff? A cross – country investigation. *The Quarterly Journal of Economics,* 112 (4): 1251-1288.

Levi, M. (1998). A State of Trust, u: Levi, M.; Braithwaite, V. (eds.): *Trust and Governance.* New York: Russell Sage Foundation, 77-101.

Lewis, J. D.; Weigert, A. J. (1985). Trust as a social reality. *Social Forces,* 63(4): 967-985.

Matić, D. (2000). Demokracija, povjerenje i socijalna pravda. *Revija za sociologiju,* 31(3-4): 183-194.

Misztal, B. A. (1996). *Trust in Modern Societies.* Cambridge: Polity Press.

Morjé Howard, M.; Gilbert, L. (2008). A Cross-National Comparison of the Internal Effects of Participation in Voluntary Organizations. *Political Studies,* 56(1): 12-32.

Netjes, C. (2005). Institutional Trust in Central and Eastern Europe: Barometer of Democracy or Performance Thermostat? http://www.fsw.vu.nl/en/Images/Institutional%20Trust%20in%20Central%20and%20Eastern%20Europe%20Barometer%20for%20Democracy%20or%20Performance%20Thermostat_tcm31-42713.pdf

Newton, K. (2001). Trust, Social Capital, Civil Society, and Democracy. *International Political Science Review,* 22(2): 201-214.

Newton, K. (2004). Društveni kapital i demokratija, u: Edwards, B.; Foley, M.; Diani, M. (ur.): *Posle Tokvila: debata o građanskom društvu i društvenom kapitalu u uporednoj perspektivi.* Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 300-311.

Offe, C. (1999). How can we trust our fellow citizens?, u: Warren, M. (ed.): *Democracy and Trust.* Cambridge: University Press, 42-88.

Offe, C.; Fuchs, S. (2002). A Decline of Social Capital? The German Case, u: Putnam, R. D. (ed.): *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society.* New York: Oxford University Press, 189-245.

Putnam, R. D. (2003). *Kako demokraciju učiniti djelotvornom.* Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

Putnam, R. D. (2008). *Kuglati sam.* Novi Sad: Mediterran publishing.

Rothstein, B. (2005). *Social Traps and the Problem of Trust (Theories of Institutional Design).* New York: Cambridge University Press.

Rothstein, B.; Eek, D. (2009). Political corruption and Social Trust: An Experimental Approach. *Rationality and Society,* 21(1): 81-112.

Seligman, A. B. (1997). *A problem of trust.* Princeton University Press: Princeton, New Jersey.

Sztompka, P. (1999). *Trust: A Sociological Theory.* Cambridge University Press.

Šalaj, B. (2007). *Socijalni kapital u postkomunističkim zemljama: Hrvatska u komparativnoj perspektivi.* Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

Šalaj, B. (2011). Civilno društvo i demokracija: Što bi Tocqueville i Putnam vidjeli u Hrvatskoj? *Anali politološkog društva,* 8(1): 49-71.

Štulhofer, A. (2004). Percepcija korupcije i erozija društvenog kapitala u Hrvatskoj 1995.– 2003. *Politička misao,* 16(3): 156-169.

Uslaner, E. M. (2002). *The Moral Foundations of Trust.* New York: Cambridge University Press.

Van Oorschot, W.; Arts, W.; Gelissen, J. (2006). Social Capital in Europe - Measurement and Social and Regional Distribution of a Multifaceted Phenomenon. *Acta Sociologica*, 49(2): 149-167.

Warren, M. E. (1999). Introduction, u: Warren, M. E. (ur): *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press, 1-21.

Westholm, A; Montero, J. R.; Van Deth, J. W. (2007). Introduction: citizenship, involvement, and democracy in Europe, u: J. W. van Deth, J. R. Montero i A. Westholm (eds.): *Citizenship and Involvement in European Democracies: A comparative analysis*. London, New York: Routledge, 1-32.

Wollebaek, D.; Selle, P. (2002). Does Participation in Voluntary Associations Contribute to Social Capital? The Impact of Intensity, Scope and Type. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly,* 31: 32-61.

Zmerli, S.; Newton, K.; Montero, J. R. (2007). Trust in people, confidence in political institutions, and satisfaction with democracy, u: J. W. Van Deth, J. R. Montero i A. Westholm (eds.): *Citizenship and Involvement in European Democracies: A comparative analysis.* London, New York: Routledge, 35-65.

Marko Mustapić

INTERES ZA POVIJEST I KULTURA SJEĆANJA MLADIH U ZAGREBU: *„…HMM…POVIJEST…PA ZANIMA ME, ALI…ME I NE ZANIMA…“*

Onaj tko kontrolira prošlost, kontrolira budućnost. Onaj tko kontrolira sadašnjost, kontrolira prošlost. (George Orwell, *1984*)

1. Uvod

U društvenim i humanističkim znanostima proteklih je desetljeća prisutan otklon od klasičnog pristupa istraživanju društvene prošlosti, pri čemu se sve veći naglasak stavlja na pluralitet i koegzistiranje različitih oblika društvenog sjećanja. „Kolektivno sjećanje“ temelji se na selektivnom prihvaćanju značenja prošlosti iz perspektive sadašnjosti. Ono predstavlja skupinu individualnih i obiteljskih sjećanja koja egzistiraju u određenoj zajednici, pa je stoga nestabilno i podložno rekonstruiranjima i reinterpretacijama. Pritom nisu važne stvarne činjenice na kojima se temelji povijest kao znanost niti „službeno sjećanje“ koje je proizvod institucionalnog i političkog sustava. „Kolektivno sjećanje“ se stalno reorganizira i prilagođava širim društvenim i političkim promjenama.

U ovom radu bavimo se interesom mladih za nacionalnu povijest, važnošću koju oni pridaju obilježavanju (komemoriranju) prošlosti te njihovim tumačenjem važnosti komemoracija, dakle značenjem komemoracija povijesnih događaja. Pritom se i interes mladih za povijest, kao i njihovo interpretiranje i značenja koja pridaju komemoracijama mogu smatrati bitnim elementima kulture sjećanja. U teorijsko-konceptualnom dijelu izložit ćemo temeljne pojmove koji se odnose na kulturu sjećanja te potom kratki sociološki osvrt na povijesne procese u Hrvatskoj. U drugom, empirijskom dijelu rada, izložit ćemo dio dosadašnjih kvantitativnih i kvalitativnih nalaza hrvatskih podataka iz međunarodnog istraži-

vačkog projekta *Sjećanje, mladi, političko nasljeđe i građanska uključenost* (MYPLACE *Memory, Youth, Political Legacy and Civic Engagement*, www.fp7-myplace), relevantnih u kontekstu kulture sjećanja te ćemo na temelju kvalitativne analize podataka iz polustrukturiranih intervjua utvrditi značenja i tumačenja obilježavanja nacionalne prošlosti.

2. Kultura sjećanja

Konstruktivistički pogled na svijet u posljednjih se nekoliko desetljeća uobličio u utjecajnu znanstvenu paradigmu. Socijalni konstruktivizam i u društvenim i u humanističkim znanostima zauzima pozicije suprotstavljene esencijalizmu. Iz te perspektive društveni svijet izgleda znatno drugačije od onog u okviru tradicionalnih pozitivističkih paradigmi. Osnovne konstruktivističke pretpostavke nagoviještene su već u djelima Webera, Znanieckya, Thomasa, Schütza, Khuna, Poppera, Mumforda i drugih (Burr, 2001). Mouzelis (2000: 37) primjećuje da su s vremenom teoretičari počeli sustavno analizirati i mikroprocese, odnosno da su „vraćali ljude u sociologijsku analizu". Mogli bismo reći da je svijest o važnosti razmatranja i analiziranja uloge mikroaktera u društvenim procesima postupno sazrijevala. Ishodište socijalnoga konstruktivizma moglo bi se postaviti u Thomasov teorem o definiciji situacije. Marinković (2006: 6) napominje kako prema konstruktivistima stvarnost nije nešto što je konačno, jednostavno i bezuvjetno dano, objektivno i opipljivo, univerzalno i samorazumljivo, nego da stvarnost konstruiraju pojedinci na osnovi iskustva, međusobnih odnosa, vjerovanja i vrijednosti: „Teoretičari navedenog pristupa naglašavaju povijesni razvoj i specifični društveni kontekst predmeta proučavanja, pa pridaju središnju važnost ulozi diskursa pri konstituiranju iskustva. Prema konstruktivističkom pristupu, znanje o svijetu se prenosi i razvija svakodnevnom interakcijom putem međusobnog pregovaranja o značenjima."

U socijalno-konstrukcionističkoj teoriji društvo predstavlja totalitet kolektivnih i institucionalnih praksi, koje su rezultat procesa definiranja socijalnih zbilja, oko čijih značenja je postignut konsenzus, koji dijeli većina socijalnih aktera, u određenom vremenu i na određenom prostoru. Pritom su povijesni procesi određeni posebnostima društvenoga kontek-

sta u kojem su se odvijali i dominantnih društvenih diskursa o društvenoj prošlosti. U skladu s tim, prisutan je otklon od klasičnoga pozitivističkog pristupa društvenoj prošlosti i u povijesnoj znanosti. Janeković Römer (2001) ističe da se u povijesti kao humanističkoj znanosti, paralelno s navedenim razvojem socijalno-konstruktivističke paradigme u ostalim znanostima, događao sličan proces propitivanja svrhe, metodologije istraživanja i spoznajnog dometa povijesti. Janeković Römer (2001) drži kako je modernistički pristup u povijesti već od 19. stoljeća bio sklon redukciji različitosti, individualnosti i nepredvidljivosti povijesnih mijena i događaja, pokušavajući povijesne procese objasniti sintagmom „povijesni razvoj". Dakle, naglasak više neće biti isključivo na totalitetu, već na pluralitetu značenja koja se pridaju povijesnim događajima i procesima. Govoreći o spomenutom otklonu od tradicionalnog istraživanja prošlosti i prvih ozbiljnih istraživanja društvenog sjećanja, ključno je djelovanje francuskog sociologa Mauricea Halbwachsa. Naime, Halbwachs je svojim radom dvadesetih godina prošlog stoljeća odredio referentni okvir svih suvremenih relevantnih pristupa istraživanju povijesti, dok su krajem 20. stoljeća presudan utjecaj na daljnji razvoj toga područja imali francuski povjesničar Pierre Nora i njemački arheolog Jan Assmann.

Halbwachs (1950) je konceptualizirao pojam „kolektivnog sjećanja" kao selektivnog prihvaćanja značenja prošlosti iz perspektive sadašnjosti. Ideja „kolektivnog sjećanja" implicira prošlost koja nije samo zajednički dijeljena, nego i zajednički pamćena, osiguravajući tako da se zajednica svoje prošlosti sjeća zajednički, kao skupina. Subjekt sjećanja je uvijek determiniran osobnim znanjima i iskustvima, kao i procesom pamćenja koji je određen stalnim ili povremenim obnavljanjem znanja o prošlosti. „Kolektivno sjećanje" predstavlja skupinu sjećanja koja se dijeli u određenoj zajednici, pa je ono stoga nestabilno. Dakle, „kolektivno sjećanje" se stalno reorganizira i prilagođava društvenim i političkim promjenama ili, kako ističe Sundhaussen (2006), budući da su kolektivni identiteti promjenjivi, promjenjivo je i „kolektivno sjećanje". To je pak najočitije kod transformacija „službenog sjećanja" (Olick, 2007) uslijed društvenih promjena, koje je konstrukt i proizvod političkog i institucionalnog sustava jednog društva.[1] Halbwachs (1992) napominje da pojedinac vlastito

[1] O konstruiranju „službenog sjećanja" i njegovim transformacijama na primjeru iz hrvatskog sporta vidi u Perasović i Mustapić (2014).

sjećanje temelji na „kolektivnim sjećanjima“ društvenih skupina kojima pripada. Pritom je ključni pojam „društveni okvir“ (*cadres sociaux*) koji utvrđuje i stabilizira sjećanje. Subjekt sjećanja uvijek je pojedinac, osoba koja se oslanja na društvene okvire koji organiziraju njezino osobno sjećanje. Dakle, sjećanje je povremeno ili stalno obnavljanje znanja o prošlosti.

Polazeći od Halbwachsovih teorijskih temelja, Nora (1989; 2007) inzistira na oštrom odjeljivanju povijesti i sjećanja. „Sjećanje i povijest nisu sinonimi, dapače, umnogome su suprotstavljeni. Sjećanje je život, uvijek ga prenose živi ljudi i stoga je u trajnoj evoluciji, otvoreno dijalektici uspomene i zaborava, nesvjesno neprekidnih iskrivljenja, osjetljivo na sva prisvajanja i manipulacije, podložno dugim mirovanjima i naglim oživljavanjima. Povijest je s druge strane uvijek problematična i nepotpuna rekonstrukcija onog što je prošlo.“ (Nora, 2007: 137). Pritom Nora (1989) ističe osobitu važnost „mjesta sjećanja“ (*lieux de mémoire*). „*'Mjesta sjećanja'* su mjesta u sva tri smisla riječi: materijalnom, simboličkom i funkcionalnom, ali istodobno i u različitim omjerima. Strogo materijalno mjesto, primjerice arhiv, mjesto je sjećanja tek zbog svoje simboličke aure. Izrazito funkcionalna mjesta sjećanja, primjerice priručnik, testament ili udruženje veterana, ulaze u kategoriju mjesta sjećanja tek kao rituali. Minuta šutnje kao primjer simboličkog mjesta sjećanja, ujedno je i materijalan odsječak vremena te funkcionalna, jer omogućuje povremenu koncentraciju na sjećanje. Tako ova tri aspekta sjećanja uvijek supostoje. Postoji li apstraktnije mjesto sjećanja od pojma generacije? Generacija je ipak materijalna u demografskom smislu, hipotetički funkcionalna jer istodobno osigurava kristaliziranje i prenošenje uspomene, ali simbolička po definiciji jer podrazumijeva iskustvo male skupine ljudi koje ipak karakterizira većinu koja nije sudjelovala u danim događajima“ (Nora, 2007: 156). Istražujući francusku povijest Nora je utvrdio da je upravo osjećaj povijesnoga nacionalnoga kontinuiteta utemeljen na „mjestima sjećanja“, na kojima se društvo preko institucija i medija pomoću simbola i kodiranja događaja iz prošlosti konstituira kao apstraktna zajednica, odnosno politička zajednica. „Mjesta sjećanja“ poput muzeja, spomenika ili arhiva služe za trajni proces izgradnje kulture sjećanja prema potrebama trenutačne društvene zbilje. Oni omogućavaju opredmećivanje „kolektivnog sjećanja“ preko simbola i rituala. Pritom su „mjesta sjećanja“, funkcionalističkim diskursom rečeno, instrument društvene integracije i stabilnosti.

Istražujući predmodernu povijest, Assmann (2006) zaključuje da su izgradnju kulture sjećanja kontrolirale elite preko religije i pisma. Tijekom modernizacije zapadnih društava i nastanka nacija-država, kultura sjećanja biva ključnim čimbenikom izgradnje nacionalne ideologije. Nacionalni identitet gradio se na konsenzusu o „zajedničkoj prošlosti". Assmann ključnim za kulturu sjećanja također smatra kolektivno sjećanje" i ističe da je ono određeno sljedećim čimbenicima: konkretni vremenski sklop (kalendar i praznici); kolektivni prostorni sklop (sveta mjesta kao simboli identiteta); povezanost s nekom društvenom skupinom od koje se baštine norme i vrijednosti; re-konstrukcijski potencijal. Za Assmanna je kultura sjećanja preduvjet očuvanja društvenoga kontinuiteta, prenosi se međugeneracijski i služi izgradnji grupnog identiteta. Zerubavel (2007) ističe da većinu onoga čega se naizgled sjećamo ustvari nismo osobno iskusili. Činimo to tek kao članovi određenih društvenih skupina, ponajprije kao članovi vlastite obitelji koja vrši transmisiju osobnih i obiteljskih sjećanja kroz proces socijalizacije. „Mnemonička tradicija uključuje ne samo ono što pamtimo kao članovi određene misaone zajednice, nego i način na koji to pamtimo. Uostalom, mnogo toga čega se naizgled sjećamo zapravo se filtrira (i često neizbježno iskrivljuje) putem procesa kasnije interpretacije, koja utječe ne samo na stvarne činjenice, kakvima ih pamtimo, nego i na određeno 'svjetlo' u kojem ih se sjećamo. Obitelj, kao prvi društveni okoliš u kojem učimo interpretirati vlastito iskustvo, igra kritičnu ulogu u našoj mnemoničkoj socijalizaciji. Ustvari, većina kasnijih interpretacija 'prisjećanja' određenih događaja zapravo su tek reinterpretacije načina na koji su oni izvorno bili doživljeni i zapamćeni u kontekstu nečije obitelji" (Zerubavel, 2007: 174).

Vučković Juroš (2010) izlaže interakcionistički model „kolektivnog sjećanja" koje nastaje kao posljedica interakcije utjecaja triju razina na kojima pojedinci grade osobnu naraciju prošlosti.[2] Pritom autorica na-

[2] „Prva je makrorazina elitnih naracija prošlosti kojima društvene skupine u poziciji moći nastoje utemeljiti svoju perspektivu prošlosti kao dominantnu. Na suprotnoj je strani kontinuuma mikrorazina idiosinkratičnih iskustava koja djeluju kao tvrdokorna stvarnost života pojedinaca i tako mogu služiti kao protuteza dominantnim prikazima prošlosti. Konačno, treća razina je interakcijska razina mnemoničkih zajednica, unutar koje pojedinci prihvaćaju naracije prošlosti koje postaju dijelom njihova repertoara." (Vučković Juroš, 2010: 97)

glašava važnost prisutnosti pluralizma narativa o prošlosti kojima je izložen pojedinac, poput obiteljskog, političkog ili vjerskog narativa, kao i važnost emocionalne komponente u osobnoj interpretaciji i ekspresiji sjećanja ovisno o spomenutom pluralizmu narativa. Vučković Juroš (2010: 90) napominje da osoba ima višestruke društvene identifikacije, raznolikog emocionalnog značenja, pa će one koje za pojedinca imaju najveću emocionalnu važnost ujedno i najsnažnije utjecati na osobno tumačenje društvene prošlosti.

Teorijska razmatranja o transformiranju „kolektivnog sjećanja" osobito su aktualna u europskim postsocijalističkim društvima, posebice na području bivše Jugoslavije zbog tragičnih ratnih zbivanja od 1991. do 1999. „Kolektivna sjećanja" su se u novonastalim državama vrlo dinamično reorganizirala i prilagođavala širim društvenim i političkim promjenama, društvenim pridavanjima novih značenja, kao i guranju u zaborav nekih ranije važnih događaja ili javnih osoba. Analizirajući kulturu sjećanja na teorijskoj razini, Kuljić (2006) je zaključio kako se povijesno sjećanje oblikuje pomoću tri glavna posrednika: primarno iskustvo, kultura sjećanja i povijesna znanost. Različite recepcije „kolektivnog sjećanja" u sebi nose silan dezintegrativan i konfliktan potencijal. Podjele u hrvatskome društvu zasnovane na suprotstavljenim interpretacijama povijesnih događaja vezanih za Drugi svjetski rat i ratne zločine iz tog razdoblja i danas su prisutne, pa se nerijetko koriste i u dnevnopolitičkoj komunikaciji. Slični primjeri su brojni na području bivše Jugoslavije. Kako upućuje Kuljić (2006), mogu se izdvojiti dvije strane kulture sjećanja: 1. Promatranje kulture sjećanja kao skladišta i nositelja sjećanja, a čine ih obrasci nasljeđivanja, prenošenja, planskog ili spontanog zaboravljanja ili potiskivanja sjećanja koje je u skladu s interesima različitih društvenih grupa; u okviru ideološkog korištenja prošlosti, riječ je o „političkom korištenju povijesti" ili „politizaciji sjećanja"; 2. U ne toliko ideološkom smislu, sjećanje predstavlja manje ili više svjestan pojedinačni, grupni/kolektivni odnos prema zbivanjima iz prošlosti, pri čemu pojedinci i grupe koriste prošlost da bi se razgraničili od drugog i izgradili identitet. Kuljić (2006) upozorava da povijesne interpretacije konkuriraju jedna drugoj, pa tako i mitovi mogu postati povijesne istine.

3. Suvremena povijest, modernizacijski diskontinuiteti i kultura sjećanja mladih

Dvadeseto stoljeće je u povijesno naslijeđe ostavilo brojne tragične događaje: ratove, ratne zločine, propale totalitarne režime i ideologije, neuspješne političke i gospodarske sustave, kultove ličnosti te različita „službena sjećanja", odnosno povijesne narative. Najstarijim živućim stanovnicima današnje Republike Hrvatske ovo je peta država u kojoj prebivaju. U prošlom stoljeću živjeli su u: Austro-Ugarskoj Monarhiji (do 1918.), Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Kraljevini Jugoslaviji (do 1941.), fašističkoj Kraljevini Italiji (do 1943.), fašističkoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (do 1945.) te Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (do 1991). Dakle, ovaj niz država i ratova ostavština su proteklog stoljeća koje Brzeziński (1994) naziva „stoljećem megaumiranja". Tom podužem nizu valja pridodati i Europsku uniju, nadnacionalni savez kojeg je Hrvatska članica od 2013. godine. Navedene činjenice upozoravaju na silnu nestabilnost modernizacijskih procesa hrvatskoga društva, kao i radikalnih raskida sa „službenim sjećanjem" prethodnoga političkog i institucionalnog sustava. Smještajući Hrvatsku u europski geopolitički i povijesni kontekst, Rogić (2000: 613) ustvrđuje: „Dvije su glavne činjenice što određuju opću kakvoću modernizacijske preobrazbe u Hrvatskoj. Prva je položaj dvostruke periferije. Hrvatska je na perifernom europskom rubu, u sustavu državnih tvorevina koje su i same europskom modernizacijom periferijom. K tomu, ima periferijski položaj i unutar oba (dovršena) modernizacijska razdoblja." Rogić (2000) i Županov (2001) dijele modernizacijske procese hrvatskoga društva u tri velike faze i smatraju da je prva faza modernizacije (1868.–1945.) u svojim dosezima u Hrvatskoj vrlo skromna te da je trajala do kraja Drugoga svjetskog rata, pri čemu Županov tu fazu naziva perifernim kapitalizmom. Druga faza modernizacije u Hrvatskoj (1945.–1990.) ubraja se u skupinu tipičnih socijalističkih modernizacija, koju Županov zbog koegzistencija tradicionalnih i modernih društvenih elemenata naziva polumodernost. Treća faza modernizacije hrvatskoga društva ili tranzicija, odvija se nakon urušavanja socijalističkog sustava. Kalanj (1998: 12) ističe da je tranzicija poseban oblik modernizacije prožet kontinuitetima i diskontinuitetima: „Kontinuitet su obrasci autoritarne političke kul-

ture, 'nečiste savjesti' spram egalitarizma, ignoriranja vladavine zakona, kleptokratsko odnošenje prema javnim dobrima i ćudima tržišta, netolerancija u oblikovanju javnog interesa itd., a diskontinuitet su slobodni periodički izbori, institucije višestranačkog sustava, privatizacija društvenog vlasništva, tržišno načelo ekonomskog procesa, pluralizam informativnog pogona."

Kada je riječ o posebnostima hrvatske tranzicije, Rogić (2000, 2009) kao temeljnu razliku hrvatske tranzicije u odnosu na ostale postsocijalističke zemlje ističe to da se ona u svojim ključnim trenucima odvijala u ratnim okolnostima od 1991. do 1995. godine. Procjenjuje se kako su materijalne štete zbog rata u Hrvatskoj iznosile oko 32 milijarde američkih dolara; 1993. je bruto društveni proizvod iznosio samo 37% od onoga tri godine ranije; zaposlenost je pala na trećinu razine zaposlenosti prije rata; u ratu je uništena trećina privrednih kapaciteta zemlje itd. (Tomić-Koludrović i Petrić, 2007). Osim očitih materijalnih šteta, ratna zbivanja prouzrokovala su i goleme demografske gubitke. Živić i Pokos (2004) iznose podatke o demografskim ratnim gubitcima Hrvatske između 1991. i 2001. godine, koji su iznosili 450.276 stanovnika. U strukturi tih gubitaka, migracijski gubitci čine 92,94%, ratni mortalitet 4,93%, a gubitci nataliteta 2,13%. Živić i Pokos (2004: 737) utvrđuju da su izravni demografski gubitci u Domovinskom ratu (1991.–1995.) 22.192 stanovnika, od čega su 36,7% hrvatski branitelji, 29,8% civili te 5,5% nestali hrvatski branitelji i civili, dok se 28% odnosi na ubijene i nestale pripadnike vojske pobunjenih Srba i JNA te civile s okupiranih područja Hrvatske. Godine ratnih zbivanja u 1990-ima, poginuli i izbjegli, kao i ekonomske štete dodatno su opteretile ionako mukotrpne procese demokratizacije društva i konsolidacije ekonomije. Toj tragičnoj bilanci s kraja prošlog stoljeća valja pribrojiti i demografsku i civilizacijsku katastrofu koja se zbila zbog Prvoga (1914.–1918.) i Drugoga svjetskog rata (1941.–1945.). Čutura i Galić (2004) u opsežnom pregledu ratnih zbivanja 1914.–1918. godine navode da je s područja Hrvatske i BiH u ratu poginulo oko 190.000 ljudi, a neizravno izgubljeno i mnogo više života civilnog stanovništva kao posljedica ratnih zbivanja te procjenjuju da je u ratu u sve četiri godine sudjelovalo gotovo milijun ljudi s područja Trojedne Kraljevine i BiH. Drugi svjetski rat generirao je u Hrvatskoj podjelu i sukob fašističkih okupatora i marionetske

NDH te antifašističkoga narodnog ustanka, predvođenog Komunističkom partijom. Tijekom toga rata ljudski su gubitci bili još tragičniji, a ishodi političkih podjela vidljivi su i danas. Geiger (2011: 701-702) prema službenim jugoslavenskim izvorima iz neposrednog poraća navodi da su gubitci boraca Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije i Jugoslavenske armije tijekom Drugoga svjetskog rata iznosili 245.549 poginulih, 399.880 ranjenih, 31.200 umrlih od posljedica ranjavanja, 28.923 nestalih – ukupno 305.672 umrlih. Geiger (2011: 706) iznosi i podatke koje je utvrdila Komisija za popis žrtava Drugoga svjetskog rata SIV-a SFRJ 1964.: život su izgubile 597.323 osobe, od kojih na području Hrvatske 194.749, a na području Bosne i Hercegovine 177.045 osoba. Najveći broj stradalih i žrtava je u Hrvatskoj, od kojih 97.731 Srba. Holokaust u NDH je posebno poglavlje krvavih tragičnih događaja. Iako je konačan broj ljudi stradalih u najvećemu koncentracijskom logoru Jasenovac gotovo nemoguće utvrditi, prema do danas provedenom istraživanju, procjenjuje se na oko 83.000 umrlih, od kojih je 47.000 Srba, 16.000 Roma, 13.000 Židova, 4000 Hrvata (Jasenovac Javna ustanova, 2013). Tito, KPJ i partizani su okončali Drugi svjetski rat kao dio globalne antifašističke koalicije i ujedno kao pobjednici spriječili ponovnu izgradnju Kraljevine Jugoslavije i povratak na vlast kralja Petra Karađorđevića i njegove Vlade iz izbjeglištva u Londonu. Izgradnja nove države Savezne Narodne Republike Jugoslavije na čelu s maršalom Josipom Brozom - Titom u poratnim godinama za uzor je imala sovjetski model i metode izgradnje socijalističkoga društva. U skladu s tim su i počinjeni ratni zločini nad vojnicima i civilima u smiraju i po svršetku rata, koji se danas u većini povijesnih narativa obilježavaju sintagmama Bleiburg i križni putovi. Žerjavić (1993) je utvrdio da je broj žrtava vojnika, poraženih kolaboracionista u ratu bio oko 200.000. Od toga se 50.000 odnosi na ubijene 1945. godine na Bleiburškom polju i križnim putovima (Žerjavić, 1992). Kao posljedica poznatog sukoba između Tita i Staljina 1948., tisuće su članova Komunističke partije Jugoslavije bili proganjani i poslani u koncentracijske logore kao „unutarnji neprijatelji" na prisilni rad i „preodgoj". Sljedećih nešto manje od pola stoljeća javno će se u Jugoslaviji moći govoriti i pisati samo o fašističkim i kolaboracionističkim zločinima. O partizanskim zločinima i masovnim ubojstvima kolaboracionista i civila počelo se u jugoslavenskoj i hrvatskoj javnosti

otvoreno govoriti i pisati tek od kraja 1980-ih. Enormne ljudske žrtve i posljedice ratnih sukoba u Hrvatskoj prošlog stoljeća, uzrokovale su obiteljske i kolektivne traume koje i dalje imaju snažan utjecaj na društvene i političke procese u zemlji (Šiber, 1997).

Kao što je već rečeno, kultura sjećanja mijenja se s obzirom na vrijeme i prostor. Analizirajući problematiku političke kulture u procesu hrvatske tranzicije, Šiber (1992) naglašava da je krah socijalističkog ideološkog sustava na kojem su se temeljili identitet, lojalnost i hijerarhija moći u socijalističkoj Jugoslaviji, ostavio zrakoprazan prostor, ali i snažnu potrebu za novom osnovicom pripadanja. Rihtman-Auguštin (1992) piše o reviziji povijesnih narativa, stvaranju simbola nove države i transformaciji javnih prostora, pri čemu nacionalni simboli postaju temelj novog identiteta društva i države. U Hrvatskoj je dotadašnji službeni socijalistički narativ o „bratstvu i jedinstvu" početkom 1990-ih zamijenjen domoljubnim narativom o „tisućljetnom snu o samostalnoj hrvatskoj državi". Prethodno razdoblje okončano raspadom Jugoslavije u okviru novog narativa definira se kao „komunistički pakao", a utopiju o besklasnom društvu zamijenila je utopija o ulasku Hrvatske u EU kao neupitnom rješenju nagomilanih ekonomskih i društvenih problema.

Analizirajući hrvatske udžbenike povijesti i autorske pristupe suvremenoj povijesti, Agičić (2007: 70) zaključuje da postoje povjesničari koji su spremni zanemariti neke osnovne postulate struke poput kritike izvora i primjene historiografskih metoda, a neki su čak spremni tvrditi da, primjerice, udžbenici a time i nastava povijesti trebaju osim znanstvenih i pedagoških standarda uvažiti i nacionalne i državne kriterije. Goldstein i Hutinec (2007: 187), još izravnije ističu: U „hrvatskoj politici, historiografiji, publicistici, u medijima, školskim udžbenicima i općenito u javnome životu posljednjega desetljeća 20. stoljeća bilo je snažno nazočno nastojanje da se negiraju ili bar ublaže i zataškaju neke nesporne činjenice o ustaškoj NDH i o vremenu Drugoga svjetskoga rata. Radi se o specifičnoj hrvatskoj varijanti revizionizma, kvazihistoriografskoj tendenciji koja se najprije sedamdesetih godina pojavila u Njemačkoj i Francuskoj, a zatim i u SAD-u i Velikoj Britaniji. Revizionisti u tim zemljama na razne su načine negirali ili minimalizirali nacističke zločine u Drugom svjetskom ratu, posebno one počinjene nad Židovima." Prema Goldsteinu i Hutinecu (2007: 190), povijesni se revizionizam može svesti na tri osnovna uzroka: tijekom 45 godina komunističke vlasti događajima iz razdoblja

NDH često se pristupalo s preuveličavanjima i propagandističkom frazeologijom, dok su partizanski i komunistički ratni i poslijeratni zločini bili pod najstrožim embargom; zatim, motivi autora koji se u Hrvatskoj bave historiografskim revizionizmom najčešće nisu znanstveno proučavanje bliže prošlosti, već određeni politički ciljevi; te na kraju, hrvatski historiografski revizionizam dijelom je bio reakcija na bujanje srpskog nacionalizma i historiografskog revizionizma 1980-ih godina. Tijekom 1990-ih cijeli niz socijalističkih heroja i simbola nestao je s ulica gradova, dok će hrvatski velikani predstavljati nove ideje i nove ideale koje treba slijediti. Nova politička elita 1990-ih, kao i sve prije nje, iskoristile su svoju moć u formiranju simboličkog značenja javnog prostora. Pritom su značajan obol dali raznoliki radikalni politički akteri korištenjem narativa i simbola povezanih s NDH ili komemoriranja s njom povezanih događanja i ličnosti (Marjanović, 2007; Pavlaković, 2008, 2011; Markovina, 2014). Pritom su najlošije prolazili partizanski spomenici i spomen-obilježja na Drugi svjetski rat, pa Delač i Šimunković (2013) zaključuju da na području grada Zagreba od ukupno 937 spomenika tek oko trećine njih u protekla dva desetljeća nije uništeno, oštećeno ili uklonjeno.

U Hrvatskoj se kao primjeri sustavnih pristupa kulturi sjećanja mogu izdvojiti objavljeni zbornici radova koji tematiziraju prijelomne povijesne godine 20. stoljeća: 1918., 1941., 1945. i 1991. (Cipek i Milosavljević, 2007; Bosto, Cipek, Milosavljević, 2008; Bosto, Cipek, 2008; Cipek, 2011). Prema Cipeku (2011), ratovi 1990-ih nisu bili tek oružani sukobi koji su razorili dotadašnju državu, nego su razorili i njezinu „kulturu sjećanja", koja je bila bitan faktor u integriranju raznolikih nacionalnih povijesnih naslijeđa. On smatra da je nacionalna država i dalje osnovni oblik političke organizacije društva, a povijest ima ključnu ulogu u legitimaciji suvremene države i njezina političkog poretka, pri čemu se zalaže za „dijalog sjećanja" i u tom smislu smatra da je kultura sjećanja pretpostavka za oblikovanje „povijesne kulture".

Za sada je odnos mladih prema prošlosti i povijesti, kao i njihova kultura sjećanja, u Hrvatskoj vrlo rijetko istraživani. Šiber (1996: 117) je na temelju međunarodnog anketnog komparativnog istraživanja utvrdio da mladi u Hrvatskoj pokazuju izrazit interes za povijest, zajedno s mladima u Rusiji (u odnosu na ostale zemlje obuhvaćene tim istraživanjem). Pritom je pretpostavio da je takav interes uvjetovan upravo samom poviješću, odnosno sadašnjošću koja tu povijest aktualizira, budući da su obje

ove zemlje u vrijeme ispitivanja prolazile dramatična zbivanja raspada višenacionalnih i uspostave nacionalnih država. Kardov i suradnici (2010) su, istražujući suočavanje s prošlošću među mladima, zaključili da su mlađi ispitanici iz uzorka opće populacije bolje upoznati s aktivnostima koje su sastavni dijelovi procesa suočavanja s prošlošću.

U ovom ćemo radu izložiti dio nalaza međunarodnoga znanstvenog projekta (MYPLACE)[3], bitnih u kontekstu kulture sjećanja mladih. Naime, opći cilj ovog projekta je istražiti kako je društvena participacija mladih oblikovana sjenama totalitarizma i populizma u Europi. U sklopu projekta provedena su opsežna anketna istraživanja s ciljem utvrđivanja stupnja i oblika društvene i političke participacije i stavova mladih, zatim intervjui i fokus-grupe, kako bi se razumjelo koja značenja mladi pridaju takvu sudjelovanju i istražilo kako se takva značenja prenose s generacije na generaciju, te je provedeno 48 etnografskih studija slučaja stvarnoga građanskog sudjelovanja i političkog aktivizma mladih diljem zemalja uključenih u projekt. Polazeći ponajprije od hrvatskih istraživačkih nalaza i spoznaja iz dviju empirijskih dionica ovog projekta, u radu će se odgovoriti na pitanja o izraženosti interesa mladih za povijest, koliko važnima smatraju komemoriranje povijesnih događaja te koje značenje pridaju komemoracijama, što sve možemo smatrati elementima kulture sjećanja mladih.

Podaci o interesu mladih za nacionalnu povijest te važnosti obilježavanja događaja i razdoblja iz hrvatske prošlosti prikupljeni su kvantitativnom metodologijom – usmenom terenskom anketom[4] u razdoblju od 14. rujna do 20. prosinca 2012., na reprezentativnim uzorcima mladih (16–25 godina) na dvjema lokacijama – gradske četvrti u Zagrebu (Podsljeme: N=610 i Peščenica: N=607). Kvalitativni podaci prikupljeni su individualnim polustrukturiranim intervjuima[5], provedenim od

[3] Sve informacije o projektu kao i dosadašnja izvješća i publikacije mogu se vidjeti na www.fp7-myplace.eu

[4] Anketno istraživanje u svakoj od 14 zemalja provedeno je na reprezentativnim uzorcima mladih (16–25 godina) na dvjema kontrastnim lokacijama. Ukupno je u 14 zemalja na 30 lokacija anketirano gotovo 17.000 mladih (u Njemačkoj su korištene četiri lokacije, po dvije na područjima bivše BDR i DDR). Detalji o metodologiji cijele anketne dionice projekta mogu se vidjeti u Ellison i Pollock (2014), a detalji o provedbi anketne dionice u Hrvatskoj u Franc i suradnici (2013a).

[5] Detalji o metodologiji i provedbi ove kvalitativne dionice projekta u Hrvatskoj mogu se vidjeti u Franc i suradnici (2013b).

14. siječnja do 26. travnja 2013. godine. Scenarij za intervju sastojao se od sedam tematskih cjelina, od kojih se jedna odnosila specifično na „Povijest i sjećanje u svakodnevnom životu", odnosno kulturu sjećanja mladih. Uzorak u ovoj kvalitativnoj dionici su u svim zemljama obuhvaćenima MYPLACE projektom činili „dobrovoljci", odnosno mladi koji su prilikom anketiranja izrazili spremnost za sudjelovanje u dodatnom polustrukturiranom intervjuu, pri čemu je u Hrvatskoj intervjuirano 25 mladih iz četvrti Podsljeme te 36 iz četvrti Peščenica (ukupan N=61). Svi intervjui su transkribirani, anonimizirani te kodirani korištenjem Nvivo 9.2 softvera. Za potrebe ovoga rada dodatno su detaljno analizirani kvalitativni podaci o značenju komemoracija među mladima.

4. Interes za povijest

Osobni interes za povijest iznimno je važna odrednica kulture sjećanja, posebice mladih kao specifične društvene skupine. Hrvatski MYPLACE anketni podaci o osobnoj razini interesa za povijest[6] pokazuju da je samo 30% mladih na području Podsljemena i Peščenice vrlo zainteresirano za povijest, oko polovice ih pokazuje malen interes, dok ih je 18% potpuno nezainteresirano za povijest (Franc i dr., 2013a). Dosadašnje analize sociodemografskih obilježja kao mogućih odrednica interesa za povijest, provedene zasebno za mlade na Peščenici i u Podsljemenu, uputile su na razinu obrazovanja kao najvažniju odrednicu, pri čemu se uz porast stupnja obrazovanja povećava i razina interesa mladih za suvremenu hrvatsku povijest. Mlade koji su vrlo zainteresirani za povijest u Podsljemenu čine 22% onih sa završenom osnovnom školom, 33% sa završenom srednjom školom te 34% sa završenim fakultetom. Slično tome, mlade koji su vrlo zainteresirani za povijest na Peščenici čini 26% onih sa završenom osnovnom školom, 30% sa završenom srednjom školom te 35% sa završenim fakultetom. Istodobno, udio mladih na obje lokacije koji uopće nisu zainteresirani za povijest opada s razinom obrazovanja: 25% s osnovnom školom, 14% sa srednjom školom i 13% s fakultetom (Franc i dr., 2013a).

[6] Pitanje je glasilo „Što biste rekli jeste li zainteresirani za nedavnu hrvatsku povijest (posljednjih 100 godina)?", s ponuđenim odgovorima: 1. uopće nisam; 2. malo; 3. vrlo zainteresiran (Franc i dr., 2013a).

U komparaciji s rezultatima istraživanja u ostalim zemljama MYPLACE projekta, rezultati za Hrvatsku, odnosno zagrebačke četvrti Podsljeme i Peščenicu, uklapaju se u prosjek 14 promatranih zemalja/lokacija. Naime, distribucija odgovora o zainteresiranosti za suvremenu nacionalnu povijest na razini cijelog uzorka, dakle svih obuhvaćenih zemalja zajedno (N=16.935), pokazuje da je, kao i u hrvatskom uzorku, najveći udio mladih malo zainteresiran za nacionalnu povijest (55,8%), nešto manje od trećine ispitanika (29%), podjednako kao i u hrvatskom uzorku, je vrlo zainteresirano, dok je 14,3% potpuno nezainteresiranih (Muranyi, Berenyi, 2014: 369). Pritom, kao što je vidljivo iz podataka predočenih na slici 1, u pogledu interesa mladih za povijest postoje i značajne razlike među zemljama. Tako se može primijetiti da u prosjeku najveći interes za povijest iskazuju mladi na lokacijama u Gruziji, Grčkoj te lokacijama s područja nekadašnje Istočne i Zapadne Njemačke, dok je u prosjeku najmanji interes za nacionalnu povijest karakterističan za mlade na lokacijama u Mađarskoj, Slovačkoj i Latviji (Muranyi, Berenyi, 2014: 370).

Slika 1: Udio mladih koji su potpuno nezainteresirani i vrlo zainteresirani za suvremenu nacionalnu povijest u 14 zemalja

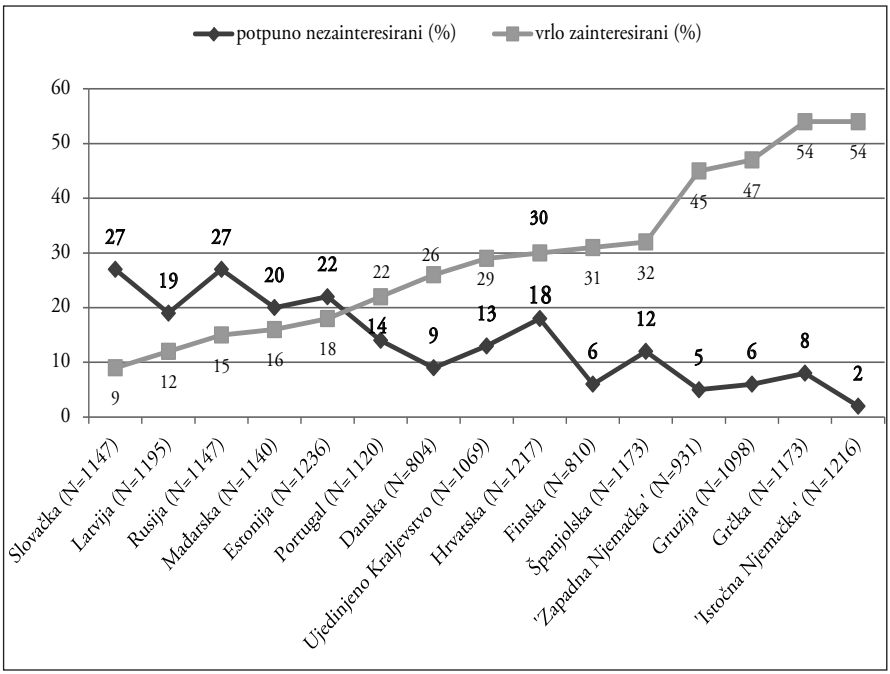

Ovi alazi o interesu mladih za nacionalnu povijest donekle se razlikuju od komparativnih podataka o interesu mladih u različitim zemljama koje navodi Šiber (1996), pri čemu treba upozoriti da se u spomenutim istraživanjima koriste različiti koncepti „interesa za povijest" te različiti uzorci u realizaciji istraživanja.

Interes za povijest mladih u Zagrebu, kako su pokazali rezultati anketnog istraživanja, nije osobit. Nalazi provedenih intervjua s dijelom ispitanika (N=61) koji su sudjelovali u anketi dodatno ilustriraju taj dominantno slab interes za povijest.

Intervjuist: *Ok. Reci mi… da li te ikako zanima hrvatska povijest?*
Bob: *Hrvatska povijest...Pa... mislim da imam mali interes. Ne nešto veliki*.
Intervjuist: *Ok.*
Bob: *Ni da imam nekakvo veliko znanje. Recimo da mene pita što je radio nekakav ne znam... Stjepan Radić, ja ne bi znao točno reć. Nemam baš interes za to*.

Mirta: *Tako da u principu meni povijest* (smijeh) *stvarno, općenito, ono, jednostavno, ne znam, to me nikad nije zanimalo. Mislim, s jedne strane to nije baš... ponosno za reć, ali to je tako i ja vjerovali ili ne, ja što se tiče i hrvatske povijesti ne znam apsolutno ništa. Niti me nešto pretjerano zanima, tako da* (smijeh) *jednostavno to je tako.*

Hrvojka: *Đe me nađe s tim* (kroz smijeh).
Intervjuist: *Šta povijest baš nije...*
Hrvojka: *Imala sam 2 iz povijesti* (kroz smijeh).
Intervjuist: *Kako ste općenito obrađivali povijest u srednjoj školi?*
Hrvojka: *Isuse, nemam pojma. Šta ja znam, po razdobljima.*

Ivan: *Pa zanima me, ali opet... umm... povijest... pa zanima me ali me i ne zanima u nekakvom smislu u kojem se... umm... mogu zapravo reć da me ne zanima. Nisam baš, nisam baš nekakvi povjesničar, ono.*

Ujedno neki od ovih citata ilustriraju i da je ovakav u prosjeku malen interes za povijest često praćen i slabim znanjem povijesti, a kod dijela sudionika i potpunim nepoznavanjem elementarnih činjenica iz svjetske i hrvatske povijesti. Takvo nepoznavanje povijesti dodatno ilustriraju sljedeći odgovori sudionika:

> Intervjuist: *Koliko ti znaš o Drugom svjetskom ratu? Mislim, koliko se ovako tih…Spomenula si Hitlera…Dio si vjerojatno u školi naučila, a dio se možda tebe osobno tiče, zajednice, je li?*
> Bina: *Pa, tad nisam bila rođena. To se '91. dogodilo, je tako?*
> Intervjuist: *A ne, '91. je bio ovaj Domovinski rat, ovo je bilo tamo još prije, davno, nismo ni ja ni ti bile rođene. 40-ih.*
> Bina: *Tad nisam bila ni rođena ni ništa, ni moji roditelji nisu bili proganjani. Ne znam.*
> Intervjuist: *Jesu ti poznata... razdoblja hrvatske povijesti poput... razdoblje NDH... umm, razdoblje Jugoslavije – prve, druge...?*
> Vicko: *Ummm... pa ono, tak, nekako, mislim nisam to dugo bio u tome, tak da sam nešto, malo mi je ishlapilo, tak da mi je to ono… ha-ha...*

5. Važnost obilježavanja povijesnih događaja

Osim na pitanje o interesu za povijest, sudionici MYPLACE ankete odgovarali su i na pitanje koliko je za Hrvatsku važno da obilježava (komemorira) svoju prošlost[7]. Za razliku od, u prosjeku relativno slabog interesa za povijest, mladi većinom smatraju da je za Hrvatsku prilično važno obilježavati povijesne događaje. Na obje lokacije prosječna vrijednost percipirane važnosti obilježavanja povijesnih događaja iznad je srednje vrijednosti korištene skale ($M_{Peščenica}$=7.40, $M_{Podsljeme}$=7.52 na skali od 0 do 10, gdje viši broj označava veću percipiranu važnost). Pritom 70% mladih na obje lokacije smatra da je obilježavanje prošlosti od prilično do vrlo važno (rezultat u rasponu između 6 i 10) (Franc i dr., 2013a). Ujed-

[7] Pitanje je glasilo: „Molim da na skali od 0 do 10 označite koliko je za Hrvatsku važno da obilježava (komemorira) svoju prošlost? Pritom 0 označuje da uopće nije važno, a 10 označuje da je vrlo važno" (Franc i dr., 2013a).

no, percipirana važnost obilježavanja događaja iz nacionalne prošlosti nešto je veća kod onih koji iskazuju i veći interes za povijest, što sugerira značajna pozitivna, iako relativno niska korelacija, između interesa za povijest i percipirane važnosti obilježavanja prošlosti ($r=0{,}31$, $p<0.001$), utvrđena na cijelome hrvatskom uzorku (Franc, Međugorac, 2014).

Jedno od pitanja u MYPLACE polustrukturiranim intervjuima, provedenima s dijelom sudionika (N=61) ankete, bilo je i *Mislite li da je važno pamtiti određene povijesne događaje (osobno, za društvo, zašto je važno ili nije važno)?*. Sukladno anketno utvrđenoj percepciji važnosti obilježavanja događaja iz nacionalne povijesti, i odgovori u intervjuima upozoravaju da mladi većinom smatraju kako je to važno:

Eva: *Pa, treba pamtiti događaje povijesne, definitivno.*
Viki: *Da. Mislim da da.*

Bob: *Pretpostavljam da je. Mislim opće mišljenje je, je da je važno... Um... pa valjda je. Uglavnom se kaže to da ono „tko ne zna svoju povijesti, osuđen je na propast", pa pretpostavljam da je to važno. Nisam... dovoljno baš razmislio o tome da ono baš, sigurno mišljenje imam, recimo da tu preuzimam mišljenje od... općeg. Tak da je važno*.

Detaljna analiza svih odgovora sudionika intervjua na pitanja o obilježavanju povijesnih događaja sugerira nekoliko osnovnih razloga zašto su pamćenje i obilježavanje povijesnih događaja važni. Mladi su u objašnjenju svojega stava o važnosti obilježavanja često naglašavali da je povijest učiteljica života te da pamćenje i obilježavanje povijesnih događaja ponajprije trebaju služiti tome da se iz povijesti nešto nauči, kako se ne bi ponovile greške. Pritom neki sudionici taj razlog navode uz relativno šturo ili nikakvo objašnjenje:

Vicko: *Dosta je važno. Ovaaj... ne znam, to je... to se treba zapamtit nekako i treba se nešto… Mislim, nije se baš niš posebno naučilo. ...Ovaaj… pa nije, ne, ne znam, treba... trebao bi ovaaj... ne znam, trebalo bi se nekaj iz toga izvuć sveg. A ne ovak. Mislim da to – ko da ga i nije bilo. Tak to meni izgleda.*

Viktor: *Pa da, da. Zna se povijest ponavljat, već se to vidlo par puta. Treba učit iz povijesti neke stvari, neke stvari treba ono uzeti ozbiljno iz te povijesti jer su... da se ne bi ponovilo gluposti*.

Za razliku od toga, dio sudionika navodi prilično elaborirana obrazloženja shvaćanja važnosti obilježavanja povijesnih događaja:

Zac: *Uvijek je važno pamtiti povijesne događaje. Zato što, ako ne pamtimo povijesne događaje, teško ćemo imati nešto po čemu se možemo ravnat u budućnosti. Teško ćemo imati nešto na čemu ćemo graditi budućnost. Ja mislim da je pametno nekad namjerno izvlačiti neke negativne stvari, namjerno se prisjećati nekih negativnih stvari, baš zato da se to ne ponovi. Jer bi bilo glupo da se dogodi još jedan Domovinski rat, da se dogodi bilo kakva bitka sad sa Srbijom...i ove sve nesuglasice s njihovim premijerom i predsjednikom...da se iz toga nekakav sukob razvije. Iz povijesti se može naučiti da to nikad dobro ne završi, ako se bavimo takvim konfliktima, i da takve stvari treba izbjeći.*

Rajko: *Pa gle, pa prije svega svi bi trebali znati povijest jer nije bez veze ona izjava latinska, da je* historia est magistra vitae, *kao povijest je učiteljica života. Ljudi griješe, a treba se učit na greškama, na greškama tuđim, neke greške koje su se dogodile bile, pogotovo one koje su napravili u Drugom svjetskom ratu, ubijanja masovna i to, definitivno takvo što se ne smije u budućnosti nikada ponoviti. Mislim trebali bi ipak te neke vrijednosti ispravne (čuje se zvuk poruke koja je došla ispitaniku na mobitel) usaditi svima nama, pa ta...a to jedino možeš ako imaš kvalitetno povijesnu podlogu, odnosno obrazovanje, ovaj s kvalitetnim informacijama iz povijesti no.*

Branko: *Mislim da je to izuzetno bitno zato što je to dio naše povijesne baštine na temelju čega je i nastala znači današnja država i mislim da se uvijek treba odati počast i palim žrtvama i junacima i da se zapravo treba na neki način i osuditi zločince i teror koji je bio počinjen i mislim da mladi moraju i učiti o tome i znati o tome.*

Znači to je dio njihove opće kulture u njihovoj državi, ali isto tako da bi se podsjetilo na neke dobre stvari i na neke loše stvari koje su bile i da bi se dobre stvari, ako je moguće ponovile, odnosno loše stvari izbile. Tako da mislim da je to izuzetno važno.

Markica: *Pa mislim da dobro jer ovoga...mlađe generacije sad recimo koja je u osnovnoj školi...isto, ja sam '89. godište pa sam...sjećam se i bombardiranja i svega toga u Zagrebu. A mlađe generacije čisto da ostane ta jedna svijest. Jer oko nekakve zajedničke istine se treba krojiti identitet ljudi koji žive u nekoj zajednici. Pa da se to...da se gurne u stranu ja mislim da ne bi valjalo, jer ipak je preveliki događaj da...da ljudi ne bi imali svijest o Domovinskom ratu. Znači buduće generacije koje će bit da nemaju svijest o nekoj zajedničkoj prošlosti što se dogodilo, to ne bi valjalo. Odjednom da...mislim to je hipotetski naravno...da se 20 godina uopće ne razgovara o zadnjih 30 godina, jednostavno ljudi bi ostali šokirani, moglo bi doći do povratnog impulsa nakon 20 godina što se uopće ne priča da postane još intenzivnije. Kao što se zapravo možda dogodilo s Drugim svjetskim ratom. Jer se za vrijeme druge Jugoslavije nije uopće pričalo o Drugom svjetskom ratu konkretno, pa je sad došao taj nagli impuls, nakon raspada Jugoslavije, da se ponovno to sve poteglo. I uopće ne postoji zajednička univerzalna istina.*

Posljednji citati ujedno sugeriraju da, uz potrebu učenja iz povijesti, kao razlog za važnost obilježavanja i pamćenja povijesnih događaja, mladi navode i druge razloge važnosti pamćenja i obilježavanja događaja iz nacionalne povijesti koje smo nazvali izgradnja i osnaživanje nacionalnog identiteta te izražavanje empatije i počasti žrtvama i njihovim obiteljima. Detaljnija ilustracija obje ove dimenzije značenja komemoracija iz perspektive mladih slijedi u nastavku teksta. Pritom se može primijetiti da se, kao što sugeriraju citati navedeni u prethodnom bloku, ne radi o međusobno isključivim dimenzijama, budući da isti sudionici navode različite razloge zašto su obilježavanja povijesnih događaja važna. Shvaćanje važnosti obilježavanja povijesnih događaja u kontekstu osnaživanja i izgradnje identiteta dodatno ilustriraju citati:

Dora: *Pa, bitno je, mora čovjek znat* šta *se događalo u njegovoj državi prije, povijest njegove države, obitelji i svega, mislim bitno je pratit, al ono sad da ti moraš znat svaku sitnicu i da moraš... to ne baš…a zato što čovjek zapravo mora znat ono otkud je došao i njegovu povijest, njegove obitelji, povijest države. Ono kaj bi neki dan neko došo pito ga, moro bi ono, bilo bi zapravo sram kad ne bi znao...otkud je i sve.*

Matej: *Pa mislim da trebaš znat od kud si došo da znaš kud ideš, tako da onda – to ti je odgovor na pitanje. Znači trebo bi znat neku svoju povijest, trebo bi znat od kud su ti korijeni, kak je država nastala i tak dalje i tak dalje da bi mogo tu državu održavat na životu, da bi to funkcioniralo. Tak da mislim da je bitno...iskreno čak me, čak me to i ne dira previše. Mislim da je to više do čovjeka, do pojedinca, da on zna* šta *je i kak je bilo i da se on podsjeti sam, a ne nekakvi veliki skupovi i takve stvari, mislim da su to više-manje medijski, medijske fore, ono.*

Una: *Umm...pa mislim da je od jedan do pet recimo...četiri...mislim da se treba znati na temelju čega je nastala hrvatska država, mislim treba se znati povijest i treba se poznavati povijest svoje domovine, tako da, mislim da se trebaju obilježavat.*

Melita: *A bitno je...mislim to je naša povijest, ti se ipak kad razmišljaš o sebi, o svom identitetu ćeš pomislit...prvo ja sam Hrvatica. A ono, ako je to već nekako tvoj identitet, bitno je da znaš te neke stvari koje su se dogodile i to sve.*

Jana: *Pa mislim da je s te strane što i druge države to rade i bilo bi, bilo bi nekak čudno da smo jedina iznimka koja ništ ne obilježava i mislim da to na neki način povezuje ljude. Mislim, logično je da ljudi na neki način žele osjećat neku pripadnost, neku određenoj grupi ljudi, ali da se sad radi neka velika pompa oko tih dana, to ne smatram potrebnim.*

Posljednji citat u ovom nizu o važnosti obilježavanja povijesnih događaja u kontekstu izgradnje i osnaživanja nacionalnog identiteta ilustrira i

dodatan razlog koji navodi dio sudionika: obilježavanje događaja iz prošlosti važno je jer „sve države to rade“:

> Jurkan: *Pa ja mislim da je važno. Tak to rade svi normalni narodi. Ja mislim bar*...

Kao što je već spomenuto, dio sudionika u obrazloženju percipirane važnosti pamćenja i obilježavanja kao dominantan razlog ističe izražavanje empatije i sućuti te počasti žrtvama i članovima njihovih obitelji:

> Vida: *Pa dobro meni to možda nije sad znaš nešto, ali ima ljudi koji su izgubili nekoga oca, majku, djecu, njima je to bitno, oni to ne mogu zaboravit*...

> Majda: *Svakako. Pogotovo zbog obitelji koje su ostale nakon stradalih, to je njima bitno. Ne znam, ja se uvijek stavim u situaciju, da je neko od mojih bio tamo, da sam nekog izgubila, njemu bi bilo bitno. Zato mislim da to, da to ne smije past u zaborav*.

> Ivan: *Pa ja mislim da je bitno... kolko je bitno? Pa bitno je...bitno je ono što je bitno, ne znam sad...bitno je* šta *se tiče nekih stvari,* šta *se tiče nekih stvari ja mislim da nije bitno, sad...ne znam točno na… na* šta *se mjeri, sad mogu se ja opet primit ovog Domovinskog rata, umm...mislim da je bitno zato što je jednostavno to bila, to je bila tragedija za ljude i oni traže nekakvo suosjećanje* šta *se tiče toga i zahvalnost na kraju krajeva, tak da mislim da je to u redu.* Šta *se tiče toga, sad druge stvari, to ne znam*.

Kvalitativna analiza, dakle, ukazuje na postojanje različitih i međusobno neisključivih dimenzija značenja važnosti obilježavanja povijesnih događaja među mladima. Pritom se mogu istaknuti najmanje četiri dimenzije razloga važnosti obilježavanja povijesnih događaja: *povijest kao učiteljica života ili samo učenje iz prošlosti*, *izgradnja i osnaživanje nacionalnog identiteta*, *izražavanje empatije i počasti žrtvama kao i članovima njihovih obitelji* te kao posljednji *jednostavno jer se to radi u svim državama*. Ovim iščitanim razlozima zašto je obilježavanje povijesnih događaja

za mlade važno, treba dodati da dio sudionika, iako smatra da je obilježavanje povijesnih događaja važno, ponajprije ističe da bi se društvo trebalo okrenuti više budućnosti:

> Maja: *Mislim, povijest je bitna, ali ne treba se toliko više gledati za poviješću, nego rađe da se gleda na budućnost. Jer povijest je ostala tamo gdje je i bolje ne pokretati te ratove opet ili tako nešto. A ovoga, mislim da se dosta političara stalno gleda u tu povijest, umjesto da gleda za budućnost kako da bude bolje…*
>
> Intervjuist: *Aha. A glede ovih povijesnih događaja o kojima smo pričali kako si izdvojio Domovinski rat. Jel smatraš da je za jedno društvo važno pamtiti takve događaje?*
>
> Mak: *Pa važno je zapamtiti, da, ali vjerujem da bi se na tome trebalo naučiti…Jel što danas isto vidim i priče i pričao sam s nekim ljudima, konkretno tu operaciju koljena sam obavio u Vukovaru, na kraju. I tamo kad sam bio pričao sam s ljudima, s Vukovarcima, i bio i vidio tamo par dana mentalitet toga. I nažalost ljudi previše… Treba zapamtiti ali treba naučiti na tome i okrenuti se budućnosti… Ljudi previše žive u prošlosti umjesto da se okrene sada budućnosti, da se tamo radi, dakle ta regija, da napreduje, da to živne malo, ne znam, da se počne graditi, ljudi evo, ali ljudi evo su bez posla i sve, ne znam. Na primjer, taj Vukovar jadni se želi ostaviti kao neki spomenik, da ostane u tom dobu, ne znam kako bih reko. Mislim ne znam, svakako treba…zapamtiti, ali ne to…*
>
> Intervjuist: *Ali ne to…*
>
> Mak: *Ali ne, eto kažem, ne to nositi u budućnost, nego se okrenuti budućnosti.*

Dio sudionika još eksplicitnije izražava kritičnost i nezadovoljstvo prema postojećim društvenim praksama obilježavanja i komemoriranja povijesnih događaja:

Luka: *Nikad nisu to bile za Dan neovisnosti parade kako imaju Francuzi radi pada Bastille, ono, Champs-Élysées je puna, vatromet, milijon ljudi dođe, kod nas nijedna zastava, dvije zastave obješene. Amerikanci 4. srpnja imaju vatromet na cijeloj istočnoj i zapadnoj strani Atlantika i Pacifika, a mi ništa ko da, to mi je malo glupo. Zašto građani ne pokrenu nešto? Ne znam, ovo kad je bio doček generala, ja mislim da bi tako trebao bit Dan neovisnosti, da bi tako trebali slavit. Ono je bilo meni ludnica, super je bilo*.

Astra: *Ma realno, ja na to gledam… To bi se trebalo pamtiti da, ali* šta *ljudi gledaju pod Dan državnosti, Dan nezavisnosti, Dan Oluje… U gle, utorak je pa ću si spojiti ponedjeljak. Ljudi tako gledaju. Ne znam, „joj gle, 8. 10. nemam pojma kaj je to, ali gle, pada na srijedu pa bih si mogla spojiti to, uzeti bolovanje…" opisati sve to. Mislim svi traže, ono, razlog da spoje da odu na godišnji da ne rade. Jer nam država niš ne pruža, ono. Ja znam da nam je bio Dan državnosti 30. 5., sad je koji, ono, 25. 6., jel je. Valjda je. Znam da je 5. 8. Dan Oluje. To znam. I 22. 6. je antifašistička borba. 8. 10. Dan neovisnosti, nezavisnosti, sad… To isto mijenjanje datuma… Ak sam se ja rodila 27. 9. nemrem, ono ne mogu slaviti rođendan 5. 3., ono jel se meni hoće, ono baš mi je super.*

Beti: *Pa dobro recimo Oluja, po meni je isto jako bitan...mislim dobro, bitan je događaj zato što smo se praktički oslobodili, onda Dan neovisnosti i taj Dan državnosti, to je po meni bez veze zato što je i prije bio jedan datum, onda su ga preselili na neki datum. Znači da to nema uopće veze više, to je bez veze, kako kome su pomaknuli datum, to ne znam zašto uopće se to slavi al više-manje više se ni ne slavi. Prije su znali bit vatrometi na Medvedgradu i obilježavalo se, a sad samo je to...ne znam dal je to uopće i neradan dan il se samo tako obilježava. Prvi maj više obilježavaju ljudi zato što se ne radi nego neki Dan državnosti hhh. To im je zanimljivije. Jer ne moraju na posao hhh …*

Osim ovakva nezadovoljstva, dio sudionika izražava i kritičnost prema postojećem korištenju prošlosti, pa i zloupotrebama prošlosti i samih obilježavanja:

Majica: *Pa mislim da je bitno...mislim ono, za dat nekakvu, znači, znači nekakav dan, pokazat nekome da se ipak sjećaju toga i da to nisu zaboravili, ali opet...je bitno je to da to ne rade samo nekakvom melodramom jako velikom, znači bilo je i je bilo teško i ne znam, ako i nije bilo teško, ak je nešto lijepo, ali uvijek je ta neka jako velika melodrama oko nečega. Mislim da bi trebalo da daš znači taj dan je za to i to ćemo obilježit, ali znači krećemo dalje. Imam osjećaj da je ovoj državi jako teško krenit dalje i ostavit cijeli taj nekakav „ti si ovo, ti si ono", ti si Srb, ti si, ne znam ono, iz Bosne i Hercegovine, ti si Slovenac il tak nešto, to je jako teško u ovoj državi, tu ako nisi čistokrvni Hrvat, purger, onda je jako teško da, tako da, mislim da, ovaj, trebalo bi to malo, ovaj, popustit s time i krenut dalje napokon i napravit tu neki balans vjerojatno. A, mislim da bi se trebali obilježavat takvi dani ali, um, na malo drugačiji način, mislim da se to može napravit na mnogo ljepši način i...ne znam, kao da se cijela svijest u Hrvatskoj treba lagano mijenjat, ne znam, općenito ono – znamo svi da je bio rat i da je bilo ubijenih. Mislim, i moj tata je bio u ratu. Znači nije nešto da, da...ali opet, mislim da svi nekako propagiraju tu nekakvu kao u tom trenutku kad je recimo tipa nekakav dan za to, onda je vrlo osjetiš tu nekakvu mržnju u tom trenutku kao nekakvu, um, prema svima drugima, prema Srbima i to. I u redu, ja nisam rekla, ali opet...um, mislim da bi trebalo lagano krenut dalje, jer mislim dosta je prošlo i ak se budemo držali ovako za te neke stvari ne bumo nigdje nikad krenuli.*

Una: *Ummm...mislim da bi se Bleiburg trebo ne obilježavat...mislim ne obilježava se on službeno, to je neka samo skupina koja ide tamo na mimohod, ali mislim da trenutno ni jedan blagdan, jedino ovi crkveni blagdani, ne znam zašto se to obilježava, zašto cijeli narod ne radi zato što kršćani slave svoj blagdan, al dobro ajde, većina su u državi pa su valjda to tak napravili, ali s tim državnim blagdanima nemam problema...mislim nemam problema. Dan antifašističke borbe. Mislim da se ne spominje dovoljno, iako obilježava se, je neradni dan makar se govorilo da će se to ukinut, ali...Prvi maj mislim da bi se trebao malo... to jest mislim da je izgubio malo na značaju, ne da ga se ne obilježava, nego da se koristi opet u političke svrhe, znači Prvi maj više nije to da radnici izađu proslavit to što*

su radnička klasa, da se to onak podsjete svoje slavne prošlosti, nego se to onak...gleda kao hrpa ljudi koja će izaći na ulice, mi ćemo ih našopat grahom, oni će onda glasat za nas i to je to. Nekak mi se totalno izgubio taj smisao i taj Dan antifašističke borbe mislim da se zataškava i da ne znam...ko Mesić je išo obilježavat Dan antifašističke borbe, pa je bilo gle tog komunjaru kaj on to obilježava, pa mislim...to je državni blagdan, to se treba poštovati i uopće ne treba biti ikakvog govora o tome da se sad to uopće dovodi u pitanje jel to dobro ili loše, to je jednostavno...

Ilustriranu raznovrsnost tumačenja percipirane važnosti obilježavanja događaja iz nacionalne povijesti među mladima možda najbolje ilustrira duži citat u kojem do izražaja dolaze već izdvojene dimenzije značenja obilježavanja, ali i kritičnost prema sadašnjim praksama i općenito nepoznavanju povijesti:

Marko: *Je, je, no ono što nama fali je razumijevanje povijesnih događaja. Znači pokolj u Ovčari i Vukovar se ne razumijevaju kako bi trebali. Zato što, prije svega moj osobni stav je da ne možemo... na, um...to što se dogodilo na Vukovaru i Ovčari kao, ne znam, najnajeksplicitniji primjer stradanja iz Domovinskog rata u Hrvatskoj ne možemo na, ne možemo na to gledati...istim* očima, *umm...um, nekakvim agresivnim pogledom uz, u, samo, samo da se, samo da se... Znači ne možemo na takve događaje gledat i nastavljat dalje radit sa manjkom tolerancije, agresivnim stavovima prema...srpskoj manjini tamo i...kako bi to još formulirao, ummm...recimo dobar primjer je onaj...kako se zove...a joj, joj, joj...kako se zove ono mjesto gdje je bio pokolj u Domovinskom ratu u Hrvatskoj, gdje je nedavno, nedavno je onaj branitelj prijetio Romima da će im bacit bombu na kuću...ummm. Ako se sjećamo rata i tih događaja treba ih se sjećati sa razumijevanjem i treba pokušati razumjeti što je dovelo do toga i treba raditi na sustavnom sprječavanju razvoja takvih događaja opet ikada u povijesti. Na tom primjeru, upravo kroz sjećanje toga. Dakle takve stvari se ne bi trebale zaboravit. No isticanje takvih stvari radi razvijanja mržnje ili radi pobuđivanja birača nije dobra stvar. Jer u Hrvatskoj općenito vlada nedostatak razumijevanja povijesnih događaja. Svih, kompletno. Bilo to dvadeseto stoljeće, bio to rani srednji*

vijek. Ljudi jednostavno nisu dovoljno educirani, ne razumiju, barataju pojmovima koji nisu specifični za to razdoblje – nacija, narod, država, što je država u srednjem vijeku, jako upitan pojam...i tako.

6. Umjesto zaključka

U radu smo pošli od teze da je interes za povijest i odnos prema komemoracijama, odnosno prema obilježavanju događaja iz prošlosti bitan element kulture sjećanja mladih. Interesi su općenito oblik vrijednosti, hijerarhijski organizirani i formirani interakcijom povijesnih, socijalnih i individualnih faktora, a u njihovu formiranju sudjeluju svi agensi socijalizacije, od obitelji i škole do vršnjačke skupine i medija. Istraživanja, i kod nas i u Europi, kontinuirano pokazuju usmjerenost interesa suvremenih mladih na njihovu privatnost, svakodnevicu i dokolicu, dok su interesi za političke teme, pa tako i povijesne, od sekundarnog značaja (Ilišin i Radin, 2002, 2007). Sukladno tim općim pravilnostima, kvantitativni podaci MYPLACE projekta sugeriraju da mlade u zagrebačkim četvrtima Podsljemenu i Peščenici karakterizira relativno slab interes za nacionalnu povijest, pa ih tako konkretno na području dviju zagrebačkih četvrti oko trećina navodi da je vrlo zainteresirano za nedavnu hrvatsku povijest (posljednjih 100 godina), oko polovica iskazuje mali interes, a oko petine nije uopće zainteresirano za povijest (Franc i dr., 2013a). Unatoč ovako slabom interesu mladih za povijest, oni smatraju da je važno obilježavati događaje iz povijesti. Tako oko 70% ispitanika vjeruje da je obilježavanje događaja iz prošlosti prilično do vrlo važno (u rasponu od 6 do 10 na skali od 0 do 10), pri čemu je percipirana važnost obilježavanja u prosjeku još nešto veća među onima koji izražavaju veći interes za povijest.

Kvalitativna analiza odgovora mladih na pitanje *Mislite li da je važno pamtiti određene povijesne događaje (osobno, za društvo, zašto je važno ili nije važno)?* u polustrukturiranim intervjuima također pokazuje da mladi obilježavanje povijesnih događaja smatraju važnim. Pritom se na temelju provedene kvalitativne analize za potrebe ovog rada, može iščitati nekoliko osnovnih dimenzija značenja važnosti komemoracija za mlade: *povijest kao učiteljica života; izgradnja i osnaživanje nacionalnog identiteta; izražavanje empatije i počasti žrtvama te članovima njihovih*

obitelji; važnost komemoracija jer svi obilježavaju događaje iz povijesti. Ovi nalazi o utvrđenim višestrukim značenjima važnosti obilježavanja nacionalne povijesti iz perspektive mladih – uz izraženu kritičnost prema dijelu postojećih praksi obilježavanja koja su praćena „nepoznavanjem" ili „nerazumijevanjem" povijesnih događaja, svođenjem dana obilježavanja na „slobodne dane" ili korištenjem obilježavanja u političke svrhe – upozoravaju na složenost kulture sjećanja među mladima. Pritom treba naglasiti da se radi o nalazima kvalitativne analize, obavljene na odgovorima selekcionirane manje skupine mladih (dobrovoljaca koji su izrazili interes za sudjelovanjem u MYPLACE polustrukturiranom intervjuu nakon sudjelovanja u anketi). Stoga se oni mogu tumačiti kao pokazatelj raznovrsnosti i mogućih dimenzija značenja važnosti komemoracija među mladima, ali se ne mogu tumačiti i kao odgovor na pitanje koliko je pojedina od tih dimenzija prisutna među mladima. U tom kontekstu treba istaknuti i da kvalitativni podaci MYPLACE projekta, sukladno nekim dosadašnjim hrvatskim nalazima, upozoravaju na slabo znanje o povijesti te da u kontekstu kulture sjećanja važnost obiteljskih prenošenja i tumačenja prošlosti ima veći značaj od obrazovnog sustava (Franc i dr., 2013b). Time želimo naglasiti i odgovornost svih socijalizacijskih aktera za razvoj kulture sjećanja mladih. S obzirom da modernizacijski procesi u Hrvatskoj nisu pogodovali razvoju demokratske političke kulture, ujedno treba naglasiti da se postojeća kultura sjećanja mladih u znatnoj mjeri razvila pod njihovim izravnim i neizravnim utjecajima. Promatrajući obzore budućnosti, razvidno je da kultura sjećanja mladih može u sebi nositi silan integrativni, ali i dezintegrativni potencijal za daljnje demokratske procese u hrvatskome društvu.

Literatura

Agičić, D. (2007). (Re)konstrukcija suvremene hrvatske / jugoslavenske povijesti u pregledima / sintezama nakon 1991. godine, u: Katz, V. (ur.): *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije: zbornik radova.* Sarajevo: Institut za istoriju, 59-71.

Anderson, B. (1990). *Nacija zamišljena zajednica: Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma.* Zagreb: Školska knjiga.

Assmann, J. (2006). Kultura sjećanja, u: Brkljačić, M.; Prlenda, S. (ur.): *Kultura pamćenja i historija,* Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 45-78.

Banac, I. (1992). Dubrovnik i Vukovar. *Dubrovnik (Matica hrvatska), Nova serija,* 3(2-3): 41-46.

Belaj, M. (2006). Tito poslije Tita. Kip Josipa Broza kao žarište obrednog ponašanja, u: Škrbić Alempijević, N.; Mathiesen Hjemdahl, K. (ur.): *O Titu kao mitu: proslava Dana mladosti u Kumrovcu.* Zagreb: Filozofski fakultet, Srednja Europa, 201-219.

Bićanić, R. (1996). *Kako živi narod. Život u pasivnim krajevima.* Zagreb: Globus.

Bosto, S.; Cipek, T.; Milosavljević, O. – ur. (2008). *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti.* Zagreb: Disput.

Bosto, S. & Cipek, T. – ur. (2009). *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti.* Zagreb: Disput.

Brzeziński, Z. (1994). *Izvan kontrole: globalna previranja uoči 21. stoljeća.* Zagreb: Otvoreno sveučilište.

Burr, V. (2001). *Uvod u socijalni konstruktivizam.* Beograd: Zepter Book World.

Cipek, T. – ur. (2011). *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti.* Zagreb: Disput.

Cipek, T. (2011). Povijest uzvraća udarac. Nacija i demokratska legitimacija, u: Cipek, T. (ur.): *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti.* Zagreb: Disput, 13-27.

Cipek, T.; Milosavljević, O. – ur. (2007). *Kultura sjećanja: povijesni lomovi i stvaranje prošlosti.* Zagreb: Disput.

Čutura, D.; Galić, L. (2004). Veliki rat. *Hrvatska revija,* 4(3): 13-60.

Dahrendorf, R. (1996). *Razmatranja o revoluciji u Europi.* Zagreb: Antibarbarus.

Delač, D.; Šimunković, M. (2013). *Sjećanje je borba – spomen obilježja Narodnooslobodilačke borbe i revolucionarnog pokreta na području grada Zagreba.* Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske.

Ellison, M. & Pollock, G. (2014). *WP4: Measuring Participation. Deliverable 4.6: Europe-wide thematic report.* MYPLACE (Memory, Youth, Political Legacy and Civic Engagement). http://www.fp7-myplace.eu/documents/D4_6/MYPLACE_d4_6.pdf

Franc, R.; Međugorac,V. (2014). *Youth and History – findings from MYPLACE project.* WG2 meeting Fribourg 9–10 September 2014; Cost Action IS 1205 Social psychological dynamics of historical representations in the enlarged European Union.

Franc, R.; Međugorac, V.; Dević, I.; Perasović, B.; Mustapić, M.; Šimleša, D.; Mijić, I. (2013a). *A series of country specific analyses which highlight local historical and cultural factors and which contrast the two regions sampled: Croatia: Podsljeme and Peščenica.* Zagreb: Institute of social sciences Ivo Pilar (MyPlace project Deliverable 4.5).

Franc, R.; Perasović, B.; Mustapić, M.; Mijić, I.; Međugorac, V.; Šimleša, D.; Dergić, V.; Deraado, A. (2013b). WP5: Interpreting Participation (Interviews): Country based reports on interview findings Croatia. (MYPLACE Deliverable 5.3 http://www.fp7-myplace.eu/documents/D5.3%20Croatia.pdf)

Geiger, V. (2011). Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili „okupatori i njihovi pomagači". Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi). *Časopis za suvremenu povijest,* 43(3): 699-749.

Giddens, A. (2007). *Sociologija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Goldstein, I.; Hutinec, G. (2007). Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX stoljeća – motivi, metode i odjeci, u: Katz, V. (ur.): *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije: zbornik radova.* Sarajevo: Institut za istoriju, 187-210.

Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory.* Chicago: University of Chicago Press (original Halbwachs, M. /1950/. La Mémoire Collective. Paris: Presses Universitaires de France).

Ilišin, V.; Radin, F. – ur. (2002). *Mladi uoči trećeg milenija.* Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.

Iišin, V.; Radin, F. – ur. (2007). *Mladi – problem ili resurs.* Zagreb: Institut za društvena istraživanja.

Janeković Römer, Z. (2001). Povijesna spoznaja i metodologija povijesti u postmoderni, u: Goldstein, I. i dr. (ur.): *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest 32-33*. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 203-220.

Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac (2013). http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284 (7. kolovoza 2013).

Kalanj, R. (1998). Tranzicija, konsolidacija demokracije i pitanje kulture, u: Cifrić, I. i dr. (ur.): *Društveni razvoj i ekološka modernizacija – prilozi sociologiji tranzicije.* Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Filozofski fakultet, 9-46.

Kuljić, T. (2006). *Kultura sećanja:Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti.* Beograd: Čigoja štampa.

Kuljić, T. (2011). *Sećanje na titoizam – između diktata i otpora.* Beograd: Čigoja štampa.

Marinković, D. (2006). *Konstrukcija društvene realnosti u sociologiji.* Novi Sad: Prometej.

Marjanović, B. (2007). Promjena vlasti, promjena ulica. *Diskrepancija*, 8/12: 105-127.

Markovina, D. (2014). *Između crvenog i crnog: Split i Mostar.* Zagreb: Plejada; Sarajevo: University Press.

Mathiesen Hjemdahl, K. (2006). Slijedeći neke od Titovih putešestvija. Interpretacije transformacija, u: Škrbić Alempijević, N.; Mathiesen Hjemdahl, K. (ur.): *O Titu kao mitu: proslava Dana mladosti u Kumrovcu.* Zagreb: Filozofski fakultet, Srednja Europa, 40-74.

Mouzelis, N. (2000). *Sociologijska teorija. Što je pošlo krivo?.* Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo.

Muranyi, I.; Berenyi, Z. (2014). Chapter14: History and Memory, u: Ellison, M.; Pollock, G. (ur.): *MYPLACE (Memory, Youth, Political Legacy And Civic Engagement) WP4: Measuring Participation. Deliverable 4.6: Europe - wide thematic report*. http://www.fp7-myplace.eu/documents/D4_6/MYPLACE_d4_6.pdf, 365-387. (5. listopada 2014).

Nora, P. (2007). Između sjećanja i povijesti. *Diskrepancija*, 8(12): 135-165 (original: Nora, P. /1989/. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations,* 26: 7-24).

Olick, J. K. (2007). *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility.* London: Routledge.

Pavelić antifašist za 20%, Mussolini za 10% istarskih srednjoškolaca (2014). http://www.vecernji.hr/hrvatska/pavelic-antifasist-za-20-mussolini-za-10-istarskih-srednjoskolaca-965582 (7. listopada 2014).

Pavlaković, V. (2008). Opet Za dom spremni: desetotravanjske komemoracije u Hrvatskoj nakon 1990. godine, u: Cipek, T. i dr. (ur.): *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti.* Zagreb: Disput, 113-129.

Pavlaković, V. (2011). Sukob, komemoracije i promjene značenja: Meštrovićev paviljon kao prijeporno mjesto sjećanja, u: Cipek, T. (ur.): *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput, 215-238.

Perasović, B.; Mustapić, M. (2014). Football, Politics and Cultural Memory: the Case of HNK Hajduk Split. *Kултура/Culture,* 6: 51-61.

Rihtman-Auguštin, D. (1992). O konstrukciji tradicije u naše dane: Rituali, simboli i konotacije vremena. *Narodna umjetnost,* 29(1): 25-42.

Rogić, I. (2000). *Tehnika i samostalnost: Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije.* Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Rogić, I. (2009). Pet tvrdnja o dvoziđu. Kratak osvrt na hrvatske prilike 20 godina nakon rušenja Berlinskog zida. *Bogoslovska smotra,* 79(4): 703-719.

Statistički ljetopis Republike Hrvatske (2012). http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/ljetopis/2012/sljh2012.pdf (5. studenog 2014).

Sundhaussen, H. (2006). Jugoslavija i njene države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija 'sjećanja' i mitova, u: Brkljačić, M.; Prlenda, S. (ur.): *Kultura pamćenja i historija.* Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 239-284.

Šiber, I. (1992). Politička kultura i tranzicija. *Politička misao,* 29(3): 93-110.

Šiber, I. (1996). Mladi i povijest. Odnos prema povijesti i povijesna svijest. *Politička misao,* 33(1): 110-128.

Šiber, I. (1997). Izborne orijentacije i ideologijski sukobi tijekom Drugoga svjetskog rata. Značenje političke biografije obitelji. *Politička misao,* 34(2): 104-128.

Tomić-Koludrović, I.; Petrić, M. (2007). Hrvatsko društvo: prije i tijekom tranzicije. *Društvena istraživanja,* 16(4/5): 867-889.

Vučković Juroš, T. (2010). Kako nastaju kolektivna sjećanja: promišljanja o interakcionističkom modelu kolektivnih sjećanja. *Revija za sociologiju,* 40(1): 79-101.

Zerubavel, E. (2007). Društvena sjećanja. *Diskrepancija,* 8/12: 167-197.

Žerjavić, V. (1992). *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Globus.

Žerjavić, V. (1993). *Yugoslavia – manipulations with the number of second World War victims,* Zagreb: Croatian Information Centre.

Živić, D.; Pokos, N. (2004). Demografski gubitci tijekom domovinskog rata kao odrednica depopulacije Hrvatske (1991.–2001.). *Društvena istraživanja,* 13(4/5): 727-750.

Županov, J. (1995). *Poslije potopa.* Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Županov, J. (2001) Industrijalizirajuća i dezindustrijalizirajuća elita u Hrvatskoj u drugoj polovici 20. stoljeća, u: Rogić, I.; Čengić, D. (ur.): *Upravljačke elite i modernizacija*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 11-36.

Nebojša Blanuša

DRUGI SVJETSKI RAT KAO TRANSGENERACIJSKA TRAUMA: SABLASTI PROŠLOSTI MEĐU MLADIMA U HRVATSKOJ

1. Uvod

Sve pamćenje formirano je i organizirano unutar kolektivnoga konteksta (Halbwachs, 1992). Također, sve pamćenje je rekonstruirano i blijedi s vremenom te prilagođava sliku prošlih vremena sadašnjim pogledima. Kolektivna pamćenja formiraju se najčešće oko traumatskih događaja važnih za cjelokupne zajednice, koji predstavljaju značajne dugotrajne promjene u ljudskim životima. Tako se u Francuskoj dobro pamti smaknuće Louisa XVI. kao simbolički čin promjene poretka, premda su kraljevi u toj zemlji i prije ubijani, ali se obično ne spominju jer se kontinuitet monarhije nije dovodio u pitanje (Connerton, 1989). Primjeri su mnogobrojni – primjerice, u SAD-u se najbolje pamte Drugi svjetski rat i rat u Vijetnamu. Prvi se shvaća kao prerastanje SAD-a u vodeću svjetsku silu, dok drugi uspostavlja prvi značajni kritički odnos prema njezinoj ulozi u svijetu (Pennebaker, Banasik, 1997: 5). Tome svakako treba dodati i *Rat protiv terora,* koji je nastao kao reakcija na teroristički napad na SAD 11. rujna 2001. godine. Takvi događaji mijenjaju, destabiliziraju i dislociraju simboličke strukture kolektivnog označavanja, a njihovo pamćenje konstruira se često kao tragedija uništavanja i brisanja vrijednosti, vjerovanja i društvenih struktura koje se drži ključnima za smisao svijeta pogođenog društva (usp. Smelser, 2004: 36). Pamćenje takvoga tipa snažno je povezano s negativnim emocijama i s obrambenim mehanizmima – ambivalencijom, izbjegavanjem, potiskivanjem, optuživanjem drugih i slično – koji se pojavljuju u javnosti, izgovaraju i prihvaćaju od manjeg ili većeg broja članova društva, zatim perpetuiraju te sudjeluju u kristaliziranju pojednostavljenih narativa, kojima je cilj održati iluziju koherentnoga kolektivnog i pojedinačnog

identiteta. Obrambeni mehanizmi, selektivno pamćenje i rekonstrukcija identiteta omogućuju ljudima prilagodbu pamćenja traumatskih događaja u skladu s društvenim referentnim okvirima, dominantnim vrijednostima, stereotipima i drugim vjerovanjima (usp. Iguarta i Paez, 1997: 80). Riječ je o procesu konvencionalizacije koji se u Hrvatskoj, na primjer, već neko vrijeme očituje kao otvoreni pokušaj primjene dominantnog narativa o Domovinskom ratu na partizanski ustanak u NDH. Naime, pripovijest o unutarnjoj pobuni inspiriranoj i potpomognutoj snagama velikosrpske ideologije protiv miroljubive mlade hrvatske države nastoji se primijeniti na zbivanja sasvim suprotna predznaka – koji započinju zločinima Luburićevih ustaša 1941. godine (Goldstein, 2007). Takvim uokvirivanjem nastoji se prikazati povijesni kontinuitet i trajno zajedništvo Srba i hrvatskih komunista te njihovih pretpostavljenih nasljednika (čitaj sadašnjih socijaldemokrata) u suprotstavljanju konceptu hrvatske države. Svakome tko iole poznaje hrvatsku povijest jasno je da je riječ o falsifikatu.

Nadalje, neki povijesni događaj, interval ili proces može funkcionirati kao trauma u jednom povijesnom razdoblju, dok u drugom može postati potpuno irelevantan. Dakle, može biti povezan s jednom ili više generacija te u promijenjenom povijesno-političkom kontekstu njegov traumatični utjecaj može prestati, kao na primjer, u odnosu između Hrvata i Mađara.

Također, nacionalne kulture su manje ili više ispresijecane rascjepima i antagonizmima koje nositelji utjecaja mogu upotrebljavati za svoje političke ciljeve, manje ili više ih naglašavati i reproducirati u vremenu. U takvim uvjetima neka suočavanja s traumom, i konstruiranja traume, proizvest će ujedinjujuće, a neka fragmentirajuće, no najčešće oba učinka. Samo uspostavljanje traume događa se interpretacijskim trenjem, raspravljanjem, osporavanjem i pregovaranjem, gdje su različite političke grupe antagonizirane u pitanjima je li se trauma uopće dogodila, kakav joj je smisao i kako je interpretirati te kakve osjećaje bi trebala izazivati, npr. ponos, krivnju, gnjev i slično (usp. Smelser, 2004: 38), sve to vrlo često u funkciji povijesti sadašnjosti i nacionalne „velike pripovijesti". To je lako uočljivo u povijesti potiskivanja Bleiburga i Jasenovca. Isključive i zatvorene idejne tvorbe od crnih mrlja prošlosti rade slijepe pjege. Također, zbog svih prije navedenih razloga te neupotrebljivosti za današnje

mitološke potrebe, u Hrvatskoj je Prvi svjetski rat u manjoj mjeri kolektivna trauma negoli Drugi svjetski rat.

U ovom radu proizvodnja kolektivne traume shvaća se kao epistemološki proces (Alexander, 2004: 9), proces simboličkog asimiliranja i konstruiranja, na koji različiti akteri nastoje utjecati, ali je kao fenomen neupravljiv. Da bi se povijesni događaj javno uspostavio kao kolektivna trauma te iz njega artikulirale patnja i bol, potrebno je stvoriti stanje zahtjeva i hitnosti da se oni koji je prihvaćaju uhvate u koštac s njom (44). Ovdje je izrazito bitno tko posjeduje sredstva za simboličku proizvodnju i kako je trauma označena, naglašena i ispripovijedana (203). Procesi njezina društvenog prikazivanja sastoje se od uspostavljanja glavnih označitelja u nekom obliku dobra, njegova žrtvovanja i zla, njegove izraženosti i posljedica zločinačkog ponašanja u pogledu odgovornosti i potrebe njegova kažnjavanja ili odmazde. To također uključuje pripovijesti žrtava te neposredne i dugotrajnije posljedice traumatiziranosti, implikacije za njihovu egzistenciju i identitet te identificiranje šire javnosti s traumom. Konačno, konstrukcija traume uključuje preporučene i poduzete aktivnosti na planu „izlječenja" i buduće prevencije.

Kolektivno pamćenje nužno treba ljude da bi postojalo, no ono se društveno distribuira i održava u obliku zajedničkih misaonih navika, usmenih predaja, glasina, zapisanih pripovijesti, rituala, spomenika i povijesnih arhiva te ima važne učinke na političkoj razini (usp. Paez i dr., 1997: 150).

Transgeneracijska politička trauma rezultat je socijalizacijskih procesa u kojima generacija koja je uspostavila doživljaj kolektivne tragedije prenosi na sljedeći naraštaj emocionalno zasićene narative koji služe kao identifikacijske odrednice i perceptivni filteri u političkom prosuđivanju i odlučivanju. No i svaka nova generacija prerađuje, prorađuje i upotrebljava slike traumatične prošlosti s ciljevima koji mogu biti kako konstruktivni tako i destruktivni po život političke zajednice. Takve interpretacije uključuju „pamćenje" patnje predaka i pretpostavljenu kolektivnu krivnju onih koji se definiraju kao uzročnici patnje i posljedično neprijatelji. Stoga se nerijetko takvo traumatizirajuće pamćenje pojavljuje u formi teorije zavjere.

Nakon ratova suprotstavljene strane nerijetko uspostavljaju oprečne i međusobno optužujuće interpretacije nasilne prošlosti. Kada nositelji

moći nekritički potenciraju tako definirano razlikovanje među skupinama suprotnih političkih biografija, ono postaje bitno za definiciju njihova identiteta, političke zbilje, *odjelovljuje*[1] stare sukobe u novim generacijama i uspostavlja ih kao osnovu za nove političke antagonizme.

Osnovni problem ovoga rada je ispitati kako se u Hrvatskoj trauma i rascjep između nositelja političke tradicije NOB-a i NDH iz Drugoga svjetskog rata reproducirala na generaciju mladih u Hrvatskoj i s kakvim političkim posljedicama. Riječ je o dobro poznatom rascjepu koji je najiscrpnije do danas istraživao Ivan Šiber (1998, 2001, 2007) i pokazao postojan utjecaj takvih povijesno-političkih biografija na izborno ponašanje. U javnosti su takva suprotstavljena interpretiranja snažno prisutna od 90-ih godina 20. stoljeća unutar diskursa o odnosu prema prošlosti, a političke stranke, posebice one s desne strane političkog spektra, nerijetko ih upotrebljavaju u svojim političkim kampanjama, posebice kada nastoje izazvati strah u vlastitom biračkom tijelu zazivanjem utvara prošlosti. Eksplicitno pozivanje na NOB tradiciju puno je rjeđe prisutno u javnosti i često marginalizirano kada se javlja na krajnjoj ljevici. Kada se vezuje uz glavnu stranku, sljednicu SKH, tada se uglavnom prikazuje kao hipoteka prošlosti opterećena zločinima, naročito s kraja i nakon Drugoga svjetskog rata, dok je iz perspektive mitologizirane nacije razdoblje Socijalističke Republike Hrvatske nerijetko prikazano kao povijesni vakuum. Reakcije socijaldemokratskih političkih elita na takve selekcionirane prikaze prošlosti koji nastoje projicirati sliku dijaboličnog zla na hrvatski antifašizam tek su sporadične i plahe, kao da implicitno prihvaćaju nametnutu hipoteku prošlosti, zbog čega ne čudi podatak iz 2011. godine da više od 72% mladih u Hrvatskoj ne smatra decidirano da je NDH bila fašistička i kvislinška tvorevina (Blanuša, 2011: 120). To je rezultat politike sjećanja koja je suprotstavljena temeljnim odredbama hrvatskog ustava i europskoj demokratskoj tradiciji, a njezine socijalizacijske učinke na mlade tek treba utvrditi.

[1] Odjelovljenje (engl. *acting out;* njem. *agieren*) je psihoanalitički koncept čije se značenje, najkraće rečeno, odnosi na ponavljanje u prijenosu i na aktualiziranje traumatskog događaja iz prošlosti. O tom fenomenu u ratu i politici vidi više u McAfee (2008).

2. Istraživački problemi

Stoga nas u ovom radu zanima:

1. Kako se doživljava navedena povijesna kontroverza i rascjep na liniji NOB – NDH među mladima u odnosu na ostatak populacije?
2. Postoje li, sukladno osnovnoj, i druge linije razlikovanja u pogledu percepcije bliske prošlosti, vrijednosti i političkih identifikacija koje bi se mogle tumačiti kao daljnja reprodukcija traumatičnoga povijesnog rascjepa iz Drugoga svjetskog rata?
3. Koliko se mladih deklarira kao pripadnici određenoga političkog naslijeđa i mijenja li se njihov broj s vremenom, što ukazuje na jačanje ili slabljenje podjele i njezina povijesnog pamćenja?
4. Implicira li takva podjela utemeljena na političkom naslijeđu i druge ideološke i političke podjele koje se uobičajeno nalaze kod ostalih dobnih skupina hrvatskih građana?

Da bismo provjerili ova istraživačka pitanja, koristit ćemo podatke dvaju istraživanja:

- *Strategies of symbolic nation-building in West Balkan States*[2] – podaci za Hrvatsku koji su prikupljeni u rujnu 2011. godine na 1500 ispitanika. Uzorak je obuhvatio i 329 osoba od 18 do 30 godina.
- Rezultati anketa Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, koje su se provodile od 1990. do 2012. godine unutar projekata *Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj* i *Javnost, elite, mediji i komunikacijska strategija ulaska Hrvatske u EU*. Uzorci različitih veličina sadržavali su u prosjeku 20% mladih osoba, također od 18 do 30 godina.

[2] Detaljan opis projekta i rezultati istraživanja dostupni su na web stranici: http://www.hf.uio.no/ilos/english/research/projects/nation-w-balkan/

3. Rezultati i rasprava

1. Da bismo odgovorili na prvo pitanje: kako se doživljava navedena povijesna kontroverza i rascjep na liniji NOB – NDH među mladima u odnosu na ostatak populacije, analizirali smo i usporedili rezultate faktorske analize grupe tvrdnji formiranih u obliku Likertovih ljestvica u navedenom međunarodnom istraživanju o simboličkoj tvorbi nacija na Zapadnom Balkanu (tablica 1), a opisuju stavove oko zbivanja u Drugome svjetskom ratu u Hrvatskoj, njihove političke učinke i stavove oko politike sjećanja na NOB i NDH. Analiza je provedena metodom glavnih komponenata uz promax kosokutne rotacije.

Tablica 1: Matrica faktorskog obrasca stavova prema NDH i NOB-u mladih i starijih u Hrvatskoj

Tvrdnje	**Komponente**	
	Hrvati su bili žrtve, a ne zločinci u Drugom svj. ratu	**Hrvatski antifašizam bio je autentičan pokret, a ne NDH**
Hrvatska državnost bila je očuvana u antifašističkoj borbi i ZAVNOH-u.		.721
Hrvatski partizani borili su se za hrvatske nacionalne interese.		.645
Ustaše su se borile za hrvatske nacionalne interese.	.384	
Ustaše su bile fašisti.		.669
Hrvati su bili najveće žrtve tijekom II. svjetskog rata i u nekoliko sljedećih godina poraća.	.778	
Bleiburg je primjeren simbol za Dan spomena na hrvatske žrtve u borbi za slobodu i nezavisnost.	.755	
Ustaške simbole trebalo bi zabraniti.		.671
Konstantno se pretjeruje s brojem žrtava u Jasenovcu, kako bi se nametnula kolektivna krivnja hrvatskom narodu.	.775	
Vodstvo Katoličke crkve trebalo bi sudjelovati na komemoraciji u Jasenovcu.		.635
Komemoracija u Srbu (27. srpanj, bivši Dan ustanka) veliča četnički pokret.	.686	
Eigen	2,662	2,516
Objašnjena varijanca = 48 %; KMO = 0,757; sig = 0.000. Rotacija: Promax; r = -0,283		

Dvije skupine (do 30 i više od 30 godina života) ne razlikuju se značajno u strukturi mišljenja o toj problematici. Stoga su u tablici 1 prikazani zajednički rezultati za obje dobne skupine ispitanika.

Međutim, statistički značajne razlike između mladih i starijih prisutne su na oba faktora (t_1=-4,933; p<0,001; t_2=-1,803; p<0,07). U tom smislu mladi u značajno manjoj mjeri smatraju da su Hrvati bili žrtve Drugoga svjetskog rata, ali i nešto manje vjeruju u autentičnost hrvatskog antifašizma nasuprot fašističkoj NDH. Te rezultate potvrđuje i analiza razlika po pojedinačnim tvrdnjama (slika 1).

Slika 1. Stavovi prema NDH i NOB-u: razlike između mladih i starijih na pojedinačnim tvrdnjama

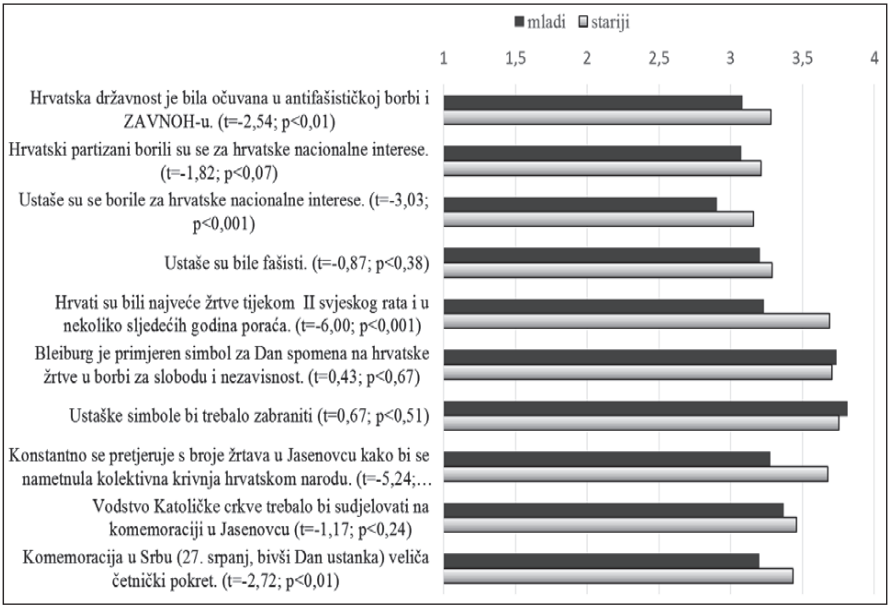

Najkraće rečeno, gotovo sve žrtvoslovne tvrdnje mladima se čine manje uvjerljivima. K tome, mladi slabije doživljavaju važnost i povezanost oba pokreta s obranom nacionalnih interesa i državnosti. Dakle, rezultati jasno pokazuju kako mladi imaju sličan profil i strukturu doživljavanja kontroverzi Drugoga svjetskoga rat kao i starije generacije, ali ih manje intenzivno doživljavaju. Ako uzmemo da je odnos među faktorima, izračunan samo za mlade, gotovo ortogonalan (r=-0,144), to ukazuje kako je emocionalna zasićenost rascjepa za njih manja te da gotovo odvojeno promatraju i

prosuđuju svaki od ovih dvaju pokreta i njihove političke tvorbe. A to bi onda moglo značiti i hladnije rezoniranje mladih prilikom analiziranja i interpretiranja tog dijela hrvatske povijesti. Na manju opterećenost mladih sukobima čak i iz bliske prošlosti Domovinskog rata ukazuje i njihova veća spremnost u odnosu na starije da prihvaćaju žrtve suprotne strane, izražena mišljenjem da i srpske žrtve Domovinskog rata zaslužuju službeno komemoriranje i izgradnju spomenika ($t=2{,}115$; $p<0{,}03$). K tome, kritičniji su u odnosu na starije u procjeni kvalitete međuetničkih odnosa u Hrvatskoj ($t=-2{,}056$; $p<0{,}04$), odnos države prema religijskim zajednicama percipiraju neravnopravnijim ($\chi^2=17{,}863$; $p<0{,}01$), manje im znači nego starijima etnički, ali i građanski identitet ($\chi^2=16{,}706$; $p<0{,}01$) te su spremniji prihvatiti optužbe na račun Hrvatske da je odgovorna za etnička čišćenja tijekom 1990-ih godina ($t=-2{,}914$; $p<0{,}01$). Osim toga, ulogu Međunarodnog suda u Haagu za zločine na prostoru bivše Jugoslavije doživljavaju manje ugrožavajućom za hrvatski suverenitet ($t=-2{,}474$; $p<0{,}01$) i nacionalne interese ($t=-3{,}238$; $p<0{,}01$), što ukupno gledajući upućuje na veću spremnost za suočavanje s traumatskom prošlošću.

Premda među mladima blijedi naslijeđena politička ostrašćenost u odnosu na starije, situacija nije tako ružičasta kad analiziramo mlade s obzirom na to kojoj političkoj tradiciji pripadaju. U tom se slučaju pokazuje kontinuitet starih podjela.

2. Da bismo odgovorili na drugi problem: implicira li podrška jednom ili drugom tipu interpretacije povijesti i druge politički relevantne podjele, proveli smo korelacijsku analizu dobivenih stavova o NDH i NOB-u s ostalim varijablama političkog mišljenja za skupinu mladih.

Jedine zajedničke korelacije u istom smjeru, tj. jedino oko čega se ta dva tipa mišljenja mogu usuglasiti, jest da Srbija treba priznati odgovornost za agresiju na Hrvatsku kao uvjet za poboljšanje međudržavnih odnosa ($r_{hž}=0{,}383$; $r_{af}=0{,}291$)[3] te da je slovenska opstrukcija ulaska Hrvatske u EU zbog Piranskog zaljeva nepoštena ($r_{hž}=0{,}143$; $r_{af}=0{,}258$). Obje

[3] Kratice uz korelacije imaju značenje vezano uz sadržaj dobivenih komponenti o NDH i NOB-u: hž=Hrvati su bili žrtve, a ne zločinci u II. svjetskom ratu; af=Hrvatski antifašizam je bio autentičan pokret, a ne NDH.

te ideje mladi, kao i ostali dio populacije, snažno podržavaju. Dakle, kada je riječ o odnosima sa susjednim državama s kojima postoji prijepor zbog ratnih ili poratnih problema iz 1990-ih godina, među mladima postoji mišljenje koje je sukladno dominantnom mišljenju javnosti.

Međutim, postoji cijeli niz korelacija tih dvaju stavova o Drugom svjetskom ratu s različitim aspektima političkog mišljenja koje su međusobno suprotstavljene te korelacije s političkim mišljenjima koje su karakteristične samo za jedan od stavova, bilo prema NDH ili NOB-u (tablica 2).

Samostalne korelacije mogu se tumačiti kao dodatna specifična svojstva stava prema svakom od pokreta i njihovim tvorbama, dok su suprotstavljene korelacije izrazi njihova antagoniziranja u pogledu političkog mišljenja i ponašanja u sadašnjosti, a time i sadržaji preko kojih se povezuje trauma iz prošlosti s političkim problemima u sadašnjosti. Ovdje treba naglasiti da stečeni stavovi o NDH i NOB-u mogu proizlaziti iz različitih socijalizacijskih procesa, kako iz učenja o političkom naslijeđu obitelji, lokaliteta, regije i dr., koje uključuje svojevrsnu međugeneracijsku transmisiju političkog iskustva, tako i iz narativa prisutnih u sadašnjosti, koji uvjetuju redefiniranje prošlosti. Jednostavno rečeno, u prvom slučaju je riječ o prenošenju tradicije, a u drugome o reviziji problematične prošlosti društva. No oba mehanizma pridonose reprodukciji traume iz Drugoga svjetskog rata na kolektivnoj razini u sadašnjosti.

Ako krenemo od samostalnih korelacija, tada uočavamo da su oni koji pozitivno gledaju na NDH tradiciju i smatraju kako su Hrvati zapravo bili žrtve a ne zločinci u Drugome svjetskom ratu također manje skloni migracijama, imaju snažniji doživljaj povezanosti sa zemljom kroz državne institucije i izraženiji im je ponos na činjenicu što su građani Hrvatske. Čini se da su to kanali artikulacije konvencionalne koncepcije domoljublja. Međutim, takvo mišljenje dalje implicira autoritarne ideje o prednosti interesa države pred pravima pojedinaca i ekspanzionističke ideje o proširenju hrvatskog teritorija na štetu susjeda. Jedino ne znamo misli li se ovdje na proširenje iz vremena NDH. K tome, oni koji podržavaju NDH također smatraju kako su međuetnički odnosi u Hrvatskoj izrazito kvalitetni. Naprosto cvjetaju ruže. Svakako je riječ o selektivnoj percepciji i ideji kako su u sadašnjem obliku manjinska pitanja u Hrvatskoj trajno riješena.

Tablica 2: Samostalne i suprotstavljene korelacije stavova o NDH i NOB-u s političkim mišljenjem mladih

Hrvati su bili žrtve, a ne zločinci u Drugom svjetskom ratu			**Hrvatski antifašizam bio je autentičan pokret, a ne NDH**	
Samostalne korelacije	***Suprotstavljene korelacije i mišljenja***			***Samostalne korelacije***
Nesklonost migracijama **0,323**	**0,423**	Ratne zločine nije mogla počiniti hrvatska strana u obrambenom ratu	**-0,232**	Sumnjičavost prema načinu na koji državna vlast prikazuje povijest Hrvatske **0,224**
Osjećaj povezanosti sa zemljom kroz državne institucije **0,358**	**-0,402**	Percepcija opravdanosti optužbi Hrvatske za etničko čišćenje u 1990-ima	**0,163**	Pozitivna percepcija iskustva Hrvatske u jugoslav. državama **0,220**
Ponos bivanja građaninom Hrvatske **0,277**	**0,377**	Hrvatski vojnici optuženi ili osuđeni u Haagu ili od lokalnih sudova su heroji, a ne zločinci	**-0,145**	Srpske žrtve u Domovinskom ratu zaslužuju službeno komemoriranje i spomenike **0,274**
Državni su interesi ispred prava pojedinaca **0,265**	**0,388**	Suradnja s MKSJ ugrožava suverenost RH	**-0,261**	
Granice Hrvatske treba proširiti nauštrb teritorija susjeda **0,201**	**0,344**	Suradnja s MKSJ šteti hrvatskim nacionalnim interesima	**-0,195**	
Percepcija kvalitete međuetničkih odnosa u Hrvatskoj **0,329**	**-0,204**	Treba podržati suradnju s MKSJ jer se time jača integracija Hrvatske u EU	**0,288**	
	-0,325	Unaprjeđenje odnosa sa Srbijom treba biti politički prioritet	**0,396**	
	0,254	Hrvatska osigurava jednake ekonomske mogućnosti za svoje građane	**-0,218**	
	-0,177	Ekonomska nejednakost u Hrvatskoj utemeljena je na religijskim razlikama	**0,290**	
	-0,194	Ekonomska nejednakost u Hrvatskoj utemeljena je na etničkim razlikama	**0,192**	
	0,266	Učestalost odlaska u crkvu	**-0,201**	
	0,348	Stranačka preferencija (eta)	**0,188**	
	Domovinski	Koji je rat važnije komemorirati: Drugi svjetski rat, Domovinski ili oba?	**Oba**	

S druge strane, za one koji podržavaju NOB tradiciju veća je vjerojatnost da će kritički procjenjivati način prikazivanja hrvatske povijesti od strane državnih vlasti, što ne iznenađuje zbog dugogodišnjega demoniziranja istog, pokušaja uspostavljanja „simetrije" između zločina NDH tijekom rata i zločina NOB-a nakon rata i osuđivanja NOB-a u okviru diskursa o tzv. antitotalitarnoj kritici socijalizma i povijesnog revizionizma (Kuljić, 2002). Također, podržavanje NOB tradicije implicira i mišljenje suprotno revizionizmu, a to je percepcija pozitivnih iskustava Hrvatske unutar Jugoslavije. Uz to, podržavanje ideje da i srpske žrtve u Domovinskom ratu zaslužuju službeno komemoriranje i spomenike, svakako pokazuje da ta tradicija njeguje znatno otvoreniji i moralno osjetljiviji identitet.

Kad analiziramo suprotstavljene korelacije stavova prema NDH i NOB-u, tj. njihova antagonistička mišljenja, uočavamo značajne razlike u tri aspekta: u odnosu prema suočavanju s tamnom stranom Domovinskog rata, percepcijom ekonomske ravnopravnosti različitih grupa te u pogledu političkih svrstavanja. Mladi koji podržavaju NDH i žrtvoslovni diskurs snažno podržavaju ideju da se ratni zločin ne može počiniti u obrambenom ratu, snažno se suprotstavljaju optužbi da je hrvatsko vodstvo provodilo politiku etničkog čišćenja tijekom 1990-ih te su skloni čak i na osuđene osobe za ratni zločin primjenjivati ideološku formulu „Heroj, a ne zločinac." Svemu tome se oni koji podržavaju NOB umjereno suprotstavljaju i vjerojatno ostavljaju otvorenom mogućnost da su takvi navodi točni. Nadalje, međusobna suprotstavljenost mladih koji podržavaju NDH ili NOB tradiciju povezana je s percepcijom Haaškog suda i njegova navodnog ugrožavanja nacionalnih interesa i suverenosti RH. Na istoj bipolarnoj opreci između nacionalne zatvorenosti i otvorenosti može se tumačiti snažno suprotstavljanje pobornika NDH unaprjeđenju odnosa sa Srbijom kao političkom prioritetu, koji jasno zastupaju mladi pobornici NOB-a. Osim toga, ta dva stava suprotstavljaju se u pogledu percepcije jednakih ekonomskih šansi i postojanju ekonomske diskriminacije po etničkoj i religijskoj osnovi, koju jasno percipiraju oni koji podržavaju NOB tradiciju. Konačno, i među tom generacijom potvrđuje se sklonost preferiranja desnih političkih stranaka onih koji podržavaju NDH, dok je sklonost podržavatelja NOB tradicije u tom smislu manje izražena, ali je politička funkcija (ne)prakticiranja religijskih rituala ovdje jasno izražena. Podržavanje NDH jasno ukazuje na

veću sklonost češćem odlasku u crkvu, dok podržavanje NOB-a ujedno znači i suprotno ponašanje.

Stoga se može reći da oba temeljna stava po ovim korelacijama pokazuju jasne političke karakteristike, pri čemu podržavanje NDH i žrtvoslovno mišljenje i kod mladih pokazuje snažno suprotstavljanje bilo kakvu nagrizanju monolitnosti predodžbe o bezgrešnosti hrvatske nacije te nastoji umanjiti važnost komemoriranja Drugoga svjetskog rata, dok antifašizam ukazuje na veću spremnost suočavanja s prošlošću, ali i dugoročnijeg pamćenja povijesti.

3. Budući da se prethodno istraživanje nije izravno bavilo pitanjem obiteljske političke biografije, za ove podatke poslužili smo se rezultatima istraživanja Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Ovo pitanje pratilo se u četiri posljednja ciklusa izbornih studija, od 2000. do 2012. godine. Osnovni problem je ovdje koliko se mladih deklarira kao pripadnici određenoga političkog naslijeđa? Kako se mijenja njihov broj s vremenom? Ukazuje li to na jačanje ili slabljenje podjele iz Drugoga svjetskog rata i njezina povijesnog pamćenja?

Rezultati na slici 2 pokazuju kako kod mladih od početka 2000-ih opada deklariranje s pripadništvom zaraćenih strana. Najveći pad je od 2000. do 2003. godine, kada najviše raste kategorija „ne znam". Takvi odgovori ukazuju kako na blijeđenje pamćenja, tako i na smanjenje važnosti ove podjele.

Međutim, 2012. godine zamjetan je visok rast odgovora „izvan sukoba". Zašto je tolikom broju ispitanika važno takvo deklariranje, prisutno ne samo kod mladih, nego i u ostatku populacije (Blanuša, 2013)? Jedan od mogućih razloga je potreba za distanciranjem od prisutne perpetuirajuće podjele u sadašnjosti, za koju se pretpostavlja da ima negativan utjecaj na političke odnose. Međutim, to istodobno znači i odustajanje od bavljenja ovim političkim problemom koji opterećuje nove generacije. Svojevrsni „bijeg" iz kategorije „ne znam" u kategoriju „izvan sukoba" može imati funkciju osigurača od lošeg pamćenja kojim se ne želimo baviti. Dok se ona(j) koja/i ne zna može prisiliti na prisjećanje, ne može se to tako lako učiniti s osobom koja tvrdi da to nije bio (niti je danas) njezin sukob. To svakako govori o jačem prisustvu obrambenog meha-

nizma negiranja te nevoljkosti bavljenjem problemima koje su u društvu proizvele prethodne generacije.

Slika 2: Komparativni prikaz političke biografije obitelji iz Drugoga svjetskog rata

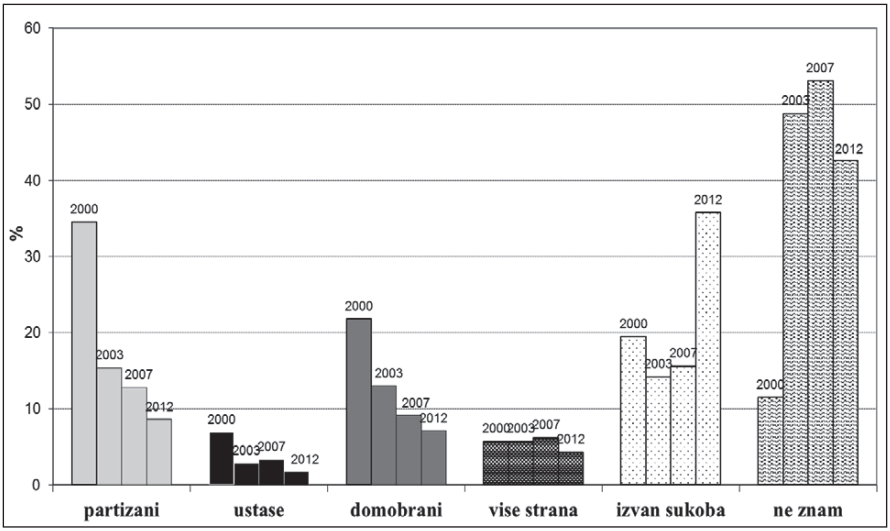

Mogli bismo reći, dok živi govore: „ostavite nas na miru", sablasti odgovaraju: „samo nas živi mogu umiriti". Dakle, bez suočavanja i proučavanja prošlosti te izvlačenja pouka za budućnost nema ni oslobađanja od njezina ponovnog pojavljivanja kao političkog prijepora u novim generacijama. Kako bi to egzorcisti rekli: mora se znati koji je demon u pitanju, da bi ga se moglo istjerati. Pitanje koje se ovdje postavlja jest kakvo bi trebalo biti suočavanje s prošlošću da bismo ga smatrali učinkovitim i konstruktivnim za političku zajednicu. To je svakako ono koje demitologizira bilo kakve političke pokrete i herojstvo u zločinu, koje se uz njih nerijetko javlja. Uz utvrđivanje i prihvaćanje činjenica kojima se ne bi trebalo više manipulirati bitno je prepoznati i prihvatiti bol i žrtvu drugih, ali i prihvatiti odgovornost predaka za zločine. Tek tada je moguće društveno zacjeljivanje, izgradnja novog samopoimanja, koje bi uključivalo i sjećanje na traumu. Sljedeći bi korak bila transformacija kulture sukobljavanja u pomirenje, kao i izgradnja institucija utemeljenih na vladavini prava koje bi podržavale trajni mir i onemogućavale političke

manipulacije putem starih ideja i pojednostavljenih slika prošlosti. Imaju li one danas utjecaja i na mlade, razmatra se u sljedećem pitanju.

4. Ovdje je pitanje kako se takve podjele iz prošlosti odražavaju u političkom mišljenju i ponašanju u sadašnjosti? Implicira li podjela utemeljena na obiteljskim političkim biografijama iz Drugoga svjetskog rata kod mladih i druge ideološke i političke podjele koje uobičajeno nalazimo kod ostalih dobnih skupina hrvatskih građana (o tome više u Šiber, 2001)?

Razlike koje su se pokazale značajnima u više ciklusa prikazujemo u tablici 3. Prikazane suprotnosti odnose se na statistički značajne razlike među grupama dobivene jednostavnom analizom varijance i post-hoc Scheffeovim testovima. Pri tome smo zauzeli nešto blaži kriterij za određivanje značajnosti razlika koji iznosi 85% sigurnosti, jer se pokazalo kako su do te razine značajnosti još uvijek jasno uočljivi trendovi u ovim manjim uzorcima mladih koji postoje i na razini cjelokupnog uzorka, a potonji bivaju statistički značajni na višim razinama sigurnosti zbog većeg broja ispitanika. Također, čini nam se opravdanim kako je u ovom slučaju moguće zastupati blaži kriterij zbog prirode istraživačkog problema, tj. jer želimo utvrditi postoje li ikakve naznake i potencijali reprodukcije traumatskog iskustva Drugoga svjetskog rata na mlade. Svaka vjerojatnost njene reprodukcije je društveno nepoželjna i opterećujuća, a moguća je čak i nakon naoko mirnih razdoblja hibernacije, i/ili kao rezultat potiskivanja, o čemu svjedoči i nedavna hrvatska povijest.

Rezultati pokazuju kako su, osim u posljednjem, u svim prethodnim izbornim ciklusima od 2000-ih najmanji interes za izbore pokazivali mladi čiji su preci bili u ustaškim postrojbama NDH. Sukladno općoj promjeni političkog diskursa i napuštanja tvrde retorike u zastupanju nacionalnih interesa koji su karakterizirali 1990-e, kao i marginalizacije te rascjepkanosti krajnjih desnih stranaka, ovakvi rezultati nisu neočekivani.Kad govorimo o političkim preferencijama, tada se očekivane razlike u stavu prema HSP-u, sukladne općoj populaciji, pokazuju u prva dva ciklusa. Dok ovu stranku izrazito pozitivno doživljavaju mladi s ustaškom obiteljskom biografijom, dotle ih izrazito negativno doživljavaju mladi s partizanskom političkom biografijom. Iako postoji slabljenje tih razlika, koje se očituje u statističkoj neznačajnosti razlika u zadnja dva ciklusa, rezultati i dalje prate isti smjer.

Tablica 3: Političke i ideološke podjele među mladima s različitom obiteljskom političkom biografijom iz Drugoga svjetskog rata

	2000. (N = 87)	2003. (N = 250)	2007. (N = 243)	2012. (N = 231)
Interes za izbore	U – svi ostali	U – P, D	U – svi ostali	≈
	F=2,765; p<0,05	F=3,781; p<0,01	F=2,286; p<0,04	F=0,379; p<0,863
Stav prema HSP-u	P – U	P – U	≈	≈
	F=3,491; p<0,01	F=1,718; p<0,13	F=1,108; p<0,41	F=0,918; p<0,47
Stav prema HDZ-u	P, IS – U	P – U	≈	≈
	F=4,476; p<0,01	F=2,379; p<0,04	F=0,908; p<0,48	F=1,374; p<0,23
Stav prema SDP-u	U – D, P	U – P	≈	≈
	F=4,475; p<0,01	F=2,595; p<0,03	F=1,539; p<0,17	F=0,403; p<0,84
Lijevo - desno	P, IS, D – VS, U	P – U	P – U	P – U
	F=5,214; p<0,01	F=2,755; p<0,02	F=2,972; p<0,01	F=2,695; p<0,02
Liberalizam - konzervativizam	P – U	≈	P – U	P – U
	F=2,650; p<0,02	F=1,426; p<0,21	F=1,697; p<0,13	F=1,722; p<0,13
Religioznost	P – U, D	P – U	P – U	≈
	F=4,442; p<0,01	F=3,056; p<0,01	F=2,128; p<0,06	F=1,148; p<0,33
Jake vođe - demokracija	≈	U – P	U – P	U – P
	F=1,664; p<0,16	F=3,847; p<0,01	F=1,920; p<0,09	F=1,846; p<0,10
„Organsko“ jačanje nacije	/	/	P – U	P – U
			F=1,791; p<0,11	F=1,680; p<0,14
Vrednovanje Ante Pavelića	/	P – D, U	P – U	P, VS – U
		F=6,006; p<0,01	F=4,161; p<0,01	F=1,460; p<0,20[4]

Legenda: D - sudjelovali u domobranskim postrojbama; IS – bili izvan sukoba; P – sudjelovali u partizanskim postrojbama; U – sudjelovali u ustaškim postrojbama; VS – bili na više strana u sukobu; ≈ - nema statistički značajnih razlika; / - varijabla nije postojala.

[4] Premda je ovaj F-test značajan tek na 20%, Scheffeov post-hoc test pokazao je statistički značajno razlikovanje između grupa s partizanskom i višestrukom tradicijom nasuprot ustaškoj tradiciji.

U pogledu SDP-a situacija je gotovo potpuno suprotna, jedino u 2000. godini mladi s domobranskom tradicijom tu stranku gotovo jednako pozitivno doživljavaju kao i potomci partizana, što je vjerojatno posljedica tadašnjeg spleta političkih okolnosti koje su u koaliciji, nasuprot HDZ-u, uključivale stranke čiji su birači više zastupljeni s domobranskom tradicijom. Kada je o HDZ-u riječ, tu očekivani rascjep tradicija postoji jasno u prva dva ciklusa, 2000. i 2003., dok od tada slabi u 2007. i 2012. godini. Ovakvi rezultati u pogledu smanjenja važnosti političke biografije za stavove prema konkretnim političkim strankama ohrabrujući su. Ovaj trend se jasno razlikuje od ostatka populacije kod kojeg i dalje postoji značajna sukladnost između odabira stranke i političke biografije. No ono što i dalje ostaje jest ideološka podijeljenost sukladno traumatskoj prošlosti, što sugeriraju rezultati na sljedeća tri pokazatelja: lijevo-desnoj samoidentifikaciji, ljestvici ideološke sklonosti prema liberalizmu nasuprot konzervativizmu te stupanj religioznosti, koji se gotovo u potpunosti poklapaju s prethodno analiziranim podacima studije o simboličkoj izgradnji nacije iz 2011. godine (vidi tablicu 2). Uz očekivani rascjep između partizanske i ustaške tradicije u pogledu lijevo-desne samoidentifikacije 2000. godine pojavljuje se šire polariziranje, tako da jedan pol čine partizanska i domobranska tradicija i oni čiji su preci bili izvan sukoba, dok drugi pol čine ustaška tradicija i oni čiji su preci bili na više strana. Ovaj rezultat dodatno potkrepljuje naše prethodno razmatranje o karakteru izbora 2000. godine, kao i heterogenost biračkog tijela koja se tada usmjerila prije svega prema idejama lijevoga centra (usp. Zakošek, 2001: 106). Liberalizam – konzervativizam kao ideološka podjela prati obrazac političkih podjela kroz izbore, ali su razlike manje na onim izborima gdje nema snažne ideološke polarizacije, kao u 2003. godini, dok je u pogledu religioznosti rascjep između partizanske i ustaške tradicije među mladima bio postojan sve do posljednjeg ciklusa u kojem je izostao. U kontekstu sličnih rezultata u pogledu stavova prema političkim strankama, možda je ovaj rezultat naznaka transformacije šireg ideološko-kulturalnog rascjepa hrvatskoga biračkog tijela.

Sljedeće dvije razlike koje su se povećavale kroz proteklo desetljeće jesu autoritarne tendencije mladih s ustaškom tradicijom kada je riječ o preferiranju jakih, karizmatskih vođa nasuprot potpori razvijanju demokratskog sustava, koju pak preferiraju mladi s partizanskom tradicijom. Mladi s ustaškom tradicijom također pokazuju sklonost podržavanju onih politika

koje jačaju pretpostavljeni nacionalni „organizam“ u smislu vojne sile, rasta populacije i brige o dijaspori. Na kraju, kao dodatna potvrda da navedeni rascjep između ustaške i partizanske političke tradicije ima među mladima još uvijek živu dimenziju sjećanja na političke vođe jest i rascjep u pogledu vrednovanja Ante Pavelića, poglavnika NDH. Zanimljiv je rezultat kako se, nasuprot mladima s ustaškom obiteljskom političkom biografijom koji postojano visoko vrednuju ovoga političkog vođu, mladi s domobranskom tradicijom, kao i opća populacija građana, od njega s odmakom vremena sve više distanciraju. U pogledu vrednovanja Josipa Broza tako snažne polarizacije nema: njega se u posljednjem ciklusu istraživanja u odnosu na Pavelića značajno pozitivnije percipira ($t=3,76$; $df=230$; $p<0,01$).

4. Zaključak

Analizirajući kolektivnu traumu Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj i potencijale za njezinu daljnju reprodukciju među mladima došli smo do nekoliko zaključaka.

Prvo, po dubinskoj strukturi doživljavanja, povijesna kontroverza i rascjep na liniji NOB – NDH među mladima se ne razlikuju u odnosu na ostatak populacije. Međutim, postoje razlike u intenzitetu doživljaja. Emocionalna ostrašćenost rascjepa je među mladima slabija: postoji veća distanca i manja percepcija važnosti obiju strana u sukobu, kao i veća otvorenost prema kritičkom razmatranju nedjela počinjenih u Domovinskom ratu te problematičnih aspekata dalje i bliske prošlosti. Međutim, kad dublje promotrimo i analiziramo razlike među mladima, sukladno njihovoj potpori idejama NOB-a i NDH, uočava se kontinuitet starih podjela koje su izražene gotovo na stereotipnoj razini. Očituju se u sklonosti mladih koji podržavaju NDH tradiciju prema autoritarnosti i nacionalizmu, nasuprot mladima koji podržavaju NOB tradiciju, koji su više skloni kritičkom odnosu prema službenom prikazivanju hrvatske povijesti, otvorenosti prema prošlosti i uobičajeno demoniziranim etničkim skupinama. Još veće razlike među njima dolaze do izražaja u pogledu spremnosti suočavanja s tamnom stranom Domovinskog rata, percepcije ekonomske diskriminacije po etničkoj i religijskoj osnovi te u pogledu političkih svrstavanja između desnice i ljevice, koja su sukladna rezultatima istraživanja na starijim generacijama. Uz reprodukciju rascje-

pa, pojednostavljene predodžbe i nespremnost upuštanja u kritiku vlastitih redova jasno su prisutni među pobornicima NDH tradicije.

Kad analiziramo četiri ciklusa izbornih studija, sve se manje mladih deklarira kao pripadnici konkretnoga političkog svjetonazora, pri čemu u posljednje vrijeme znatno raste broj onih koji tvrde kako su njihovi preci bili izvan sukoba. To ukazuje na potrebu distanciranja od postojećeg rascjepa i njegova potiskivanja, a ne na puki zaborav i blijeđenje traumatskog sjećanja, što upućuje i na nespremnost za konstruktivno suočavanje s prošlošću. Uz to, postojeći rascjep na liniji NDH – NOB slabi i prisutna je tendencija smanjenja važnosti političke biografije za stavove prema konkretnim političkim strankama. No ideološka podijeljenost simetrična s povijesnim rascjepom i dalje postoji. Također, sklonost mladih desne ideološke provenijencije autoritarnim tendencijama i netoleranciji ponovo se pojavljuje kao izraz sklonosti prema jakim vođama nasuprot demokratskom poretku. To je upozoravajući podatak za svaku zemlju kojoj je stalo do razvijanja političke kulture utemeljene na vrijednostima pluralizma, tolerancije, otvorenosti prema drugima i vladavini prava, nasuprot monolitno definiranom i propisanom identitetu. To posebno vrijedi za Hrvatsku, gdje se slične pojednostavljene „borbene" ideje nerijetko nastoje prikazati dominantnima, premda one to nisu. Stoga je potrebno još jednom naglasiti važnost političkog obrazovanja i sukladno tome podsjetiti na riječi Thomasa Jeffersona iz 1816. godine: *Ako nacija očekuje da je moguće istodobno biti u neznanju i slobodan u stanju civiliziranosti, tada očekuje ono što nikad nije, niti će ikada postojati.*

Literatura

Alexander, J. (2004). *Toward a Theory of Cultural Trauma,* u: C. Jeffrey; J. Alexander et al. (eds.): *Cultural Trauma and Collective Identity.* Berkeley: University of California Press.

Blanuša, N. (2011). *Euroskepticizam u Hrvatskoj među građanima i mladima,* u: D. Bagić (ur.): *Odgaja li škola dobre građane? Studija o političkoj socijalizaciji hrvatskih srednjoškolaca.* Zagreb: FPZG i GONG.

Blanuša, N. (2013). Internal memory divided: Conspiratorial thinking, ideological and historical cleavages in Croatia – lessons for Europe. *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities,* 2:4.

Connerton, P. (1989). *How societies remember.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Goldstein, S. (2007). *1941. Godina koja se vraća.* Zagreb: Novi Liber.

Halbwachs, M. (1992). *On collective memory.* Chicago: University of Chicago Press.

Iguarta, J.; Paez, D. (1997). Art and Remebering Traumatic Collective Events: The Case of the Spanish Civil War, u: J. W. Pennebaker; D. Paez; B. Rime (eds.): *Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives*. Mahway, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

Kuljić, T. (2002). *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

McAfee, N. (2008). *Democracy and the Political Unconscious.* New York: Columbia University Press.

Paez, D.; Basabe, N.; Gonzales, J. L. (1997). Social Processes and Collective Memory: A Cross-Cultural Approach to Remebering Political Events, u: J. W. Pennebaker; D. Paez; B. Rime (eds.): *Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives*. Mahway, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

Pennebaker, J. W.; Banasik, B. L. (1997). On the Creation and Maintenance of Collective Memories: History as Social Psychology, u: J. W. Pennebaker; D. Paez; B. Rime (eds.): *Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives*. Mahway, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

Smelser, N. (2004). Psychological Trauma and Cultural Trauma, u: C. Jeffrey; J. Alexander et al. (ur.): *Cultural Trauma and Collective Identity.* Berkeley: University of California Press.

Šiber, I. (1998). Povijesni i etnički rascjepi u hrvatskom društvu, u: M. Kasapović; I. Šiber; N. Zakošek: *Birači i demokracija.* Zagreb: Alinea.

Šiber, I. (2001). Političko ponašanje birača u izborima 1990.–2000. Egzistencijalne, vrijednosne i tradicionalne odrednice biračkog opredjeljenja, u: M. Kasapović (ur.): *Hrvatska politika 1990.–2000*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

Šiber, I. (2007). *Političko ponašanje: Istraživanje hrvatskog društva.* Zagreb: Politička kultura.

Zakošek, N. (2001). Struktura biračkog tijela i političke promjene u siječanjskim izborima 2000., u: M. Kasapović (ur.): *Hrvatska politika 1990.–2000*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

Dražen Lalić

NOGOMETNI NAVIJAČI KAO EKSTREMNI DESNIČARI U HRVATSKOJ OD 2012. DO 2014.

1. Uvod

Ubrzo nakon što je sredinom prvoga poluvremena dokvalifikacijske utakmice za Svjetsko nogometno prvenstvo Hrvatska–Island, 19. studenoga 2013., počelo uzvikivanje „Za dom – spremni!" i „Ajmo, ajmo ustaše!", ustanovio sam kako pripadam manjini gledatelja koji u tome ne sudjeluju. Čak i na mojoj zapadnoj tribini stadiona u Maksimiru, gdje se uobičajeno okupljaju stariji i mirniji od onih na drugim dijelovima stadiona, u navedena su se skandiranja i pjevanja tokom toga susreta uključivali mnogi simpatizeri reprezentacije. A kad je stoper Joe Šimunić odmah nakon završetka za Hrvatsku pobjedonosne utakmice, koristeći se službenim mikrofonom, predvodio uzvikivanje „Za dom – spremni!", u tome mu se pridružila većina navijača sa sjeverne i istočne tribine – na stadionu je ukupno bilo 23.000 gledatelja – ispunjenih znatnim dijelom pripadnicima navijačkih skupina i drugima mladima. Pozornost javnosti, u vezi s tim slučajem, mnogo je više bila usmjerena na nogometnu zvijezdu Šimunića, nego na evidentno neprilično i društveno štetno ekstremističko ponašanje velikoga broja navijača koji su uglavnom mlađe dobi.

Na početku analize fenomena komuniciranja pripadnika navijačkih skupina[1] putem šovinističkih, rasističkih i neofašističkih poruka nužno je uzeti u obzir okolnost da izravnu publiku najpopularnijeg sporta u Hrvatskoj već dulje vrijeme najviše čine mladi: zbog slabe kvalitete igre

[1] Ovaj je tekst inačica izlaganja održanoga 23. listopada 2014. na znanstvenom skupu „Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj". Neka su zbivanja u posljednja dva mjeseca te godine nedvojbeno bila relevantna, na različite načine, za tematiku ovoga napisa, poglavito neredi navijača u Milanu u vezi s utakmicom Italija–Hrvatska 16. studenoga te bojkot derbija Dinamo–Hajduk 22. studenoga 2014. godine i pripadajući masovni prosvjedi u Splitu. Međutim, ona u ovom prilogu nisu uzeta u obzir, uz ostalo zato što je za valjanu analizu tih zbivanja potreban zaseban tekst.

tuzemnoga nogometa, nezadovoljstva načinom njegova vođenja, nedostatka novca za ulaznice, loše infrastrukture i drugih razloga, sredovječni i stariji ljudi mnogo manje dolaze na stadione. Posjet utakmicama hrvatskoga nogometnog prvenstva je posljednjih godina vrlo malen: osim splitskoga Hajduka i u posljednjih godinu-dvije Rijeke, prvoligaški klubovi kod nas već dulje vrijeme gotovo da i nemaju izravnu publiku u opsegu koji je uobičajen za vrhunski nogomet u svijetu.[2] Za razliku od toga, reprezentacija ima razmjerno velik posjet, s obzirom da u njoj igraju neki kvalitetni igrači angažirani u uglednim stranim klubovima, a i kolektivno se doživljava kao vrhunski simbol hrvatstva (Biti, 2008); njezine utakmice pohode i mnogi domoljubno i nacionalistički orijentirani ljudi srednje pa i starije dobi, koji rijetko dolaze ili uopće ne dolaze na susrete domaćega prvenstva. Unatoč tome, i u publici „Vatrenih" mnogo je pripadnika mladoga naraštaja, osobito na utakmicama u Hrvatskoj, a vjerojatno nešto manje od toga u inozemstvu (zbog troškova putovanja koje lakše snose sredovječni i stariji).

Mlade pripadnike izravne nogometne publike kod nas, uzimajući u obzir čimbenik produžene mladosti, određujem kao aktivne simpatizere toga sporta u dobi od tinejdžerske do sredine tridesetih godina. Gotovo svi mladi navijači su pripadnici navijačkih skupina ili veterani tih skupina. Velikom su većinom muškarci, iako među navijačima posljednjih godina ima više djevojaka nego ranije; po stupnju obrazovanja i drugim socijalnim obilježjima vjerojatno su više nalik drugim mladima nego različiti od njih, što je slično situaciji u drugim zemljama. Bodin i suradnici, autori studije *Sport i nasilje u Europi,* čak i za nogometne huligane (nasilnike) ističu, pozivajući se na rezultate istraživanja, kako su po socijalnim karakteristikama „samo obični mladi ljudi" (Bodin i dr., 2007: 44-45). Po svojemu kolektivnom odnosu prema politici, međutim, oni se razlikuju od drugih mladih. I to ne samo zato što za razliku od većine drugih svojih vršnjaka imaju kontinuiranu mogućnost manifestiranja političkih stavova, nego i po sadržaju tih stavova, odnosno vrijednostima koje oni zajedno izražavaju u vezi s nogometnim utakmicama.

[2] Utakmicama Hrvatske nogometne lige 2013./2014. u prosjeku je prisustvovalo 3.200 gledatelja, a posebno je bizaran podatak da je Dinamo u tom prvenstvu na domaćim utakmicama prosječno gledalo samo 1.715 navijača (www.sib.hr./sport/nogomet/13403-u-nalošijoj sezoni-otkad je-hnl).

Kolektivno isticanje šovinističkih, rasističkih i drugih ekstremno desničarskih poruka kod nogometnih navijača, ionako uglavnom sklonih maskulinizmu, nacionalizmu i sličnim vrijednostima, prisutno je u Hrvatskoj već dulje vrijeme, još od bivše Jugoslavije (Andjelić, 2014; Čolović, 1997; Lalić, 1990; Vrcan, 2003). Ipak, u posljednjih nekoliko godina taj je fenomen kod nas izraženiji nego u prethodnom razdoblju, pa takvo ponašanje nemaloga dijela nogometne publike izaziva naročito veliku pozornost stranih sportskih i političkih aktera, kao i medija.[3] Javna i privatna reagiranja drugih građana i organizacija na takve incidente kod nas su različita, zapravo rašomonska. U tim se reagiranjima naročito odražava političkom poviješću i suvremenošću određeno pripadanje medijskih, političkih i drugih javnih aktera, kao i mnogih građana, različitim političkim stranama (desnici, centru i ljevici) i ideologijama (nacionalizmu, liberalizmu, socijalizmu…). Mnogi ljudi lijeve i liberalne političke orijentacije, osobito oni vezani za tradicije antifašizma, zbog takvih su incidenata prestali dolaziti na stadione. I osobno sam u nekoliko navrata zbog takvih pojava koje su mi kao demokratu i poštovatelju antifašističke tradicije teško podnošljive prestao ići na utakmice, ali sam se zbog privrženosti nogometu i posebno Hajduku, ali i znanstvenog interesa, vraćao toj svojoj već gotovo polustoljetnoj navici. Takav moj odnos izaziva veliko čuđenje nekih prijatelja i poznanika koji drže da *nogometne utakmice ovdje nisu za normalne, pristojne ljude, na stadione idu samo primitivci i desničari* (izjava starijeg umirovljenika iz Splita).

Nogometu kao fenomenu, a naročito kompleksnoj interakciji toga sporta i politike, kao i sporta u cijelosti i politike, valja pristupiti razumno i nijansirano. Slovenski istraživači Kustec Lipicer i Maksuti (2010) opravdano uočavaju kako „veze između sporta i politike/političkoga nisu samo neka vrsta jednoznačne, puke realnosti, nego su po svom sadržaju različite i mogu imati različite vrste pojavnih oblika. To nas vodi do zaključka da su razlozi politike da kroči u svijet sporta ili obrnuto, interesi sporta da kroči u svijet politike, po svom sadržaju potencijalno različiti". Smatram da navedeni razlozi i interesi osobito dolaze do izražaja kod nogometa kao najpopularnijega sporta na ovim prostorima i šire.

[3] Primjerice, ugledni američki portal *Huffington Post* je 20. studenoga 2013. objavio tekst „Joe Simunic Joins Crowd in Nazi Chants at World Cup Qualifier" (www.huffingtonpost.ca/2013/11/20/joe-simunic-nazi_n_4310303.html).

Srđan Vrcan, doajen sociologije sporta na ovim prostorima, istaknuo je kako „nogomet po svojoj prirodi povezuje i ujedinjuje ali i dijeli i suprotstavlja kao što lako i brzo diže na noge. U tom smislu nogomet ima visoko uporabivi naboj za sve političke strategije koje su usmjerene na maksimalno društveno i političko uključivanje, ali, isto tako, i na maksimalno rigidno društveno isključivanje, te uz to brzo i teško osporivo masovno mobiliziranje“ (Vrcan, 2003: 135-136). Takva ambivalentnost nogometa i njegove političke uporabljivosti ima dublju i širu kulturnu osnovu, ponajprije vezanu za razlike između predmoderne (tradicionalne), moderne i postmoderne kulture (Giulianotti, 1999). Opravdane su ocjene da nogomet, a time i navijačka subkultura i kultura vezana za taj sport, u zemljama postkomunističke Istočne Europe „simbolizira napredujuću modernost i ulaz u europsku kulturu“ (Giulianotti, 1999: 169), ali je nužno pritom upozoriti kako nogomet na tom prostoru itekako može predstavljati i retradicionalizaciju te otklon od europske kulture (Vrcan, 2003).

U ovom tekstu nastojim razmotriti neke bitne odrednice pojavnosti i uvjetovanosti ponašanja pripadnika navijačkih skupina i drugih mladih navijača koje je obilježeno, uz ostalo, ekstremno desničarskim porukama, znakovima, idejama i ideologijama.

Posebno me u vezi s tim zanimaju dva važna i međusobno povezana pitanja.

Prvo, zbog kojih je razloga u posljednje vrijeme kod nas posebno prisutno ekstremno desničarsko ponašanje mladih nogometnih navijača?

Drugo, jesu li današnji mladi nogometni navijači u Hrvatskoj, osobito pripadnici navijačkih skupina, listom ili velikom većinom ekstremni desničari?

Za davanje valjanih odgovora na ta pitanja trebalo bi provesti temeljito empirijsko istraživanje, ponajprije korištenjem metoda intervjua, ankete i sustavnoga terenskog promatranja ponašanja sudionika u aktivnostima navijačkih skupina. Takvo istraživanje realizirao sam krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošloga stoljeća. U zaključku knjige *Torcida: pogled iznutra,* kao izvještaju tog istraživanja, istaknuo sam da je „nasilništvo pripadnika skupina ekstremnih nogometnih navijača složen i mnogostruko uvjetovan fenomen. Neposrednu uvjetovanost nasilja (i verbalnog i tjelesnog) ekstremnih mladih navijača

u vezi s nogometnim utakmicama moguće je motriti na širokom spektru njezine pojavnosti, od primitivizma i egzaltiranosti pojedinaca, preko sukoba kao izraza klupskog i grupnog rivalstva, pa do međunacionalnih i političkih animoziteta". Prema rezultatima istraživanja u turbulentnom političkom kontekstu krajem 1980-ih i početkom 1990-ih dominirao je obrazac međunacionalnih i političkih neprijateljstava (Lalić, 1993: 279). Izvorno simboličko navijačko nasilje, ono koje prema subkulturnoj teoriji ritualizirane agresije nije usmjereno na ozbiljnije ozljeđivanje suparničkih navijača nego na njihovo ritualno ponižavanje (Marsh, 1978), slijedom dominacije tog obrasca je znatnim dijelom postalo zbiljsko, dakle ono koje je bremenito najtežim posljedicama. Na početku 90-ih godina prošloga stoljeća u nekim je situacijama tek pukim slučajem izbjegnuto gubljenje života, primjerice u masovnom sukobu Bad Blue Boysa i Delija (navijačka skupina beogradske Crvene zvezde koju je tada predvodio Željko Ražnatović Arkan, tadašnji istaknuti kriminalac, a kasnije i ratni zločinac) 13. svibnja 1990. u Zagrebu. U navedenoj knjizi sam najavio kako će nakon završetka rata i uslijed smanjenja političkih napetosti u Hrvatskoj opet prevladavati simboličko nasilje, u kojem dominiraju obrasci klupskih, grupnih i regionalnih rivalstava (Lalić, 1993: 291).

U međuvremenu sam u suradnji sa splitskim publicistom i psihologom Damirom Pilićem priredio i objavio drugo, prošireno izdanje te knjige (Lalić, Pilić, 2011). U završnom tekstu „Torcida u razdoblju 1994.–2010." te knjige upozorili smo na neke pojave izražavanja desnog ekstremizma i govora mržnje, ali i uočili kako je „Torcida ipak shvatila kako bliski kontakt sa (stranačkom) politikom i ekstremnom ideologijom može samo narušiti bazične vrijednosti i ciljeve te navijačke skupine" (Lalić, Pilić, 2011: 312). Neka zbivanja u posljednje tri godine djelomično su opovrgnula našu ocjenu o postojanju snažne svijesti o štetnosti ekstremne ideologije među mladim navijačima, ali smatram uglavnom naizgled – pripadnici navijačkih skupina u svojim pjevanjima i skandiranjima kao i u drugim oblicima ponašanja tu ideologiju ne izražavaju kontinuirano, nego povremeno, i to najviše kada kolektivno smatraju kako time mogu postići neki za njih povoljan ili uzbudljiv učinak.

Za obradu ove teme važno je to što u duljem razdoblju kao sociolog i politolog sustavno pratim i analiziram zbivanja vezana za najpopularniji sport u Hrvatskoj (Lalić, 2012). Posebnu pozornost usmjeravam na

fenomen nogometnoga navijaštva kod nas, uz ostale aktivnosti ne samo često odlazeći na stadione (utakmice Hajduka i reprezentacije) u Hrvatskoj i pokadšto u inozemstvu, nego i redovito kontaktirajući s članovima Torcide pa i drugih navijačkih skupina (BBB i Armade). Uz te izvore, u ovom tekstu se koristim nekim rezultatima istraživanja kolega sociologa koji u posljednje vrijeme sustavno istražuju fenomen navijačke subkulture kod nas, a u tom sklopu i odnos mladih nogometnih fanova prema politici.

2. Društveni kontekst prisutnosti desnog ekstremizma među mladim navijačima

Ovu analizu smještam u razdoblje od početka 2012. do rane jeseni 2014. godine, koje motrim kao zaseban sportski (nogometni), politički i socijetalni kontekst.

Kontekst hrvatskoga nogometa je u tom razdoblju obilježen sljedećim problemima: namještanje rezultata nekih utakmica objelodanjeno u javnosti poznatoj aferi djelovanja tzv. kladioničarske mafije[4]; slab posjet utakmicama domaćega prvenstva; navijačko nasilje; verbalno-nasilničko ponašanje pa i ekstremno desničarsko komuniciranje nekih nogometnih dužnosnika i slično (Lalić, 2012). Uzročno-posljedično vezano za te probleme, kontekst našega nogometa od 2012. do 2014. obilježen je izrazitom dominacijom jednoga kluba (Dinamo je prvak Hrvatske devet godina zaredom, a vrlo vjerojatno će ponovno osvojiti titulu) i dviju osoba. Riječ je o bivšem istaknutom reprezentativcu i najboljem strijelcu SP-a u nogometu 1998. Davoru Šukeru, koji je na dužnost predsjednika Hrvatskoga nogometnog saveza izabran početkom srpnja 2012., i Zdravku Mamiću, izvršnom potpredsjedniku Dinama i u posljednjih desetak godina po mnogim ocjenama najmoćnijem čovjeku hrvatskoga nogometa

[4] Da je problem kriminalnoga namještanja utakmica Hrvatske nogometne lige velik pokazuje to što je predsjednik Republike Ivo Josipović za svojega posjeta SAD-u u rujnu 2010. izjavio: „Mislim da je više nego očito da su pojedine utakmice našeg nogometnog prvenstva namještene, što znači da je posrijedi jedan od pojavnih oblika organiziranoga kriminala“ (prema: Petrušić, 2010). Na reagiranje nekih nogometnih dužnosnika kako Predsjednik nije upućen u nogomet, Josipović (inače sveučilišni profesor prava) je odgovorio kako je upućen u – kriminal.

koji je sredinom travnja 2014. izabran i za prvoga potpredsjednika nogometne organizacije, što je očit primjer sukoba interesa. Loše stanje tuzemnoga nogometa izaziva prosvjede mnogih pristalica različitih klubova, osobito mladih, i to najviše zbog nedemokratskih odnosa u klubovima i HNS-u, kao i netransparentne i nepravedne financijsko-pravne regulacije našega nogometa.

Politički je kontekst određen vlašću koalicije lijevoga centra koju mediji, ekonomski i drugi eksperti te građani već dulje vrijeme najčešće ocjenjuju neuspješnom.[5] Koalicija predvođena SDP-om, od svojega dolaska na vlast početkom 2012. do rane jeseni 2014., nije uspjela okupiti političke i društvene aktere u cilju prevladavanja velike nezaposlenosti i drugih teškoća hrvatskoga gospodarstva i društva u cijelosti. Administracija premijera Zorana Milanovića, unatoč nekim početnim najavama (iznevjereno višekratno dano obećanje bivšega ministra prosvjete, znanosti i sporta Željka Jovanovića da će „isušiti nogometnu močvaru"), nije uspjela ni u svojim nemuštim i slabim pokušajima da pridonese suzbijanju velikih teškoća najpopularnijega sporta kod nas, što sam analizirao u jednom stručnom tekstu (Lalić, 2012). Šire promatrano, politički je kontekst obilježen dugotrajnom odvojenošću svijeta politike od svijeta života, a političkih aktera od građana, te u tom sklopu političkom marginaliziranošću određenih društvenih skupina, ponajprije mladih. Većina pripadnika mladoga naraštaja vrlo je pasivna kada je riječ o uobičajenoj (stranačkoj i sličnoj) politici, ali svoje političke stavove i mišljenja mnogi od njih ipak izražavaju, i to glazbom (popularni izvođači poput TBF-a ili Hladnoga piva s jedne, i primjerice Marka Perkovića Thompsona s druge strane) i u vezi sa sportom, najizrazitije nogometnim navijanjem.

[5] Nakon što je u istraživanjima javnoga mnijenja SDP kao vodeća stranka vladajuće „Kukuriku koalicije" u listopadu 2014. prvi put nakon gotovo 20 godina pao na treće mjesto (pretekao ga je novoosnovani ORaH bivše socijaldemokratkinje Mirele Holy) i kada je postalo vjerojatno kako će monetizacija autocesta kao svojevrsna Vladina „slamka spasa" zbog efikasne građanske inicijative „Ne damo naše auto-ceste" i predstojećega referenduma pretrpjeti neuspjeh, u javnosti su zaredali zahtjevi za izvanrednim izborima. Primjerice, kolumnist *Večernjega lista* Marko Biočina (2014) je sredinom listopada te godine ustvrdio: „Hrvatska Vlada, sad je to očito, nema efektivne moći da građanima, provodeći vlastitu politiku, nametne svoju volju. A vlada koja nema vlast, suštinski gledano, već je oporba – bez obzira na to podržava li je parlamentarna većina ili ne."

Socijetalni (općedruštveni) je kontekst posebno obilježen trima okolnostima. Prva je u tome što je suvremeno hrvatsko društvo dvostruko poratno: ne samo da na mnoge njegove pripadnike (njihove vrijednosti, simbole, obrasce ponašanja i ostalo) utječu posljedice Domovinskoga rata i onoga u BiH, nego i posljedice znatno krvavijega Drugoga svjetskog rata na ovom prostoru, ponajprije vezane za različite obiteljske biografije i kolektivne memorije koje znatno oblikuju političko ponašanje (Šiber, 1997). Druga okolnost koja određuje kontekst našeg današnjega društva je ulazak Hrvatske u Europsku uniju (1. srpnja 2013.) nakon dugotrajnoga i teškoga postupka pridruživanja, te za taj ulazak vezanim očekivanjima, ali i razočaranjima građana, što je uz ostalo vidljivo i po tome što se očekivanja vezana za sređivanje poremećenih odnosa u društveno najvažnijem sportu kod nas u tom razdoblju nisu ostvarila. Treće, društveni je kontekst još uvijek poratne Hrvatske obilježen za opće dobro štetnom mješavinom političkoga (klijentelističkoga) i neoliberalnoga kapitalizma (Županov, 2002), kao i za to vezanom krizom sa značajkama gospodarske i društvene agonije koja je kod nas prisutna već dulje od pet godina (Lalić, 2014). Evidentno je da takva kriza naročito teško pogađa mlade (Hrvatska je već nekoliko godina treća po nezaposlenosti mladih u EU-u[6] pa u tome sklopu i pripadnike navijačkih skupina i druge navijače u mladenačkoj dobi. Ta kriza svakako nije samo kriza ekonomije, nego i kriza politike i drugih područja života, pa tako i sporta, te nije isključivo kriza sadašnjosti nego i budućnosti, ali i (odnosa prema) prošlosti.

Na ovome mjestu smatram nužnim istaknuti kako mlade, posebno u kontekstu suvremenoga hrvatskog društva, ne promatram kao politički, kulturno i u drugom smislu homogenu društvenu skupinu. Obrnuto – mlade kod nas shvaćam kao segment društva kojega obilježavaju velike unutarnje heterogenosti. S obzirom na područje politike, razlike i suprotnosti su izražene u bjelodanoj prisutnosti većine mladih koji su u tom pogledu apatični i manjine koji su u tom pogledu zbog različitih razloga i na različite načine aktivni, odnosno poput nogometnih navijača javno izlažu svoje političke stavove. Također, očito je da među mladima

[6] Prema podacima Eurostata, stopa nezaposlenosti mladih (u dobi od 15 do 25 godina) iznosila je u Hrvatskoj u svibnju 2014. godine 48,7%, što je značilo da je kao i pola godine ranije treća najviša u Europskoj uniji, odmah nakon stope nezaposlenosti mladih u Španjolskoj i Grčkoj (www.vecernji.hr/hrvatska-cvrsto-drzi-neslavno-3-mjesto-po-nezaposlenosti-u-EU).

u Hrvatskoj danas ima pristalica različitih orijentacija – prema rezultatima istraživanja javnoga mnijenja baš mladi natprosječno preferiraju neke organizacije izrazito tradicionalističke i desne orijentacije poput Hrasta, ali i postmodernističke i lijevo orijentirane stranke kao što je ORaH, kojemu je na čelu darkerska veteranka Mirela Holy.

Ekonomska i društvena kriza u Hrvatskoj nije utjecala na formiranje neke socijalne, pa ni političke generacije koja unisono obrađuje za to vezano kolektivno iskustvo,[7] za razliku od sličnih kriza u nekim drugim zemljama, primjerice u SAD-u tridesetih godina prošloga stoljeća (generacija Velike depresije). Ni tegobno kolektivno iskustvo vezano za posljednji rat, od kraja kojega je prošlo gotovo dva desetljeća (današnji tinejdžeri su rođeni nakon rata ili pri njegovu kraju), nije dovelo do stvaranja posebne socijalne odnosno političke generacije.

Suprotno tome, u suvremenoj Hrvatskoj u području politike postoje neke generacijske jedinice mladih koje na različite načine, promičući različite ideologije, obrađuju materijal zajedničkog iskustva (Mannheim, 1952). Jedna od takvih jedinica, barem na prvi pogled, organizirani su nogometni navijači, uglavnom pripadnici navijačkih skupina kao što su BBB, Torcida, Armada, Kohorta i druge koji slijede specifičan subkulturni stil (Perasović, 2001). Međutim, već dugo ističem kako je ponašanje pripadnika navijačkih skupina kod nas određeno subkulturnom političnošću, a ne nekom izvornom političkom subkulturom (Lalić, 1993: 268). Opravdanost te ocjene nastojim obrazložiti i u ovome tekstu.

3. Pojavnost desnog ekstremizma kod mladih navijača

Desni ekstremizam, kao i drugo nasilje među nogometnim navijačima, pojavljuje se kao izraz kolektivne obrade životnih iskustava odnosno u obliku zajedničkih bihevioralnih reagiranja na ta iskustva. Različito na-

[7] Američki sociolozi Richard G. i Margaret M. Braungart su u studiji *Generacijska politika* odredili kako se generacije stvaraju, a ne rađaju, te da generaciju kao skupinu „za sebe" čini kolektivni osjećaj društvene svijesti i sudjelovanja u povijesnom procesu. Prema njima, politička generacija nastaje „kada su ciljevi i aktivnosti jedne generacije usmjereni ka posebnoj političkoj promjeni" te kada njezini pripadnici „raskidaju s prošlošću i mobiliziraju se protiv vladajućega status quo-a i drugih starosnih skupina u društvu, nastojeći da promijene politički smjer" (Braungart, Braungart, 1984: 4).

silje najviše se događa u ekologiji stadiona koja je, ustanovljava talijanski filozof Alessandro Dal Lago (1990: 62), „svijet za sebe“, te „za organizirane tifose prije svega okvir ritualnoga izražavanja metafore prijatelj/neprijatelj“ i pripadajućega simboličkoga nasilja kao „predstave identiteta“. Rečena se metafora, uz to, u posljednjem razdoblju nerijetko izražava i u nasilničkim ponašanjima izvan stadiona, pa i u međusobnim sukobima navijača i drugim izgredima na autoputovima, trgovima i ulicama te drugim mjestima koja nisu izravno povezana s nogometom. Da postoji velika (potencijalna) politička uporabljivost ritualnog izražavanja metafore prijatelj-neprijatelj kod nogometnoga navijanja ne treba posebno dokazivati, kao što još manje treba dokazivati da se ta uporabljivost već dulje vrijeme izražava u ponašanju pripadnika navijačkih skupina i drugih pripadnika publike toga sporta u Hrvatskoj.

Prisutnost te metafore kod hrvatskih navijača je stabilna, ali skupine mijenjaju svoja shvaćanja o tome tko je neprijatelj, odnosno na koga se posebno treba usmjeriti oštrica verbalnoga navijačkog nasilja koje ima političku dimenziju. U posljednje 24 godine u ponašanju pripadnika Torcide, kao skupine koju već dulje vrijeme sustavno analiziram, uočene su velike razlike u političkim aspektima određenja i naglašavanja takvoga neprijatelja. Prvi najveći politički neprijatelji bili su Srbi, odnosno srpski pobunjenici i komunistička vlast na samome početku 90-ih godina prošloga stoljeća. Potom je kao takvoga neprijatelja Torcida kolektivno doživljavala državnu vlast lijevoga centra početkom sljedećega desetljeća (politički obojeni neredi na stadionu u Poljudu koji su se 2001., neposredno uoči lokalnih izbora, održavali u znaku poruke transparenta „SVI SMO MI ZA HRVATSKI BLOK“) (Lalić, Pilić, 2011). Gotovo desetljeće kasnije to je bila populistička lokalna vlast u Splitu i osobito gradonačelnik Željko Kerum, što se izrazilo u nizu uspješnih (navijači su slijedom toga pritiska od Grada Splita dobili pravo da sami biraju Nadzorni odbor Hajduka) akcija Torcide usmjerenih protiv politike Keruma i njegovih suradnika, posebno u tom sklopu kvarnoga upravljanja Hajdukom: masovan bojkot derbija s Dinamom 2009. (oko deset tisuća torcidaša je utakmicu promatralo na – starom stadionu, dok je na njihovoj sjevernoj tribini za to vrijeme bilo 90 gledatelja), prekrivanje trga Peristil velikom imitacijom žute vrećice s logom Kerumova trgovačkoga lanca kao citatom glasovite umjetničke akcije „Crveni Peristil“ poduzete 11. siječnja

1968.), isticanja socijalno i politički angažiranih transparenata poput „SJEBALI STE SPLITSKI SPORT, ŽELJEZARU, ŠKVER, SJEBALI STE LJUDE MALE/PRIJE NEGO ZAPALITE MARJAN LETIT ĆE VAM GLAVE“ (na utakmici Hajduk–Rijeka 13. ožujka 2009.), dovođenja stada ovaca pred poljudski stadion u studenome 2009. i ostalima.

Posljednjih nekoliko godina najveći politički neprijatelj Torcide, ali i BBB-a (oni također poduzimaju niz akcija posebno usmjerenih na promjene u upravljanju Dinamom, primjerice organiziranje peticije u proljeće 2014. za uvođenje načela „Jedan član, jedan glas“ u toj sportskoj udruzi koju je potpisalo gotovo 50.000 ljudi) pa i drugih navijačkih skupina kod nas definitivno su Hrvatski nogometni savez i već dugo najveći moćnik nogometa kod nas Zdravko Mamić. Međutim, uz uvredljiva skandiranja i pjevanja mladih navijača upućena HNS-u i Mamiću često se na stadionima mogu čuti i ekstremno desničarske poruke koje mnogi navijači očito shvaćaju kao posebno učinkovit način da skrenu pozornost na sebe i provociraju nogometne i državne vlasti, kao i javnost.

U posljednji oblik izražavanja bunta uključuje se u ovom vremenu krize, kako društva u cijelosti tako i hrvatskoga nogometa, sve više pripadnika navijačkih skupina i drugih navijača. Ta se promjena posebno izražava u vezi s utakmicama nacionalnoga tima. Do prije nekoliko godina je u ekstremno desničarskim skandiranjima i pjevanjima na utakmicama reprezentacije, naime, sudjelovala manjina hrvatskih navijača. Primjerice, na Europskome nogometnom prvenstvu u Poljskoj u lipnju 2012. oko četvrtine; na utakmicama Hrvatske s Irskom i Italijom kojima sam prisustvovao naši navijači oko mene i na drugim dijelovima tribina razmjerno su uspješno apelirali jedni na druge da se to ne čini. U posljednjih godinu-dvije, međutim, u skandiranja „Za dom – spremni!“, pjevanja „Ajmo, ajmo ustaše“ i slična uključuje se više osoba nego ranije, pokadšto i većina prisutnih. To se zbiva vezano za utakmice (npr. prijateljska Švicarska–Hrvatska u St. Gallenu 5. ožujka 2014. i kvalifikacijska za Europsko prvenstvo Hrvatska–Azerbajdžan, kada se prema izvještaju HHO-a pjevalo i „Evo zore, evo dana, evo Jure i Bobana“), pa čak i treninge nacionalne vrste (Sofija, dan prije također kvalifikacijskoga susreta Bugarska–Hrvatska 10. listopada 2014.). Navlas isti obrasci ponašanja nerijetko dolaze do izražaja u sklopu domaćega prvenstva (primjerice, gore navedene poruke je odašiljala Torcida na utakmici Hajduk–Osijek

23. studenoga 2013., kao i ta skupina zajedno s BBB-om tjedan kasnije na derbiju u Zagrebu), iako je u tim situacijama nacionalni „naboj" ipak nešto manji nego kad nastupaju „Vatreni". Važno je istaknuti kako mladi pripadnici navijačkih plemena i drugi navijači osobito intenzivno poduzimaju ekstremno desničarsko pjevanje i skandiranje u situacijama kada eskaliraju sukobi s upravom Dinama (BBB) i Hrvatskim nogometnim savezom (BBB, Torcida i druge navijačke skupine).

U publici drugih kolektivnih sportova kod nas desni ekstremizam se javlja povremeno (rukomet) ili rijetko (košarka), dok je publika pojedinih kolektivnih sportova posve nesklona takvu ponašanju. Prema suparnicima tolerantni i multikulturalno usmjereni brojni navijači kluba hokeja na ledu Medveščak (taj klub ima mnogo veći prosječni posjet svojim utakmicama nego Dinamo, što je doskora bilo nezamislivo), na jednoj su utakmici u Zagrebu krajem 2013. godine skandirali „Za dom sportova – spremni!", očito izražavajući time zazor spram korištenja neoustaške parole na nogometnim i drugim sportskim susretima.

Osim nekoliko malobrojnih skupina nogometnih navijača koje izražavaju lijeve političke ideje, ponajprije antifašizam (Bijeli anđeli NK Zagreb i Crveni đavoli RNK Split), navijačka plemena kod nas su u svojoj kolektivnoj ekspresiji prilično obilježena desnim i ekstremno desnim vrijednostima i ideologijama. Baš iz dijelova stadiona gdje se koncentriraju aktivni pripadnici i veterani navijačkih skupina najčešće se iniciraju takva pjevanja i skandiranja, a upravo osobe povezane s tim skupinama posebno intenzivno sudjeluju u opisanim ponašanjima. Najviše su prisutna pjevanja i skandiranja obilježena nacionalističkim i šovinističkim porukama, što pokazuje da je u našem društvu, a posebno vezano uz nogomet, još uvijek snažno prisutna etnifikacija politike u onom smislu kako je tu pojavu odredio Claus Offe (1994: 136) u sklopu upozorenja da u tranzicijskim zemljama Istočne Europe dolazi tunel na kraju svjetla, a ne samo obrnuto.

Nacionalistički i šovinistički obilježeno ponašanje u svijetu nogometa kod nas ima razmjerno dugu tradiciju, s obzirom da je u većini navijačkih skupina bilo izraženo uoči i za trajanja Domovinskoga rata kao vremenu intenzivnih isprva političkih, a potom i oružanih i međuetničkih sukoba. Unatoč tome što je nacionalistička groznica u dvadesetak godina koliko je prošlo od završetka toga rata u većem dijelu populacije

oslabila ili sasvim nestala, nacionalizam, pa i za njega vezan šovinizam kao mržnja prema pripadnicima drugih etničkih skupina, ostao je jedna od bitnih odrednica kolektivno izražavanoga vrijednosnog sustava novih naraštaja pripadnika Torcide, BBB-a, Kohorte i drugih navijačkih skupina. U svom uglavnom verbalnom, a ponekad i fizičkom nasilničkom ponašanju (neredi u kojima su sudjelovali pripadnici Torcide u Podgorici i Crnoj Gori 22. srpnja 2007. ili u Sarajevu i Bosni i Hercegovini 6. studenoga 2011., kao i izgredi BBB-a ili nekoliko sukoba između članova Kohorte i navijača srbijanskih klubova posljednjih nekoliko godina u Slavoniji), neki pripadnici tih skupina izražavaju i druge vrijednosti vezane za ekstremnu desnicu – rasizam, homofobiju i slično.

Ekstremno desničarsko skandiranje i pjevanje te drugo slično ponašanje (vizualno isticanje takvih simbola i poruka, vrijeđanje igrača tamne boje kože oponašanjem glasanja majmuna i slično) nužno je odrediti kao nasilje, zato što u njima dolazi do svjesnoga narušavanja moralnog integriteta te diskriminiranja drugih osoba i skupina. Verbalno i vizualno nasilje nerijetko služi kao uvertira u fizičko nasilje koje je obilježeno svjesnim narušavanjem tjelesnog integriteta drugih navijača i osoba te oštećivanja i razbijanja stvari i objekata. Uz ostalo, na našim stadionima je već dulje vrijeme razmjerno često gore navedeno „hukanje“, a prezentirani su i neki transparenti s rasističkim porukama kao notorni „MAKSIMIRSKI ZOO – CHAGO, ETTO, DA SILVA“, koji su neki torcidaši istaknuli 13. veljače 2006. za vrijeme derbija Dinamo–Hajduk u Zagrebu. Rasističke incidente treba osuditi, ali je potrebno pritom uzeti u obzir kako su isti navijači koji na navedene i slične načine vrijeđaju protivničke igrače tamne boje kože istodobno ne samo tolerantni prema takvim igračima u klubovima za koje navijaju, nego iskazuju i privrženost prema tim igračima. Smatram da velika većina hrvatskih navijača nije rasistički opredijeljena, uz ostalo i s obzirom na to da kod nas zbog ekonomske krize i drugih okolnosti živi jako malo osoba druge boje kože – mladi nogometni navijači i rasističke poruke ponajprije koriste kako bi provocirali „drugu stranu“ (protivničke igrače i simpatizere), političke aktere i javnost.

Naposljetku, potrebno je dovesti u smislenu vezu politički-ekstremističko i drugo verbalno nasilje navijača s nasiljem u kojemu se zbiva namjerno ugrožavanje tjelesnog integriteta drugih osoba, razbijanje

i oštećivanje vozila i stvari i slično. Fizičko nasilje navijača, prema službenim podacima, na sportskim priredbama (izrazito najviše vezano za nogometne utakmice) u Hrvatskoj u posljednjih osam godina, a naročito od 2009., ipak opada: MUP je 2005. registrirao 134 incidenta s obilježjima fizičkoga nasilja u vezi sa sportskim priredbama, dok ih je 2012. i 2013. bilo mnogo manje – 63 i 47 takva incidenta (Lalić, Wood, 2014: 163). Za razliku od toga, verbalno i vizualno nasilje navijača označeno ekstremno desnim političkim porukama očito su zadržali, a vjerojatno i osnažili prisutnost nasilja (za potvrdu te pretpostavke nužno je provesti sustavna istraživanja). Ta okolnost pokazuje kako politički-ekstremističko i drugo verbalno nasilje mladih pripadnika navijačkih skupina i drugih navijača posljednjih godina manje nego u ranijim razdobljima funkcioniraju u svojoj povezanosti (kao najava, uvertira) fizičkoga nasilja. Verbalno nasilje u posljednjem razdoblju još više nego ranije funkcionira kao najvažniji način navijačke sportske, političke i druge provokacije, što uz ostalo treba interpretirati snažnijom organizacijom i unutarnjom homogenizacijom nekih velikih navijačkih skupina. Pripadnici jezgara i vodstava tih skupina su svjesni kako svoje ciljeve, najviše vezane za promjenu načina upravljanja klubovima (posebno Dinamom) i hrvatskim nogometom, teško mogu ostvariti instrumentima fizičkoga nasilja, a da su pritisci verbalnoga i vizualnoga (poruke transparenata i slično) u tom smislu mnogo efikasniji.

U vezi s gore navedenim treba upozoriti kako policija vrlo rijetko ureduje što se tiče neoustaških i sličnih poruka nogometnih navijača, ali u posljednje vrijeme često reagira (privođenja, podizanja optužnih prijedloga i slično) na skandiranja i pjevanja u kojima se vrijeđaju Zdravko Mamić i Hrvatski nogometni savez. To je jedan u nizu pokazatelja koji snaže u javnosti raširene sumnje kako između vodstva Dinama/HNS-a – faktički je to isto vodstvo – i određenih dužnosnika hrvatske policije postoji uska suradnja, pa i kadrovska sprega. Ovdje još samo napominjem kako je navedena kooperacija, koja izaziva veliko nezadovoljstvo pripadnika navijačkih skupina, zapravo omogućena nekim odredbama Zakona o sprječavanju nereda na sportskim natjecanjima, koje uz ostalo omogućuju obračun s neistomišljenicima sredstvima političke države i slijedom toga narušavanja ljudskih prava. Međutim, ta iznimno važna tema zahtijeva posebnu i širu raščlambu, pa je u ovom tekstu koji je

usmjeren na analizu političkih aspekata ponašanja mladih navijača ne obrađujem posebno.

4. Uvjetovanost ekstremno desničarskoga ponašanja mladih navijača

Uvjetovanost fenomena ekstremno desničarskoga ponašanja mladih nogometnih navijača kod nas je vrlo složena i znatno određena poremećajima i zbivanjima u sportu, politici i društvu u cijelosti.

Pokazatelji koje sam prikupio izravnim kontaktima s pripadnicima navijačkih skupina, promatranjem i drugim oblicima praćenja zbivanja u navijačkom svijetu pokazuju kako su oni uglavnom izrazito nezadovoljni stanjem u hrvatskom nogometu, kao i u politici i društvu. Jako im smetaju zlouporabe našega nogometa u privatne i klanske svrhe te već gotovo desetljetna dominacija jednoga kluba kojega u privilegiranu poziciju dovodi zakonsko i drugo uređenje odnosa u sportu (Zakon o sportu) i društvu u cijelosti (torcidašima, pripadnicima Kohorte i Armade te ostalima izvan Zagreba osobito smeta izrazita centraliziranost i metropoliziranost Hrvatske od koje materijalne prednosti ima glavni grad – Grad Zagreb, za razliku od Splita i drugih gradova, raspolaže s mnogo sredstava za financiranje sportskih klubova, od čega najviše profitira baš Dinamo); ne trpe sebične i sterilne političke aktere koji zbog nedostatka odlučnosti i drugih razloga izbjegavaju poduzeti reforme nužne za prevladavanje nezaposlenosti i drugih društvenih problema; smeta im ekonomska kriza koja bitno otežava zapošljavanje, zasnivanje obitelji i uopće dokida životne perspektive mnogih mladih; nezadovoljni su zbog tvrdokorne stranačke i političke podobnosti te pripadajuće korupcije, izražene kod različitih političkih aktera, koja većini mladih i drugih građana priječi ravnopravne šanse za dobivanje posla, napredovanje u karijeri, ali i slijedom sprege nekih političkih i sportskih aktera bitno narušava kvalitetu tuzemnoga hrvatskog nogometa itd.

Nezadovoljstvo stvara bunt, ali njegovo konkretno izražavanje, posebno kolektivno i javno očitovano, ovisi o za to vezanim mogućnostima i kondenzatorima bunta. Mladi navijači, za razliku od velike većine drugih izdanaka politički desubjektiviziranoga i pasivnoga naraštaja, imaju

mogućnosti svoj kolektivni osjećaj bunta prezentirati javnosti – medijski praćene utakmice, posebno derbiji i susreti reprezentacije. Njihovo djelovanje kao kondenzatora bunta pospješuju čimbenici masovnosti i organiziranosti: nogometni navijači mlade dobi kod nas uglavnom pripadaju, na različite načine, organiziranim skupinama od nekoliko stotina ili tisuća pa čak i desetak tisuća osoba (BBB i Torcida). Riječ je najviše o svojevrsnoj spontanoj organiziranosti, koja u uvjetima navijačkoga rituala (pjevanje i skandiranje, i slično) osigurava kolektivno izražavanje ne samo sportskih, nego i kulturnih, političkih i društvenih poruka. Ta je organiziranost više labava nego čvrsta: vodstva i jezgre skupina na velikim utakmicama, kada je okupljen velik broj navijača, često nisu u stanju prevenirati odnosno prekinuti ekscese koje poduzimaju dijelovi skupine, a ti se ekscesi u emocionalno pregrijanoj navijačkoj atmosferi razmjerno lako šire na ostale navijače.

Pri analizi ovoga fenomena svakako treba uzeti u obzir promjene u navijačkoj kulturi na zapadu Europe, koje utječu i na zbivanja kod nas. Jedna od važnih promjena opisana je u konceptu *neo-tribe*-a, slijedom kojega se osnova za kulturni identitet u uvjetima suvremenoga postmodernog društva sve više pomiče od racionalnoga prema emocionalnom sudjelovanju (Maffesoli, 1996). Neki istaknuti istraživači (Giulianotti, 1999; Hughson i dr., 2005) primjenjuju taj koncept u svojim analizama ponašanja navijača kao „tekućoj kolektivnoj ekspresiji emocija" (Hughson i dr., 2005: 104). Ti su doprinosi važni za ovu analizu, uz ostalo, i zato što upućuju na to kako emocionalno pregrijano ponašanje mladih navijača kod nas, a svakako i ono obilježeno ekstremno desničarskim porukama i vrijednostima, može proizlaziti i iz postmodernih obrazaca kulture, a ne samo iz tradicionalnih obrazaca.

U kolektivnoj navijačkoj ekspresiji izražava „otpor kroz ritual", što je sintagma koju su uveli Stuart Hall i Tony Jefferson (1993) u svojoj klasičnoj studiji o subkulturama mladih u poratnoj Britaniji. U uvriježenim kolektivnim ponašanjima pripadnika navijačkih skupina koja za njih imaju veliko značenje često se raznovrsnim prekoračenjima zabrana izražava otpor autoritetima. Taj je otpor dominantno simboličke, subkulturne naravi, dakle nije određen izravnim, kontrakulturnim političkim djelovanjem odnosno borbom za promjenu eksterne (državne, lokalne) politike. S upravljanjem klubovima kao oblikom interne politike sporta

stvari djelomično stoje nešto drugačije, što uz ostalo pokazuje okolnost da pripadnici Torcide i drugi navijači Hajduka kroz udrugu „Naš Hajduk" izravno biraju vodstvo kluba, a takvo pravo evidentno zahtijevaju mnogi navijači prvaka Hrvatske okupljeni oko inicijative „Zajedno za Dinamo" i nekih drugih klubova. U tom smislu mnogi mladi navijači posljednjih godina kod nas naročito intenzivno djeluju kao akteri civilnoga društva: svojim udrugama i građanskim inicijativama nastoje promicati interese koji nisu određeni borbom za vlast i posebno nisu obilježeni nastojanjem da steknu materijalnu dobit. S druge strane, političke poruke navijača nerijetko utječu na javno mnijenje, a pokadšto i profiliraju raspoloženje javnosti spram politike i političkih aktera, poglavito vladajućih.

Kolektivno izražene poruke mladih navijača nerijetko su jako provokativne, namjerno usmjerene da uznemiravaju službenu kulturu (koju promiče vladajuća skupina) ondje gdje je ona naročito ranjiva. Pitanja vezana za fašizam odnosno antifašizam su zona posebne osjetljivosti službene kulture kod nas već u duljem razdoblju. I vodeći ljudi HDZ-a, kao stranke desne orijentacije, obznanjuju da prihvaćaju vrijednost antifašizma koja je istaknuta, naglašavanjem važnosti odluka ZAVNOH-a iz 1943., u *Izvorišnim osnovama Ustava RH* donesenoga 22. prosinca 1990.; za vrijeme vlasti HDZ-a Hrvatski sabor je u travnju 2005. donio Deklaraciju o antifašizmu, kojom se uz ostalo „potvrđuje antifašistička demokratska utemeljenost i opredijeljenost Republike Hrvatske i hrvatskoga društva"[8]. Ta je osjetljivost naročito izražena s obzirom da se EU, uz ostale vrijednosti, temelji na ideji-vodilji antifašizma. Posebna osjetljivost službene kulture je prisutna i u vezi nekih drugih pitanja, npr. rasizma odnosno multikulturalizma.

Organizirani navijači politički provociraju službenu kulturu i zato da usmjere pozornost (drugih aktera, medija, javnosti) na sebe, odnosno svoje skupine. Time nastoje ojačati grupni identitet i unutarnju grupnu homogenost, te istaknuti svoju superiornost prema rivalskim skupinama i proslaviti skupinu u javnosti. Uz to, pojedinci koji predvode pjevanja i skandiranje, pripremaju transparente i na druge načine odašilju ekstremno desničarske poruke, time snaže osobnu afirmaciju unutar skupine, koja je za neke od njih, posebice one suočene s ozbiljnim teškoćama i

[8] http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=7273.

preprekama u obrazovanju, radnoj karijeri i ostalim životnim aktivnostima, jedina afirmacija koju uopće mogu postići.

Jezgre navijačkih skupina su svojevrsni „kristali mase“, dakle „male, fiksirane grupe ljudi, koje su jasno razgraničene i duga vijeka, i koje daju impuls za stvaranje mase“ (Canetti, 1984: 60-61). S obzirom na to, baš jezgra skupina, sastavljena od nekoliko desetaka do nekoliko stotina navijača, najčešće predvodi pjevanja i skandiranja te druga ekstremno desničarska kolektivna izražavanja. Uz ostale učinke, time kolektivno izaziva i potiče inat koji je ionako važan sastojak mentaliteta kod nas, i to najočitije u nekim regijama („Inati se Slavonijo“, dalmatinski „dišpet“…) koje su posebno ugrožene ekonomskom i društvenom krizom. Rečeni je inat najviše usmjeren prema vladajućim političarima koji su u ovih pet i pol godina krize (bili) iz različitih političkih opcija. Pritom svakako treba uzeti u obzir da pojedinačni akteri na vlasti u posljednjih gotovo tri godine uglavnom, kao dijelovi političkih tijela i istaknuti članovi stranaka, poštuju ili bi trebali poštivati vrijednosti antifašizma: premijer i donedavni predsjednik Republike, kao i većina ministara iz sadašnje Vlade, podrijetlom su iz obitelji s partizanskom tradicijom.

U vezi s pitanjem jesu li današnji pripadnici navijačkih skupina i drugi mladi navijači u Hrvatskoj kao pojedinci listom ili golemom većinom ekstremni desničari stvari stoje nešto drugačije. Na njega se ne može valjano i cjelovito odgovoriti analizom koja se zadržava na kolektivnoj razini izražavanja ispitivanoga fenomena. U nastojanju da se pruži valjan odgovor na rečeno pitanje može biti koristan istraživački pristup metodološkog individualizma. Francuski sociolog Raymond Boudon (2012: 114-115) određuje da paradigma vezana za taj pristup „ustanovljuje da uzroci društvenih pojava prebivaju u individualnim ponašanjima, da ta ponašanja proizlaze iz osobnih i neosobnih razloga čija se zbiljnost u načelu može provjeriti te da je sudioništvo dvaju faktora parametarski udešeno kontekstom“, odnosno da su društvene pojave „kolektivni učinci nastali kombinacijom racionalnih individualnih akcija“, koji mogu biti pozitivni, negativni ili neutralni, željeni ili neželjeni i slično.

Mladi navijači kao pojedinci svakako ne pripadaju isključivo ili velikom većinom (ekstremnoj i drugoj) političkoj desnici. Među njima je vjerojatno najviše – sve bi to trebalo provjeriti kredibilnim istraživanjem – onih koji su politički neopredijeljeni, po čemu su ustvari slični drugim

svojim vršnjacima kao izdancima naraštaja koji, kako pokazuju rezultati istraživanja, uz ostala i ona Vlaste Ilišin i suradnika koja su prezentirana na skupu "Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj" i u ovom zborniku, imaju sve manji interes za stranke i politiku.

Uz stranački neopredijeljene i politički nezainteresirane, među torcidašima, Bad Blue Boysima, pripadnicima Armade i Kohorte te nekih drugih navijačkih skupina koje sam dosad upoznao, uz vjerojatno razmjerno prisutnije desničare, ima i ljevičara, regionalista pa i liberala. Jedan 27-godišnji torcidaš, konobar po zanimanju, prošloga ljeta mi je rekao sljedeće: *Ja sam inače ljevičar, ali pivam nacionalističke i ekstremne pjesme s ostalima zato što se ne želim izdvajati iz Torcide i zato što na taj način guštamo provocirati političare i ostale moćne face*. Nadalje, mnogi mladi navijači kao pojedinci imaju mješovite političke orijentacije, s obzirom da sebe smatraju u nekim aspektima desničarima, a u drugima ljevičarima. *Desničar sam po svome domoljublju i zato što sam se borio za hrvatsku državu, a ljevičar zato što ne trpim banke, lopove u odijelima i izrabljivače* – izložio mi je prije nekoliko mjeseci nezaposleni 43-godišnji veteran Torcide. I jedan tridesetogodišnji veteran BBB-a mi je prošle godine kazao kako ga smeta što se pripadnike te skupine u javnosti naziva desničarskim ekstremistima, uz ostalo i jer za njega *pokazivati ljubav prema domovini nije isto što i pripadati desnici koja je uvijek na strani bogataša kao što je recimo Zdravko Mamić*.

Tezu o prisutnosti stanovite mješovite političke orijentacije među pripadnicima navijačkih plemena kod nas potvrđuju i rezultati terenskog istraživanja koje Perasović i Mustapić u sklopu međunarodnoga projekta MYPLACE provode od 2011. među Torcidom: „U intervjuima i drugim razgovorima s članovima jezgra Torcide postoji veća raznolikost stavova nego što bi se moglo izvesti iz jednostavnih koncepata tradicionalnih političkih podjela. Mnogi navijači, kad govore o (neo)liberalnom kapitalizmu, korporacijama, nogometnim institucijama i hrvatskoj političkoj eliti izražavaju poglede koji se mogu uobičajeno ocijeniti kao ljevičarski, a kad isti ljudi očituju poglede na etnička, religijska ili rodna pitanja onda ih se može odrediti kao desničare" (Perasović, Mustapić, 2013: 275).

Društvena pojava koja izaziva posebnu pozornost s obzirom na temu skupa su demokratski potencijali onih mladih osoba kod nas koje sebe određuju nogometnim navijačima i pripadnicima za to vezane subkultu-

re. Naizgled su ti potencijali izrazito autoritarni, s obzirom da se velika većina tih mladih ljudi, naročito posljednjih nekoliko godina, uključuje u šovinistička, neofašistička i slična kolektivna ponašanja koja su s one strane demokratske kulture. Ipak ustvrđujem kako se s obzirom na mnoge mlade navijače radi o površnom, jednodimenzionalnom gledanju na fenomen koji zbog svoje složenosti svakako zahtijeva duboku analizu. Na tu površnost upozoravaju i neki drugi istraživači, npr. Perasović i Mustapić (2013: 270), koji uz ostalo postavljaju pitanje zašto navijači u nekim situacijama kolektivnim oponašanjem glasanja majmuna rasistički vrijeđaju tamnoputе igrače, dok u drugim situacijama to ne čine, te odgovaraju kako je to povezano s događajima na terenu, medijskim diskursima, aktivnostima policije i drugim čimbenicima.

Da među mladim organiziranim navijačima postoje i demokratski potencijali, pokazuje djelovanje skupine BBB-a protiv autoritarno nametnute promjene imena Dinamo (u HAŠK Građanski, a potom u Croatia) u 1990-im godinama (tadašnji grafit u Zagrebu: „Da je sloboda i demokracija, bio bi Dinamo a ne Croatia“). Demokratske potencijale razotkriva uspješno djelovanje udruge „Naš Hajduk“, sastavljene najvećim dijelom od torcidaša. Ona je 2012. uspjela u nastojanjima da upravu kluba kao javno-privatnoga dioničkoga društva (Grad Split ima nešto više od polovine dionica, a ostale posjeduju privatne osobe) biraju navijači. Slična demokratska nastojanja djelovanjem građanske inicijative „Zajedno za Dinamo“ izražavaju i pripadnici BBB-a i drugi navijači zagrebačkoga kluba pod vodstvom Darija Šimića i nekoliko bivših uglednih igrača. Civilno društvo u Hrvatskoj, što je kuriozitet samo naizgled, razvija se upravo angažmanom mnogih mladih nogometnih navijača. Međutim, s tim vrčem meda ispija se i čaša žuči – ekstremno desno i drugo verbalno nasilničko ponašanje razmjerno velikoga broja mladih navijača, što je problem koji ponajprije oni sami trebaju suzbiti.

5. Zaključna napomena

Zaključno napominjem kako neoustaška pjevanja i skandiranja te druga ekstremno desničarska ponašanja pripadnika navijačkih plemena i drugih mladih navijača kod nas proizlaze kako iz osobnih razloga (u smi-

slu uvjerenoga pripadanja ekstremnoj desnici kod nekih od njih), tako i neosobnih razloga kao što su grupni konformizam i pripadajuća kolektivna težnja za provociranjem političara/službene kulture, čime se skreće pozornost javnosti na skupinu. Smatram da je interakcija tih dviju vrsta razloga osnovni generator narastanja radikalno desnoga ponašanja među mladim navijačima kod nas. Ta se interakcija zbiva zbog, za verbalno i ostalo navijačko nasilje povoljnih, a društveno nepovoljnih, obilježja konteksta nogometa, politike i društva u ovodobnoj Hrvatskoj. U vezi s time svakako treba imati na umu kako je različito nasilje, zbog svoje uzbudljivosti, homogenizirajućih potencijala za skupine i drugih razloga, vrlo privlačno za nemali dio pripadnika navijačkih plemena.

Svekolike društvene okolnosti po svojim ključnim odrednicama bitno ometaju razvijanje demokratskih potencijala mladih navijača, kao uostalom i mnogih drugih mladih (uz ostalo, njihova dugotrajna izloženost određenim povijesno revizionističkim shvaćanjima u obrazovnom sustavu, komuniciranju nekih medija i djelovanju dijela političara i ostalim područjima). Slijedom toga i drugih razloga, u društvenom djelovanju pripadnika navijačkih skupina i drugih mladih koji dolaze na nogometne utakmice kod nas, posebno kao dijelova navijačkih kolektiva, evidentno su prisutni različiti potencijali. Od početka 2012. do jeseni 2014. izražavali su se u svijetu navijača kod nas neki demokratski potencijali: snaženje civilno društvenih reagiranja na opačine i nepravde u hrvatskom nogometu pa i društvu. Međutim, očito u tom svijetu postoje i autoritarni potencijali. Posljednji takvi potencijali izraženi su govorom mržnje, društvenim isključivanjima (političkih neistomišljenika, pripadnika manjina i drugih), neofašističkim pjevanjima i skandiranjima te drugim društveno štetnim ponašanjima. Na te pojave demokratski orijentirani politički i društveni akteri (mediji, stranke, udruge za zaštitu ljudskih prava i ostali) u Hrvatskoj trebaju kritički reagirati mnogo snažnije nego što su to činili dosad. Na osnovi rezultata ove analize ipak ocjenjujem kako u vezi tog fenomena ne treba u javnosti stvarati neku moralnu paniku: mnogi mladi nogometni navijači kod nas više su „kao“ stanoviti ekstremni desničari, nego stvarni (uvjereni, istinski) ekstremni desničari.

Literatura

a) Knjige i članci

Andjelić, N. (2014). The rise and Fall of Yugoslavia: Poliltics and Football in the Service of the Nations. *Sudosteuropa Journal of Politics and Society,* 62(2): 95-125.

Biočina, M. (2014). Kukuriku koalicija ima vladu, ali nema vlasti. Je li vrijeme za izbore?. *Večernji list,* Zagreb, 18. listopada 2014.

Biti, O. (2008). Ruka na srcu kao izraz narodne duše. *Nova Croatica,* II, 2., 139-150.

Bodin, D.; Robene, L.; Heas, S. (2007). *Sport i nasilje u Europi.* Zagreb: Knjiga trgovina d.o.o.

Boudon, R. (2012). *Sociologija kao znanost.* Zagreb: Jesenski i Turk.

Braungart, R. G.; Braungart, M. M. (1984). Generational Politics, u: Long, S. (ed.): *Political Behaviour Annual.* Boulder, Colorado: Westview Press.

Canetti, E. (1984). *Masa i moć.* Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Čolović, I. (1997). *Politika simbola. Ogledi o političkoj antropologiji.* Beograd: Radio B92.

Dal Lago, A. (1990). *Descrizione di una battaglia. I rituali del calcio.* Bologna: Il Mulino.

Giulianotti, R. (1999). *Football. A Sociology of the Global Game.* Cambridge: Polity Press.

Hall, S.; Jefferson, T. (1993). *Resistance Through Ritual in Post-War Britain.* London: Routledge.

Hughson, J.; Inglis, D.; Free, M. (2005). *The Uses of Sport. A Critical Study.* London, New York: Routledge.

Kustec Lipicer, S.; Maksuti, A. (2010). Odnos politike i sporta u perspektivi teorijskih analiza u politologiji. *Anali Hrvatskog politološkog društva,* 4: 147-163.

Lalić, D. (1990). Nasilništvo nogometnih navijača. Geneza fenomena u Jugoslaviji. *Kultura,* 88-90: 11-132.

Lalić, D. (1993). *Torcida: Pogled iznutra.* Zagreb: AGM.

Lalić, D. (2012). Je li hrvatski nogomet mrtav i može li se oživjeti? *Političke analize,* 4: 28-33.

Lalić, D. (2014). *Pet kriznih godina.* Zagreb: Antibarbarus.

Lalić, D.; Biti, O. (2008). Četverokut sporta, nasilja, politike i društva: znanstveni uvid u Europi i u Hrvatskoj. *Politička misao,* 45(3-4): 247-272.

Lalić, D.; Pilić, D. (2011). *Torcida: Pogled iznutra.* Zagreb: Profil.

Lalić, D.; Wood, S. (2014). Football Hooliganism in Croatia: A Historical and Sociological Analysis. *Sudosteuropa Journal of Politics and Society,* 62(2): 145-169.

Maffesoli, M. (1996). *The Time of the Tribes.* London: Sage.

Mannheim, K. (1952). The Problem od Generations, u: Kecskemeti, P. (ed.), *Essays on the Sociology of Knowledge by Karl Mannheim.* New York: Routledge & Kegan Paul.

Marsh, P. (1978). *Aggro. The Illlusion of Violence.* London, Melbourne, Toronto: J. M. Dent & Sons Ltd.

Offe, C. (1994). *Der Tunnel am Ende des Lichts. Erkundungen der politischen Transformation in Neuen Osten.* Frankfurt a/M, New York: Campus Verlag.

Perasović, B. (2001). *Urbana plemena. Sociologija subkultura u Hrvatskoj.* Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Perasović, B.; Mustapić, M. (2013). Football Supporters in the Context of Croatian Sociology: Research Perspectives 20 Years After. *Kinesiology,* 45(2): 262-275.

Petrušić, Ž. (2010). Josipović: Očito mafija namješta neke utakmice u hrvatskoj ligi. *Jutarnji list,* Zagreb, 29. rujna 2010.

Šiber, I. (1997). Izborne orijentacije i ideologijski sukobi tijekom Drugoga svjetskog rata. Značenje političke biografije obitelji. *Politička misao,* 34(2): 104-128.

Vrcan, S. (2003). *Nogomet – politika – nasilje. Ogledi iz sociologije nogometa.* Zagreb: Jesenski i Turk.

Vrcan, S.; Lalić, D. (1999). From Ends to Trenches, and Back: Football in the Former Yugoslavia, u: Armstrong, G.; Giulianotti, R. (eds.): *Football Cultures and Identities.* London: MacMillan, 176-188.

Županov, J. (2002). *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma.* Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

b) Mrežni izvori

www.huffingtonpost.ca/2013/11/20/joe-simunic-nazi_n_4310303.html (21. studenoga 2013)

www.sib.hr./sport/nogomet/13403-u-najlošijoj sezoni-otkad je-hnl (20. listopada 2014). http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=7273 (18. listopada 2014)

www.vecernji.hr/hrvatska-cvrsto-drzi-neslavno-3-mjesto-po-nezaposlenosti-u-EU (3. srpnja 2014)

Benjamin Perasović

SUBKULTURA, POKRET ILI (NEO)PLEME? O TEORIJSKIM IMPLIKACIJAMA NOVOG ISTRAŽIVANJA NOGOMETNIH NAVIJAČA

1. Uvod

Sociološka istraživanja nogometnih navijača u Hrvatskoj, koja su započela u drugoj polovici osamdesetih godina prošlog stoljeća, obilježila su jedno razdoblje razvoja domaće sociologije sporta (Žugić, 1996, 2000; Perasović, Bartoluci, 2007) i naznačila neke smjerove u istraživanjima subkulture mladih, često reafirmirajući tradiciju upotrebe kvalitativnih metoda u sociologiji. Međutim, nakon nekoliko godina istraživanja i nakon objavljivanja istraživačkih izvještaja, knjiga i drugih radova (Buzov i dr., 1989; Fanuko i dr., 1991; Lalić, 1993) empirijska istraživanja zamiru i zapravo, uz rijetke iznimke, slijedi istraživačka stanka od gotovo četvrt stoljeća. Iako su se o ovoj temi objavljivali radovi i nakon prvog istraživačkog vala (Perasović, 1995; Vrcan, Lalić, 1999; Vrcan, 2003), terenskih istraživanja nije bilo, osim jednog magistarskog rada u području psihologije (Pilić, 2002).

U sklopu velikog međunarodnog istraživačkog projekta MYPLACE[1] *(Memory, Youth, Political Legacy and Civic Engagement)* proveli smo trogodišnje etnografsko istraživanje nogometnih navijača kao društvenih aktera, fokusirajući se na jezgru Torcide, navijača HNK-a Hajduk iz Splita. Istraživanje je započelo u srpnju 2012. i završilo u svibnju 2015. godine, a proveli su ga Benjamin Perasović i Marko Mustapić. To znači da su obuhvaćene tri sezone nogometnog natjecanja. Za potrebe

[1] Riječ je o EU FP7 projektu koji obuhvaća 14 zemalja (Španjolska, Portugal, Grčka, Velika Britanija, Njemačka, Danska, Finska, Estonija, Latvija, Slovačka, Mađarska, Hrvatska, Rusija, Gruzija) i koji odnos između društvenog sjećanja i različitih oblika političkog naslijeđa i građanskog aktivizma istražuje primjenom kvantitativnih i kvalitativnih metoda. U sklopu tog projekta proveli smo trogodišnje istraživanje nogometnih navijača kao društvenih aktera.

projekta i pisanja prvog istraživačkog izvještaja, kao i ovoga rada, promatrano je razdoblje od srpnja 2012. do lipnja 2013. godine kao jedna dovršena cjelina; do tada je napisano više od 100.000 riječi dnevničkih zapisa koji se odnose na 58 dnevničkih ulaza, od čega je 33 posvećeno utakmicama, a ostatak drugim događanjima i druženjima s ispitanicima; provedeni su dubinski polustrukturirani intervjui s navijačima iz uže jezgre Torcide (N=21) i kodiranje je obavljeno unutar programa Nvivo 9.2; u dogovoru s koordinatoricom cijelog MYPLACE projekta istraživanje je nastavljeno, tako da završava s 300.000 riječi ukupnih dnevničkih bilježaka podijeljenih u 194 dnevnička zapisa, od čega se 82 odnose na utakmice.[2]

S obzirom na dugo razdoblje bez istraživanja, unutar kojega su se dogodile velike promjene, kako u hrvatskom (post)tranzicijskom kontekstu tako i u modernom (korporacijskom) nogometu i navijačkom svijetu, postoji potreba objašnjenja tih promjena i također potreba za naznakom sličnosti i razlika današnjeg akademskoga (teorijsko-metodološkoga) konteksta u kojem se odvija rasprava o nogometnim navijačima, u odnosu na takav kontekst dva desetljeća ranije, kada su istraživanja bila aktualna u našoj sredini. Ovdje ćemo, zbog nedostatka prostora, ukratko podsjetiti na promjene u hrvatskom društvu (rat i tranzicija; promjena ekonomskog i političkog sustava u smjeru kapitalizma i parlamentarne demokracije, retradicionalizacija, centralizacija) i uočiti nove oblike organiziranja navijača u novim uvjetima (mogućnost registriranja udruge građana i djelovanja na legalan način), zatim na promjene u suvremenom nogometu (novi val komercijalizacije i nastanak korporacijskog nogometa koji je prije svega biznis, utjecaj medijskoga kapitala i radikalna medijatizacija nogometa, usmjerenost na „navijača-potrošača“ i poticanje svekolike potrošnje proizvoda i usluga vezanih uz nogomet) koje su praćene i novim, sve restriktivnijim i represivnijim mjerama prema izgrednicima, odnosno novim valom nadzora i kontrole.

Kada je riječ o akademskoj zajednici koja istražuje navijački svijet, podsjetimo na etnografski preokret koji je i u tom području donio puno novih uvida i kvalitetnih studija koje su manje posvećene inter-

[2] Detaljnije o istraživanju, pozicionalnosti istraživača, razlozima odabira teme i teorijsko-metodološkom okviru u prethodnom priopćenju objavljenom u časopisu *Kinesiology* (Perasović, Mustapić, 2013).

nim ratovima paradigmi, a više uronjene u poštenu, gustu deskripciju i širenje razumijevanja. Dok su se etnografske i srodne, na kvalitativnim metodama zasnovane studije o nogometnim navijačima u Britaniji radile i kroz sedamdesete i osamdesete godine (Marsh i dr., 1978; Williams i dr., 1989), danas je njihov broj mnogo veći, uz izboreni legitimitet i uvažavanje u znanstvenoj zajednici (Giulianotti, 1991, 1995; Armstrong, 1998; Brown, 1993; King, 2003; Millward, 2006; Spaaij, 2006; Stott, Pearson, 2007; Testa, 2009; Pearson, 2012). Također, teze britanskih sociologa o uzrocima nogometnog huliganizma u okviru otpora mladih iz radničke klase komercijalizaciji nogometa, iskazane još krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća, danas možemo doživjeti kao samoispunjavajuće proročanstvo, jer je četiri desetljeća kasnije širom Europe doista nastao heterogeni društveni pokret najčešće nazivan „Against modern football" (Perasović, Mustapić, 2013: 269). Umreženost društva pridonosi globalnoj povezanosti navijačkih aktera i brzoj razmjeni informacija, ali takav tip pokreta utjelovljen je u lokalnoj zajednici i može sadržavati cijeli spektar djelovanja – od simboličkih, jednokratnih akcija, preko stadionskih i drugih ekspresija (gdje se sam slogan „Against modern football" koristi na bezbroj načina), do osnivanja klubova „odozdo" i sudjelovanja članova u vlasničkoj strukturi i odlučivanju, po načelu „jedan čovjek jedan glas", pri čemu je najpoznatiji primjer FCUM (Football Club United of Manchester, osnovan 2005.). Taj slučaj nikako nije jedini: postoje vrlo slični primjeri navijačkog djelovanja u drugim sredinama i klubovima, kao što su AFC Wimbledon (osnovan od navijača 2002.), SV Austria Salzburg (osnovan od navijača 2006.) ili naš NK Varteks, koji su navijači osnovali 2011. godine.

Ovo su samo naznake današnjega konteksta u kojem se odvija istraživanje nogometnih navijača, s obzirom na njegovu različitost u usporedbi s kontekstom koji je obilježio razdoblje prvih sociološkiх istraživanja tog fenomena u Hrvatskoj. Naravno, uz sve različitosti, navijački svijet sadržava i puno sličnosti s prošlim razdobljima, a osim sociološkiх interpretacija koje o tome postoje, treba naglasiti kako sami navijački akteri u svojim medijima o tome imaju izraženu autorefleksiju i stalnu otvorenu raspravu. Ipak, današnji stupanj nadzora, kontrole i restrikcija, uz činjenicu postojanja posebnih „zakona o navijačima" u većini europ-

skih zemalja, stvorio je bitno drukčije okolnosti za djelovanje navijačkih aktera (posebno onih radikalnih, subkulturnih, „tradicionalnih“) nego nekoliko desetljeća ranije. Zajedno s valom komercijalizacije, medijskog posredovanja i sa suvremenim obrascima kupoprodaje igrača u razdoblju koje se naziva „poslije Bosmana“[3], ovi korporacijsko-korekcionalistički uvjeti predstavljaju rodno mjesto nastanka širokog i heterogenog društvenog pokreta „protiv modernog nogometa“.

S obzirom na upravo završeno istraživanje o nogometnim navijačima koji djeluju u naznačenim, suvremenim uvjetima, zbog usporedbe s prijašnjim istraživačkim razdobljem u Hrvatskoj i zbog rasprave koja je posljednja dva desetljeća obilježila to sociološko područje u britanskom i širem akademskom kontekstu, u ovom radu nastojat ćemo propitati primjerenost temeljnih pojmova koji su obilježili ne samo raspravu o nogometnim navijačima, nego i dobar dio sociologije mladih. Utjecaj postmodernističke kritike prijašnjih pojmova i koncepata u tom području doveo je do podjele na subkulturaliste i postsubkulturaliste, a pojam (neo)plemena neki od postsubkulturalista koristili su kao alternativu pojmu subkulture. Cilj ovoga rada je promotriti odnos između našeg empirijskog materijala i dosadašnjega teorijskog naslijeđa, posebno kada je riječ o ključnim, nosivim pojmovima. Ovdje ćemo, kada je riječ o temeljnim terminima, prije svega posvetiti pozornost pojmovima kao što su subkultura, (neo)pleme i društveni pokret, nakon čega ćemo empirijski materijal koristiti samo za ilustraciju rasprave koja slijedi iz pojma društveni pokret, a vezana je isključivo uz političnost aktera, karakteristiku koja uopće nije primarna u životu navijačkog plemena, ali je u središtu pozornosti društva u kojem navijačko pleme živi.

[3] Belgijski nogometaš Jean-Marc Bosman je početkom 1990-ih, nakon isteka ugovora s tadašnjim klubom RFC Liege, namjeravao potpisati ugovor s francuskim klubom USL Dunkerque. Međutim, dotadašnji klub RFC Liege inzistirao je na odšteti, zbog čega mu je propao transfer, a on je tužio Liege i presudom Europskog suda pravde u Luksemburgu u njegovu korist, svim ostalim profesionalnim nogometašima koji su građani država članica EU-a omogućen je slobodan prelazak iz klubova po isteku ugovora bez odštete unutar EU-a. Dotadašnji „strani“ igrači imaju ista prava kao i „domaći“ igrači na području EU-a, odnosno prava nogometaša izjednačena su sa svim drugim profesionalnim zanimanjima.

2. Subkultura

Na početku istraživanja nogometnih navijača Dinama, unutar projekta pod naslovom „Socijalni i psihološki aspekti nasilničkog ponašanja sportske publike“ (Buzov i dr., 1989), pojavio se problem zastarjelosti klasične teorije (koja se zasnivala na Le Bonu) i koncepta publike uopće, za objašnjenje tada nastajućeg subkulturnog stila među navijačkim akterima, koji se u javnosti najčešće povezivao s pojmom nogometnog huliganizma. Zato su autori prvog istraživanja pribjegli namjerno proturječnom pojmu „permanentne gomile“, kako bi naglasili potrebu približavanja naslijeđu sociologije subkultura mladih u istraživačkim nastojanjima za razumijevanjem novog fenomena i novih aktera. Drugo istraživanje koje je također obuhvatilo navijače Dinama (Fanuko i dr., 1991), iako nije sadržavalo naglašavanje pojma subkulture, faktički je potvrdilo teze iz prvog istraživanja koje su ukazale na proces nastajanja subkulturnog stila; anketa koju su istraživači proveli među navijačima i drugim mladima pokazala je kako jedan dio Bad Blue Boysa (nazvan u toj prigodi „agresivni BBB“) ima više sličnosti u načinu provođenja slobodnog vremena s nenavijačima, nego s drugim navijačkim frakcijama istoga kluba (a tu su još bili „umjereni BBB“ i navijači Dinama koji nisu BBB). Taj nalaz je upozorio na proces subkulturalizacije o kojem je pisano u prvoj studiji, dakle na društveni proces u kojem je dio navijača počeo stvarati vlastiti subkulturni stil, preuzimajući neke obrasce i tipove ekspresija iz tradicije drugih subkulturnih stilova, koji su svoje identitete vezivali uz različite pravce rock-glazbe. Taj se proces može nazvati i svojevrsnom „urbanizacijom“ navijača zbog njihove prijašnje sličnosti s dominantnom i roditeljskom kulturom, s tradicionalnim, „folk“ elementima te kulture, gdje urbanizacija označava odmak od nekih obrazaca roditeljske kulture i pomak prema sceni subkulture mladih, što je, među ostalim, u 1980-im godinama značilo i prisutnost navijačkih aktera na koncertima i drugim okupljalištima, kao i prisutnost raznovrsnih (punk, metal, rockabilly i dr.) subkulturnih identiteta na stadionima. Upravo je to smisao naše interpretacije spomenutog nalaza koji su dobili autori druge studije (Fanuko i dr., 1991) – akteri procesa navijačke subkulturalizacije, nakon škole ili posla, nalazili su se na istim mjestima kao i njihovi vršnjaci, nenavijači, akteri subkulturnih i srodnih stilova zasnovanih na glazbenim

pravcima. Oni su počeli dijeliti jednu širu scenu urbanih životnih stilova i identiteta, govoriti sličnim jezikom (slengom) bez obzira na razlike, a nastajanje subkulturnog stila nogometnog huligana odvijalo se jednim dijelom u interakciji s drugim subkulturnim akterima potpuno izvan stadionskoga konteksta. Dok je prvu studiju, kada je riječ o metodama, krasio grupni intervju s dijelom jezgre Bad Blue Boysa, druga studija uključila je anketu kao nosivi izvor podataka. Naravno, osim navedenih metoda, koristili su se postojeći dostupni podaci i statistike o nasilju, izgredima i drugim oblicima zabilježene i sankcionirane transgresije.

U trećem istraživanju, koje je proveo Dražen Lalić (1993), na osnovi etnografske tradicije i s puno sudjelujućeg promatranja, pojam subkulture je također temeljni pojam u sociološkoj interpretaciji navijačkog aktera, u ovom slučaju Torcide, s kojom je Lalić proveo dvije posljednje sezone jugoslavenske lige, kako u Splitu tako i na gostovanjima. Lalićeva studija pokazala je kako jedan kolektivni društveni akter može biti predstavnik subkulturnog stila; ono što je nagoviješteno i jednim dijelom sadržano u prvim dvjema studijama, sada je opširno prikazano i naslovljeno „pogledom iznutra", a odnosi se na subkulturni karakter navijačkih aktera. Dakle, u prvim domaćim istraživanjima pojam subkulture se pojavljuje kao jedan od temeljnih, a zadržat će se i kasnije, u radovima malobrojnih autora koji su nastavili objavljivati o toj temi. Također, istraživanja grafita u Zagrebu i Splitu pokazala su prisutnost subkulturnih stilova i dodatno osnažila upotrebu ovog pojma (Perasović, 1990; Lalić i dr., 1991). Upotrijebiti pojam subkulture u sociološkoj interpretaciji aktera poput Bad Blue Boysa ili Torcide, krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošloga stoljeća, nije nimalo neobično. Međutim, zbog kritike upotrebe toga pojma i rasprave koja je obilježila 1990-te i 2000-te godine u uglednim sociološkim časopisima, rezultiravši, među ostalim, i podjelom na subkulturaliste i postsubkulturaliste, moramo pažljivije analizirati kako su naši autori definirali subkulturu, kakav je njihov odnos prema naslijeđu upotrebe toga pojma i kako taj pojam (ne) možemo upotrijebiti danas, nakon što ga je dio istraživača odbacio, a dio reafirmirao.

Upotreba pojma subkulture u opisu ponašanja i grupnih identiteta mladih ljudi počinje u američkoj sociologiji od sredine 1950-ih godina; do tada je taj pojam označavao imigracijsku, dakle etničku i konfesio-

nalnu šarolikost američkog društva. Od sredine pedesetih, Mertonovi učenici (kako sami sebe nazivaju) stvaraju „pojam-hipotezu" – delikventna subkultura; tako započinje razdoblje u kojem će pojam subkulture biti vezan uz mlade iz radničke klase i drugih nižih društvenih slojeva, koji kolektivno stvaraju vlastitu subkulturu kao svojevrstan odgovor na nemogućnost masovne društvene pokretljivosti iz nižih slojeva u više. U periodizaciji nastanka sociologije subkultura mladih obično se navodi da su istraživanja Čikaške škole iz dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća zapravo utemeljila područje, prethodeći teoriji o delikventnoj subkulturi, iako autori poput Parka, Thomasa, Whytea i drugih nisu koristili termin subkultura. Moralne regije grada i mozaik malih svjetova su pojmovi koji su se koristili, a etnografske i druge kvalitativne metode od tada su snažno prisutne u sociološkom pristupu subkulturi i srodnim fenomenima, doživljavajući pravi procvat upravo u dva posljednja desetljeća. Ipak, ono što su autori teze o delikventnoj subkulturi iz 1950-ih godina ostavili u naslijeđe tom području pokazat će se ključnim i dalekosežnim, a to je upravo teza o subkulturi kao svojevrsnoj soluciji za problem strukturnih blokada socijalne mobilnosti. Albert Cohen (1955) i drugi srodni autori (primjerice Cloward i Ohlin) polazili su od pretpostavke nesvjesne, kolektivne solucije koju mladi grupni akteri stvaraju u vlastitom odrastanju i pokušaju nalaženja svojega mjesta u društvu, a društvenu klasu smatrali su socijalizacijskim svijetom. Koncept društvene klase kao socijalizacijskog svijeta vrlo je star i tvrdokoran u sociologiji, s mnogim empirijskim i „common sense" potvrdama, a u ovom području od toga koncepta kreću i funkcionalistički i marksistički orijentirani autori. Njihova upotreba pojma subkultura neodvojiva je od koncepta društvene klase kao socijalizacijskog svijeta te je dosta prostora posvećeno analizama socijalizacijskih obrazaca u radničkoj i srednjoj klasi, gdje već u školi nastaje problem jer nastavnici, koji dolaze iz srednje klase, imaju drukčija očekivanja, vrijednosti i norme, pa djeca iz radničke klase vrlo rano otpadaju i ne uklapaju se u sustav uglavnom zbog čvrstih socijalizacijskih obrazaca, nastavničkih stereotipa i stvorenih očekivanja, te normativnih dimenzija obrazovanja i odrastanja u društvu uopće.

Iako je, kronološki, nakon dominacije teze o delikventnoj subkulturi iz pedesetih godina, u ovom području nastalo dovoljno drukčijih pogleda u 1960-im godinama da se može govoriti o novoj paradigmi

koju su stvorili interakcionistički orijentirani autori, koji su unutar sociologije devijacije proveli „skeptičku revoluciju“ i umjesto fokusa na devijantne aktere pomaknuli fokus na sustav socijalne kontrole, ipak je pravi nastavak priče o subkulturi kao soluciji na problem započeo u 1970-im godinama u sklopu rada Birminghamske škole. Između Mertonovih učenika i Birminghamske škole nalazi se spomenuto razdoblje interakcionističkog pristupa i također nastajanje masovnih pokreta mladih s kraja šezdesetih godina nazvanih kontrakulturom. Šarena lepeza aktera i pokreta, antiratnih, studentskih, hipijevskih, novoljevičarskih, mističkih i brojnih drugih koji su obilježili drugu polovicu 1960-ih godina, nazvana je pojmom kontrakulture prije svega simbolizirajući spoj političke i kulturne dimenzije društvenih pokreta u njihovoj intenciji za radikalnom društvenom promjenom. Upravo je različito definiranje kontrakulture indikativno za pojam subkulture o kojem ovdje raspravljamo – niz autora koji polaze od pojma društvene klase (a to su ključni autori Birminghamske škole, počevši od jednog od najpoznatijih kao što je Stuart Hall) prikazali su kontrakulturu kao subkulturu mladih iz srednje klase. To znači da je staro razlikovanje „college boysa“ od „corner boysa“ (jer prvi su sinovi srednje klase, čiji roditelji imaju dovoljno novca da plate studiranje, a drugi su iz radničke klase pa nakon obaveznog obrazovanja „vise na uglu ulice“), koje je obilježilo 1950-te godine, baš kao i cjelokupna logika subkulture kao solucije na problem, društvene klase kao socijalizacijskog svijeta, sve to što je činilo mertonovsku paradigmu teorije o delikventnoj subkulturi, uspješno preživjelo interakcionističko razdoblje i poslužilo kao osnovica daljnjeg razvoja koncepta unutar (neo) marksističkih postavki birminghamskih autora. Dva sljedeća desetljeća (sedamdesete i osamdesete godine prošloga stoljeća) obilježena su dominacijom autora koji društvenu klasu smatraju determinantom i ishodištem nastajanja subkulturnih stilova. Centar za suvremene kulturne studije Sveučilišta u Birminghamu (CCCS) okupio je više autora koji su stvorili prepoznatljiv koncept istraživanja i interpretacije, s određenim razlikama u pristupu među autorima, ali unutar zajedničkih temeljnih definicija. Phil Cohen (1972) u svom radu o subkulturnom konfliktu i zajednici radničke klase, postavlja tezu o subkulturi kao simboličkom („magičnom“) razrješenju proturječnosti koje mladi kolektivno doživljavaju u matičnoj klasnoj kulturi i to će postati jednim od najcitiranijih

mjesta, faktički „općim mjestom“ Birminghamske škole. Tom rangu pripadaju i teze Paula Willisa (1978) o homologiji između glazbe, motora, odjeće, držanja, droge i drugih središnjih preokupacija bajkera i hipija koje je etnografskim istraživanjem usporedio, također i teze Dicka Hebdigea (1979) o punku i subverzivnoj značenjskoj praksi, analiza procesa kodiranja i dekodiranja medijskih poruka koju je poduzeo Stuart Hall (1973) i još dosta pojmova i koncepata koje su ti i drugi autori razvili proučavajući teddy boyse, modse, rokere, punkere, skinheadse, nogometne navijače i druge, kako autori kažu „subkulture mladih radničke klase“, koristeći se Gramscijevim pojmom kulturne hegemonije, Claude Lévi-Straussovim pojmom „bricolage“, Barthesovim naslijeđem i semiotikom, Althusserovim poimanjem ideologije, radovima Julije Kristeve i mnogih drugih. Ne dopuštajući da općeniti pojam kulture mladih zamagli klasnu stvarnost britanskoga društva, ti autori su naglašavali proces „otpora kroz rituale“ koji su mladi nositelji subkulturnih stilova pružali dominantnoj kulturi. Naravno, u toj perspektivi subkultura je zapravo specifična kultura mladih unutar radničke klase i zato ti autori govore o dvostrukoj artikulaciji otpora: prema roditeljskoj kulturi s jedne strane (a to je matična kultura radničke klase) te prema dominantnoj (buržoaskoj) kulturi vladajuće klase britanskoga društva s druge.

Prije nego se upustimo u obrazloženje različitih kritičkih primjedbi na račun Birminghamske škole, potrebno je razjasniti u kojem su odnosu upotreba pojma subkultura u radovima domaćih autora iz razdoblja istraživanja nogometnih navijača (i kasnije) i upravo naznačeni kontekst upotrebe istoga pojma; od autora delikventne subkulture do birminghamskog „CCCS-a“. Odmah je vidljivo kako naši autori nisu preuzeli dio naslijeđa, nisu se uopće osvrtali na koncept društvene klase kao socijalizacijskog svijeta i razradu različitih socijalizacijskih obrazaca u radničkoj i srednjoj klasi kao presudnima za razumijevanje subkulture. To nije nimalo čudno s obzirom na tadašnje socijalističko društvo i na drukčiju povijest nastanka društvenih klasa; posebno kada je nogomet u pitanju, ne može se govoriti o tradiciji samo jedne klase, jer kod nas je nogomet uvijek bio dijelom dominantne kulture, za razliku od britanskoga konteksta u kojem je to dugo vremena bila isključivo tradicija (kultura) radničke klase. Dakle, naši autori preuzimaju pojam subkulture izvan naslijeđa koje se bavi klasnom strukturom društva kao uzro-

kom nastanka subkultura, zadržavajući se na sociološkoj definiciji koja primarno ukazuje na različitost dijela vrijednosti i normi subkulturnih aktera od šireg društva u kojem žive, bez namjere traženja jedinstvenog odgovora na pitanje zašto je uopće došlo do odstupanja vrijednosti i normi. Birminghamski autori su pisali o tome kako mladi ljudi uzimaju raznovrsne predmete iz masovne kulture (najčešći primjeri su glazba i odjeća), „prerađuju" ih u svom individualnom i grupnom iskustvu i vlastitom intervencijom stvaraju svoj stil i identitet, razvijajući i druge ključne elemente subkulture, poput rituala i slenga. To je nešto što u potpunosti korespondira s procesom subkulturalizacije u našoj sredini i zajedno s temeljnim kriterijem subkulturnosti, a to je odstupanje vrijednosti i normi, i predstavlja osnovu na kojoj su domaći autori mogli upotrijebiti pojam subkulture bez inzistiranja na klasnoj uvjetovanosti. Iz perspektive razlikovanja samo djelomičnog odstupanja vrijednosti i normi od slučaja u kojem akteri žele iz temelja drukčije društvo, moguće je uspostaviti jednostavnu razliku pojmova kontrakultura i subkultura, gdje subkultura ukazuje na raznovrsne oblike odstupanja samo jednog dijela vrijednosti i normi, a kontrakultura obuhvaća skup aktera i pokreta čije vrijednosti teže korjenitoj promjeni i potrebi izgradnje alternativnih institucija i oblika društvenosti. Drugim riječima, netko može biti navijač, punker, metalac ili raver, a da nema u bitnome različit stav prema prehrani, dječjim vrtićima, obrazovanju ili braku od svoje uže ili šire roditeljske kulture, ali teško je zamisliti kontrakulturne aktere koji ne bi imali koncept alternativne prehrane, alternativnih (antiautoritarnih) vrtića, alternativnog obrazovanja i alternativnih oblika zajedničkog života. Oko ovakve definicije uglavnom postoji konsenzus u sociologiji, ali jedan dio autora smatra da je kontrakultura izraz pobune mladih iz srednje klase, koja je omogućena viškom slobodnog vremena, produženim djetinjstvom, studiranjem i dostupnošću resursa koji mladima iz radničke klase nisu dostupni. U našem kontekstu, nitko od autora koji su istraživali srodne fenomene nije zauzeo poziciju takva klasnog determinizma u razumijevanju nastanka subkulturnih stilova i pokreta s kontrakulturnim intencijama. Nasuprot tome, u ranim pokušajima razumijevanja procesa subkulturalizacije, recimo pri pokušaju odgovora na pitanje zašto je taj proces počeo u Splitu nešto prije nego u drugim gradovima (Perasović, 1989), nalazimo upotrebu pojma „roditeljska kultura" kao sinonima za

pojam dominantne kulture, što je nespojivo s birminghamskom tradicijom jer tamo roditeljska kultura za subkulturnog aktera označava kulturu radničke klase, i potpuno je različita od dominantne (buržoaske) kulture. U našoj sredini, u razdoblju druge polovice 1980-ih, istovjetnost roditeljske i dominantne kulture proizlazi iz razumijevanja adolescentske, generacijske perspektive, gdje su „starci" percipirani kao nositelji moći. Također, postojale su i druge karakteristike tadašnjega hrvatskog društva koje su omogućavale raspravu o nastanku novih aktera mimo striktne fokusiranosti na pojam klase, od odnosa urbano–ruralno, do patrijarhata i patrijarhalnih obrazaca socijalizacije. Izbjegavanje klasnog determinizma ne znači zanemarivanje potencijalnog utjecaja socioekonomskog statusa roditelja na proces subkulturalizacije adolescenata; u našim domaćim (malobrojnim) istraživanjima subkulturnih i srodnih fenomena to je jasno naznačeno, no ovdje je bilo važno razjasniti kako su prva domaća istraživanja nogometnih navijača koristila pojam subkulture izvan klasno-deterministčkoga konteksta.

Kritika birminghamskoga koncepta subkulture započela je „unutar kuće", kada su Angela McRobbie i Jenny Garber (1997) svojim radom o „nevidljivoj djevojci" upozorile na maskulinistički karakter svih do tada analiziranih subkultura, a to upozorenje zapravo smjera i na maskulinistički karakter samih istraživanja subkultura. Polemički tonovi mogli su se razabrati iz predgovora drugom izdanju utjecajne knjige Stanleya Cohena (1980) o moralnoj panici, koja više duguje interakcionizmu nego marksizmu, gdje autor ne pristaje na interpretacije upotrebe kukastoga križa kao dekontekstualizirajuće i taktičke igre značenjima, a neki su autori, poput Grossberga, predlagali i druge pojmove koji bi u drugim sredinama (poput američke) bili primjereniji („afektivni savez"), ne dovodeći u pitanje temeljnu orijentaciju na usidrenost i ovisnost subkulturnih afilijacija o klasnoj strukturi društva. Početkom devedesetih slijedi drukčiji val kritike; pojavljuju se radovi koji u potpunosti odbacuju pojam subkulture. Na osnovi analize društva u kojem potrošačka paradigma zamjenjuje proizvođačku, simboličko zamjenjuje materijalno, a raznovrsnost i stalna diferencijacija i fragmentacija zamjenjuju homogenost i standardizaciju masovnih društava naše prošlosti, uz fluidnost, površnost i brisanje nekad čvrstih granica, u svjetlu nastajanja široke scene elektronske glazbe i novih okupljanja mladih, autori poput Redheada,

Muggletona, Polhemusa, Benneta i drugi zagovaraju odbacivanje neprimjerenih pojmova i koncepata, napuštajući u potpunosti naslijeđe Birminghamske škole. Redhead (1990: 25) je čak ustvrdio da subkulture zapravo nikada nisu ni postojale, nego ih je stvorila sociološka teorija o subkulturi. On (za razliku od većine drugih postsubkulturalista koji su u svojim istraživanjima ili drugim radovima znatno češće naglašavali okupljanja mladih oko glazbe nego oko nogometa) je jedan od autora postsubkulturne teorije, mnogo je pisao o nogometnim navijačima i promjenama koje se u tom svijetu događaju. Nagovijestio je nestanak tradicionalnoga nogometnog huligana i nestanak tradicionalnih navijača uopće, ali je posljednjih godina bio prisiljen revidirati neke od svojih tvrdnji i priznati da svjedočimo „malom povratku" nogometnog huligana na društvenu scenu (Redhead, 2008).

Odbacivanje pojma subkulture i interpretacija suvremenog društva kao bitno različitog od onoga prije tridesetak godina, posebno kada je riječ o tipovima afilijacija mladih, ovdje je značajno zbog pitanja o temeljnim pojmovima u istraživanjima nogometnih navijača, a već je objašnjeno kako su naši autori koristili taj pojam izvan determinističkoga koncepta kulture unutar kulture jedne društvene klase i bez želje za dokazivanjem glavnih postavki bilo koje sociološke paradigme. Više od dva desetljeća kasnije, nakon snažnog vala kritike i zalaganja brojnih autora za odbacivanje pojma subkulture, ponovo smo u prilici promisliti o upotrebi ovog pojma nakon trogodišnjeg etnografskog istraživanja. Zaključak je jednostavan – pojam subkulture, koji se odnosi na djelomično odstupanje vrijednosti i normi nekog aktera (i s njim povezane simboličke strukture) od uže i šire kulture društva u kojoj se nalazi, koji uključuje stvaranje stila i identiteta, prepoznatljivih osjećaja pripadnosti, jasnih granica (bez obzira na stupanj propusnosti) prema drugim subkulturama i mainstream društvu, a u našem slučaju uključuje i afektivne oblike povezanosti, dugotrajna i čvrsta prijateljstva, lojalnost, vlastite normativne kodekse, također i stupanj autorefleksije, onda je taj pojam potpuno primjeren u opisu društvenog aktera kao što je Torcida. Uostalom, novija istraživanja navijača u britanskom kontekstu (Pearson, 2012) također zadržavaju pojam subkulture u svojoj interpretaciji dijela suvremenih navijačkih aktera.

3. (Neo)pleme

Pojam plemena možemo pratiti od njegova klasičnog razdoblja, unutar kolonijalističke paradigme znanosti o „primitivnim društvima", preko njegove taktičke upotrebe i prisvajanja u kontrakulturnim pokretima 1960-ih godina (Snyder, 1969), kroz vizionarsko naslijeđe davno utemeljenih teza o medijima i retribalizaciji društva u djelu Marshalla McLuhana, do suvremene upotrebe pojma u opisu postmodernog razdoblja društva, za što je zaslužan Michel Maffesoli (1996).

U sociologiji mladih, u već spomenutoj raspravi oko pojma subkulture i značenja društvene klase, vidljiv je utjecaj postmodernističkih autora na postsubkulturaliste, pa tako Redhead, Muggleton i drugi često citiraju Baudrillarda, pronalazeći potvrde njegovih teza o hiperrealnosti u svojim studijama o kulturi mladih. Na osnovi takva teorijskog naslijeđa, Redhead (1993: 23) zaključuje kako subkulturni koncept nije prikladan da bi se objasnila postmoderna stvarnost i njezina kultura koja je „površna", „plošna" i „hiperrealna". Mnogi autori koriste primjer razvoja elektronske glazbe i masovno sudjelovanje mladih u okupljanjima oko raznovrsnih pravaca takve glazbe (house, trance, techno, jungle i dr.) kako bi dokazali postmodernu fluidnost, eklektičnost, površnost, hedonizam i apolitičnost te posebno naglasili klasni i rodni pluralizam, što bi sve trebalo biti dodatni argument u prilog napuštanja subkulturnoga koncepta ukotvljenog u klasnoj strukturi društva. Bennet (1999) u svom istraživanju klupske (plesne) kulture mladih u Newcastleu, polazi od Maffesolijeva (1996) pojma plemena i nastoji dokazati primjerenost toga pojma za stalno mijenjajuće i nestalne glazbene i stilističke preferencije mladih, naglašavajući pojam fluidnosti kao ključan za objašnjenje suvremenih afilijacija. Sam Maffesoli[4] je pisao o (postmodernim) plemenima koristeći i termin neo-tribalizma, ali ne rabeći konstantno „neo" uz plemena, dok Hetherington (1992) u svojoj interpretaciji Maffesolijeva poimanja tribalizacije inzistira na pojmu neo-pleme. S obzirom na velik utjecaj i raspravu koja je od tada pokrenuta, pojam plemena u sociologiji mladih često se vezuje uz koncept labavih, propusnih, fluidnih granica između stilskih pripadnosti, s mogućnošću mijenjanja i miješanja stilova.

[4] Maffesolijeva knjiga *Doba plemena* objavljenja je na francuskome 1988., a engleski prijevod pojavio se 1996. godine.

Jedna od glavnih teza postsubkulturalista je gubljenje veze (ako je ikad postojala, primijetili bi neki od tih autora) između glazbenog (ili nekog drugog) ukusa, stila i identiteta. Potrošnja je mjesto nastanka suvremene stilističke igre i postmodernih oblika afilijacija i oko toga se slažu svi postsubkulturalisti. Ako tome pridodamo teze o površnosti, nestanku bilo kakva ideološkog, političkog angažmana, dobivamo teorijski okvir unutar kojega se svaki autor mora opredijeliti prilikom upotrebe pojmova, odnosno prihvatiti činjenicu potpune različitosti pojma subkultura (i teorijsko-metodološkog paketa koji je uz njega vezan) i pojma (neo) pleme, uz koji se vezuje jedan drukčiji „paket".

Već smo upozorili na mogućnost izbjegavanja jednostranosti i isključivosti u nametanju paradigmatskih paketa kada je u pitanju pojam subkulture, dakle na njegovu moguću primjenu izvan klasnog determinizma i potpunu primjerenost u analizi nogometnih navijača kao društvenih aktera, a sada je potrebno bliže promotriti pojam plemena i mogućnost njegove primjene izvan navedenog, postsubkulturalističkog paketa. Maffesoli (1996: 98), opisujući postmoderno pleme, upozorava kako je ono „bez rigidnog oblika organizacije kakve poznajemo, više se odnosi na određeno ozračje, stanje uma i po mogućnosti se izražava kroz životne stilove koji preferiraju izgled i formu". On je nogometne navijače i neke subkulture okupljene oko glazbe (poput punka) smatrao notornim plemenima, ali njegov koncept je puno širi i smjera cjelokupnom društvu (zapravo – oblicima društvenosti), a ne samo mladima. Razumljivo je kako su autori poput Benneta i drugih, u uvjetima snažnog širenja potrošačkog društva i multipliciranja potrošačkih stilova, preuzeli ovakav koncept plemena da bi objasnili nestalne i promjenjive oblike stilskih preferencija mladih (gdje je Bennet, čak mimo Maffesolijevih teza o pojavi postmodernih plemena tek nakon sedamdesetih godina, tvrdio da proces tribalizacije počinje masovnim konzumerizmom odmah nakon Drugoga svjetskog rata, a posebno u uvjetima rastućeg tržišta za mlade 1950-ih), ali su zanemarili mnoge druge karakteristike suvremenih okupljanja nazvanih tribalizacijom, vidjevši samo ono što su željeli vidjeti. Čitanjem Maffesolija stječe se dojam kako je jedan dio socioloških teza o suvremenoj kulturi mladih (poput Bennetovih ili Muggletonovih) ipak površno i pomalo izvan konteksta koristio ključne pojmove sociologije postmodernosti, a to možemo primijetiti upravo na pojmu

plemena. Naime, Maffesolijev koncept plemena u jasnoj je vezi s drugim pojmovima koji opisuju postmoderno društvo i njegove oblike društvenosti, među ostalim pomak od individue k osobi, od kvantitativnog prema kvalitativnom, od raščaranog modernog svijeta (u Weberovu smislu) prema ponovnom začaravanju. Bez obzira što se pleme kao oblik nove društvenosti zasniva na nagonima i emocijama, što se širi i rasipa, i što nema organizacijsku strukturu (pred)modernog doba, to ne znači da pleme nije i čvrst entitet. Maffesoli (1996: 15) piše o plemenu kao emocionalnoj zajednici koja je otvorena i nestabilna i kao takva djeluje anomijski na učvršćeni moralni poredak, ali istodobno može iznijeti na vidjelo „čvrsti konformizam među svojim članovima". On je također svjestan da taj oblik društvenosti nije *a priori* dobar ili loš i tvrdi da je moguće završiti u seoskom rasizmu ili ostracizmu, pri čemu razvoj nije izvjestan, ali je izvjesno slabljenje individualizma u postmodernim uvjetima. Pleme ima i svoj značajni religijski (u smislu etimološkog značenja povezivanja) aspekt, a među brojnim određenjima i metaforičkim opisima Maffesoli priziva lik Dioniza kako bi naglasio smjer postmoderne tribalizacije nasuprot prometejskoj modernoj paradigmi. Iz navedenog je vidljivo kako je tribalizacija novi oblik društvenosti s puno većim bremenom nego što ga potrošački stilovi mladih aktera iz Bennetove studije mogu nositi na svojim leđima. Nije nimalo slučajno što je Michael Tyldesley (2010) u studiji o Maffesoliju, osim temeljitog objašnjenja ključnih pojmova iz cjelokupnog opusa i detaljnog opisa svih bitnih teorijskih utjecaja, posvetio jedno poglavlje odnosu Maffesolijeva djela prema četiri važna područja, a to su populizam, anarhizam, kritika svakodnevnog života i utopijanizam. Navedena područja, kao i sav zgusnuti, složeni Maffesolijev rad u kojem se ističu teze o tribalizaciji, upućuju nas na mogućnost upotrebe pojma plemena izvan pojednostavljene slike o neo-plemenima kao pukom okviru za potrošačke stilove mladih u današnjoj kapitalističkoj popularnoj kulturi. Maffesolijev koncept neo-tribalizma može se istraživački upotrijebiti i na drukčiji način nego je to, primjerice, učinio Bennet. Tako su Riley i suradnici (2010) upravo na istom primjeru, party sceni, pokazali kako se ključni aspekti tribalizacije uzeti iz Maffesolijeva djela mogu istražiti unutar koncepta politike svakodnevnog života među mladim partijanerima, a Greener i Hollander (2006) su istraživanjem virtualne psy trance zajednice zaključili o elementima subkulturnog i

postsubkulturnog u vlastitim nalazima i založili se za drukčiji pristup, zasnovan na komplementarnosti, suprotan argumentima postsubkulturalista i takvoj rigidnoj podjeli uopće.[5] Dakle, moguće je pojam plemena koristiti izvan paketa koji govori o površnosti, apolitičnosti, eklektičnosti, ne samo zaobilazeći Maffesolija, nego upravo u skladu s njegovom tezom o postmodernoj tribalizaciji.

Nakon što je istraživački izvještaj o socijalnim i psihološkim aspektima nasilničkog ponašanja sportske publike objavljen u časopisu *Pitanja* (Buzov i dr,. 1988), označavajući početak razdoblja istraživanja nogometnih navijača u Hrvatskoj, uredništvo je odlučilo objaviti ga još jednom, kao zaseban rad. Tako je integralni tekst umjesto svog službenog, dugačkog naslova, objavljen u biblioteci časopisa *Pitanja* pod naslovom „Navijačko pleme". Nitko od ljudi koji su donijeli odluku o naslovu nije bio upućen u Maffesolijev rad, jer je prvo francusko izdanje „Doba plemena" objavljeno iste godine kada i časopis. Pojam plemena je tada za nas koji smo ga predložili bio metaforički, označavao je međusobnu povezanost navijača i njihovu ekspresivnost, prepoznatljivost boja i obilježja, rituale, a činjenica da živimo u društvu koje plemena smatra arhaičnima i primitivnima samo je pridonijela atraktivnosti pojma. Danas, nakon gotovo tri desetljeća od početka tog istraživanja, možemo na osnovi razrađenih sociooloških interpretacija pojma plemena i na osnovi vlastitih istraživačkih spoznaja odlučiti o primjerenosti upotrebe, barem u našem slučaju. Tijekom istraživanja više puta smo zapazili različitost u oblicima i eventualnim preduvjetima participacije aktera u temeljnim ritualima navijačkog plemena; u nekim aktivnostima kao što su donošenje odluka o koreografiji, pirotehnici, vođenju navijanja ili nekim izvanstadionskim akcijama, prevladavali su oblici čvrstih i trajnih veza među ljudima, relativno zatvorenih grupa i jasnih granica, tako da je taj dio podsjećao na tradicionalniji pojam subkulture. S druge strane, unutar samog rituala na stadionu, bilo je dovoljno biti na dijelu navijačke tribine da bi se ravnopravno sudjelovalo u svemu; možemo lako zamisliti nekoga tko je tu prvi put, ne poznaje nikoga, a može dobiti veliku zastavu i mahati njom, osjećati se pripadnikom plemena, pjevati, skakati, širiti ruke, dijeliti emocije, nakon utakmice otići kući i više se nikad ne vratiti

[5] Do slična zaključka došli smo nakon istraživanja punk scene u sklopu projekta „Post-Socialist Punk": Beyond the Double Irony of Self-Abasement (Perasović, 2013).

na stadion i biti tako primjerom propusnosti i fluidnosti postmodernog plemena čak i u površnoj definiciji tog pojma.

No, to se u stvarnosti ne događa često, iako je moguće i svjedoči o otvorenosti osnovnoga navijačkog rituala. Neupućeni promatrač primijetio bi tu otvorenost i to zajedništvo kojem izvanstadionske prijateljske veze nisu nikakav preduvjet, primijetio bi emotivnu i simboličku osnovicu okupljanja, čak i zajednička ekstatička stanja ljudi koji se uopće ne moraju poznavati međusobno i koji će se možda sljedeći put sresti na istom mjestu a možda i neće, primijetio bi određeni pluralizam stilova odijevanja (s također određenom uniformnošću jednog dijela aktera), prisutnost oba spola na tribini gdje su najžešći navijači, pa ako pretpostavimo da na neki način dobiva informaciju o različitim društvenim slojevima iz kojih navijači dolaze, naš bi neupućeni promatrač mogao zaključiti kako je to još jedan primjer okupljanja koje se nekad nazivalo subkulturnim, a danas je, očigledno, dokaz otvorenih, fluidnih, neobaveznih, neo-plemenskih postmodernih oblika društvenosti. Naš neupućeni promatrač ne bi primijetio da iza velike koreografije koju su domaći navijači napravili na početku utakmice, ili iza akcije pronalaženja baklji koje su protivnički navijači skrili na svom dijelu stadiona, iza koncepta vođenja navijanja, iza oduzimanja transparenta protivničkoj navijačkoj grupi kojeg će se na utakmici pokazati i spaliti, iza brojnih drugih oblika ekspresije navijačkog plemena, zapravo stoji jedna čvrsta, također afektivna i emotivna, ali stabilna i ne tako propusna struktura prijateljskih, dugotrajnih veza između aktera. Ako tome pribrojimo jedan dio skandiranja ili istaknutih poruka koje se odnose na jasne stavove navijačkih aktera o korupciji i mafijaškom karakteru međunarodnih i domaćih nogometnih institucija, o privatizaciji i oblicima vođenja kluba, ili o uvođenju ćirilice u Vukovaru, argumentacija u prilog nestajanja političkih dimenzija suvremenih afilijacija mladih postaje smiješna. Prisutnost oba spola na navijačkoj tribini definitivno je dokaz različitosti u odnosu na razdoblje 1980-ih godina, ali ispod površine brojčane prisutnosti, istraživanjem dolazimo do podataka o konstrukciji tvrde jezgre u kojoj dominira muški spol, a prevladavajuća percepcija svih intervjuiranih aktera (uključujući i žene) izražena je tvrdnjom da postoji svega nekoliko žena koje se mogu smatrati dijelom jezgre. Dakle, dubljim uvidom u svijet navijačkog plemena primjećujemo niz karakteristika koje odudaraju od

uobičajene postsubkulturalističke interpretacije pojma plemena. Zaključak koji iz toga slijedi ovisi dobrim dijelom o našoj interpretaciji Maffesolija; ako netko smatra da pojam postmodernog plemena kao izraza novih oblika društvenosti ne može obuhvatiti sve karakteristike navijačkog plemena o kojemu je riječ, onda moramo naglasiti da je Torcida akter za čije razumijevanje treba koristiti i pojam (neo)plemena i pojam subkulture. Ako netko smatra da je Maffesolijev koncept dovoljno širok da u njega stanu sva bitna obilježja života navijačkog plemena, može koristiti pojam plemena bez osvrtanja na pojam subkulture. Naravno, ne mora Maffesoli biti glavni kriterij, iako gotovo svi autori u sociologiji mladih danas koncept (neo)plemena povezuju primarno i isključivo s njegovim radom, ali ključnim smatramo, slično kao u slučaju klasnog determinizma vezanog uz pojam subkulture, autorsko pojašnjenje upotrebe pojma u odnosu na teorijsko-metodološki „paket" koji se uz pojam vezuje, što može biti učinjeno eksplicitno, ali i implicitno, u logici prezentacije rezultata istraživačkog rada. Navijačko pleme (u ovom slučaju Torcida), između ostalog, u sebi sadrži i igru između pripisanih i postignutih identiteta, napetost između spontanosti i organizacije, između želje za apolitičnošću i političkog obilježja društvenog djelovanja, sadrži i mnoštvo karakteristika tipičnih za pojam postmodernog (neo) plemena, ali i dovoljno elemenata koji u klasičnom sociološkom fokusu na norme i vrijednosti mogu upućivati na nekad često upotrebljavani pojam subkulture.

4. Društveni pokret

Društveni pokret je pojam koji je dugo prisutan u sociologiji, od sredine 19. stoljeća i Lorenza von Steina, preko razdoblja industrijskog društva i radničkih pokreta, koji, prema jednoj od sociooloških tradicija, obilježavaju i karakteriziraju to razdoblje, zatim kroz pojavu „novih društvenih pokreta" za koje dio autora tvrdi da su izraz postindustrijskog društva, sve do razdoblja u kojem autori inspirirani postmodernističkom kritikom „velikih priča" analiziraju neprimjerenost tog pojma u suvremenim društvenim uvjetima (Hetherington, 1988). Također, pojam pokreta prisutan je izvan akademskih krugova, a na rubu između

sociološkog i popularnog diskursa, kada je riječ o mladima, često je označavao fenomene vezane uz glazbu i životne stilove, od hipi pokreta do punk pokreta, što samo jednim dijelom upućuje na tradiciju vezanu uz umjetnost (primjerice, nadrealizam i dadaizam se smatraju pokretima), a drugim govori o širini upotrebe pojma, gdje je najbolji primjer upravo onaj koji nas ovdje najviše zanima – „navijački pokret". Dok su 1980-ih godina domaći navijački akteri (upravo oni koji su stvorili subkulturni stil) imali osjećaj pripadanja jednoj široj simboličkoj strukturi (koju možemo zvati različitim imenima, poput subkultura, pokret, pleme, scena), jednom (navijačkom) svijetu simbola, ekspresija, srodnih rituala i kulturnih praksi, bez jasne artikulacije zahtjeva ili prepoznavanja zajedničkih neprijatelja na lokalnom nivou (a pogotovo ne na globalnom), danas je postojanje širokog i heterogenog društvenog pokreta, koji se najčešće naziva „Against modern football", jedna od važnijih i vidljivijih razlika u odnosu na prošla razdoblja. Istraživanje koje smo proveli jasno pokazuje svijest o pripadanju širem pokretu kod svih intervjuiranih ispitanika. Zajednički nazivnik protiv modernog nogometa postoji na globalnom nivou, a svaki navijački akter konkretizira tu borbu u vlastitoj sredini. S jedne strane policija, a s druge strane institucije moći suvremenoga korporacijskog nogometa (FIFA, UEFA, nacionalni savezi), zajednički su neprijatelj za većinu današnjih radikalnih navijačkih aktera. Termin koji se danas najčešće koristi u opisu i samorazumijevanju ovoga tipa navijača je „ultras", stari pojam koji se već više od pola stoljeća koristi u Italiji da bi označio najvjernije i najvatrenije navijače koji su se potpuno posvetili stvaranju atmosfere, navijanju i svim drugim oblicima potpore i pomoći svojemu klubu, uz uobičajena ritualna neprijateljstva prema rivalskim navijačkim skupinama. Taj termin je prisutan širom Europe i navijači ga koriste toliko da se izraz poput „ultras subkultura" ili „ultras pokret" nametnuo kao jedan od najprimjerenijih u objašnjenjima suvremene, međunarodne, internetom povezane navijačke scene. Pogledajmo kako naši ispitanici doživljavaju razliku između sadašnjeg i prijašnjih razdoblja postojanja navijačkih identiteta i načina života:

Ja sam isto počea iz nekog old schoola – nosija sam spitku ko dite – kužim taj old school, možda je to i bilo nešto u to vrime za te

ljude koji su bili top tada, najbolje, jer oni nisu vodili računa o ničemu. Njima je bilo: uzmi, orilo, gorilo, pij, puši, lunjaj, i dobro je... Mislim da današnji navijački pokret donosi sa sobom i one stvari koje baš i ne bi tija, a moraš ih prihvatit. U biti, težinu jednu. Ko da vodiš još jedan život, tija-ne tija, koji nije baš lagan. Nije to samo, dođi tamo, riješi glavu i luduj.... Mislim da se tome tija-ne tija moraš prilagodit i drago mi je da sam uspija i ja, mada sam ja ima neku fazu svoju prilagodbe; da shvatim da nije sve eto tako, sve ravno, sve ludilo lipo krasno, nego pogotovo kad više nemaš ni 15 ni 16... Jednostavno sam taj pojam 'Against modern football' donosi tu, ajmo reć obvezu pravog navijača, pravog ultrasa u današnje vrime. Da jednostavno sam... 100% uz taj pojam... i kad gledam mlađe od sebe: prihvaćaju to i shvaćaju. Njima je to lakše prihvatit jer nisu vidili onu bezbrižnost koja je nekad bila. Oni znaju o njoj, ali ja sam je uvatija jedan dio, a oni je nisu uvatili ništa, i njima je to normalno i prihvaćaju i to mi je drago, jer jednostavno mislim da je to zapravo ono – zašto mi danas moramo funkcionirat, živit i radit ko navijači, jel (Paul Gascoigne).

Na više od tisuću stranica transkripata naši ispitanici su, među ostalim, govorili o suvremenom kontekstu nogometa i izražavali svoje negodovanje komercijalizacijom nogometa, nestankom pravih emocija u potpunoj dominaciji novca, pretvaranjem nogometa u kazališni ugođaj u kojem se forsira sjedenje i što veća potrošnja, zgražali se zbog nemogućnosti dizanja sa svoje sjedalice i stajanja za vrijeme utakmice na nekim od poznatijih stadiona korporacijskog nogometa, s podsmijehom i nevjericom govorili o odlukama moćnika (FIFA-e) da se svjetsko prvenstvo igra u Kataru, gnušali se reklama, blještavila i šarenih kopački lige prvaka, čudili se raširenom prihvaćanju (njima daleke i artificijelne) rasprave o milijunima eura ili o preciznoj statistici „El Classica" među njihovim vršnjacima. Također su strastveno govorili protiv ideja o prodaji Hajduka bilo kojim biznismenima i apsolutno svi su izrazili želju da Hajduk bude pošten i narodni klub, izvan mafijaških dogovora, kladioničarskih, menadžerskih i drugih utjecaja. Povezivali su našu lokalnu „elitu" i moć u rukama jednoga gazde s centrima moći u Europi (UEFA), sjećali se slučaja Maleš i pozitivnih očekivanja kod većine (kasnije se pokazalo –

naivnih) ljudi koji su mislili da je očigledno kako Širić i Djedović[6] nisu sami i da će se klupko dugogodišnje korupcije i umreženosti kriminalnih aktera u hrvatskom nogometu početi odmotavati. Aktivno su sudjelovali u borbi protiv vaučera, koje je za gostujuće navijače nametnuo Hrvatski nogometni savez (HNS) u jednom razdoblju i svojim pitanjima sociologu koji ih intervjuira (o mogućem scenariju budućnosti) sugerirali jednu od tipičnih slika aktivističkog aktera, koji shvaća da je postao dio društvenog pokreta, uronjen u sadržaj i ciljeve, ali mu je ishod borbe ponekad neizvjestan. O svojim prvim kontaktima sa sloganom koji upućuje na pokret o kojemu je riječ, jedan ispitanik navodi:

> *Šta se tiče 'Against modern footballa'…po meni je neki najznačajniji moment ono, recimo konkretno šta se tiče Torcide, desija se na Euru 2008., kad smo bili u Beču protiv Turske. Bilo nas je možda nekih stotinjak tamo oko samog transparenta. Po meni je to šta se tiče nekog navijačkog dijela priče cilog tog Eura bio neki najpozitivniji moment… i mislim da su svi koji imaju veze s Torcidom, sa tim nekim navijačkim pokretom, da su tek tad malo promućkali glavom i vidili u kojem smjeru ide taj nogomet i šta smo mi zapravo s tom porukom tili reć. Znači više-manje, nogomet se svodi na doslovno proizvodnju i štancanje novaca, za povezat dva i dva, te stvari, ono, odgovaraju UEFI, FIFI, nogometnim savezima koji od svega toga ubiru novce. Navijači u ovakvoj formi njima sigurno ne odgovaraju* (Adobe).

[6] Riječ je o slučaju u kojem je bivši predsjednik Hajduka Hrvoje Maleš, pod pritiscima zbog davanja novca za „pošteno suđenje" na utakmicama, obrativši se USKOK-u, otišao na dogovor sa Širićem i Djedovićem i donio dio novca,označenog. Bivši dopredsjednik HNS-a i šef sudačke organizacije Željko Širić je 25. ožujka 2014, zbog primanja mita za tzv. pošteno suđenje, nepravomoćno osuđen na četiri godine zatvora, dok je nekadašnji tajnik NK Karlovca Neven Šprajcer uvjetno kažnjen s 10 mjeseci zatvora, u koji neće ići ako u sljedeće četiri godine ne ponovi nedjelo. Šprajceru je, uz uvjetnu kaznu, dosuđena četverogodišnja zabrana rada u klubovima i tijelima nogometnog saveza. Stjepan Djedović, bivši dužnosnik sudačke komisije Hrvatskoga nogometnog saveza, priznao je krivnju da je primao mito za „pošteno suđenje" u HNL-u. Nagodio se s tužiteljstvom, a osuđen je na dvije i pol godine zatvora, od čega 10 mjeseci mora provesti u zatvoru. Ostatak kazne bit će mu „oprošten", ako u sljedećih pet godina ne ponovi nedjelo.

Za vrijeme razgovora o lokalnim aspektima borbe protiv modernog nogometa i budućnosti Hajduka, jedan od mlađih pripadnika jezgre sažeto i kratko naglašava: „Hajduk ne smije bit firma, utakmica proizvod, a navijač potrošač“ (Zeus).

U posljednje tri nogometne sezone bilo je više primjera djelovanja Torcide koji se mogu opisati pojmom društvenog pokreta. Od brze mobilizacije putem društvenih mreža i okupljanja ispred Banovine, kada je Torcida faktički spriječila bankrot Hajduka zbog svog pritiska i naknadnog, promijenjenog rezultata glasanja o jamstvima za kredit, preko borbe protiv vaučera (nametnutih od HNS-a), gdje je došlo do suradnje s drugim, rivalskim navijačkim grupama, uz uspostavljeno primirje i organiziranje zajedničke akcije, tako da je HNS odustao od vaučera, sve do organizacije prosvjeda protiv samovolje HNS-a na splitskoj Rivi, gdje se 29. studenog 2014. okupilo 30.000 ljudi.

Sociologija dobro poznaje procese nastajanja društvenih aktera i društvenih pokreta, a nije nimalo neobično što se subkulturni akteri isprepleću s raznim drugim društvenim akterima ili pojedincima u nekom tipu društvenog djelovanja. U nedavnoj hrvatskoj prošlosti nalazimo primjere u kojima neki subkulturni akteri s intencijom stvaranja pokreta u svojim akcijama ostanu usamljeni pa onda čak i promatrač sa strane može zaključiti o subkulturnoj profiliranosti, primjerice u jednom pokušaju „antiglobalističkih“ demonstracija kada su na ulicu izašli uglavnom akteri anarho-punk i srodne subkulturne scene, ili u jednom od „facebook prosvjeda“ kada su evidentno u prvim redovima bili navijači. Međutim, u slučaju Torcide riječ je o subkulturnom akteru (navijačkom plemenu) koji je uspio biti pokretačem širega društvenog pokreta – među 30.000 ljudi na prosvjedu (i među mnogim drugima koji su prosvjed podržali na različite načine, a nisu taj dan bili u Splitu) velika većina nisu aktivni navijači, a mnogi nisu uopće navijači. S obzirom na različite tradicije istraživanja društvenih pokreta, od onih koje se fokusiraju na analizu mobilizacije resursa, do onih koje svoju pozornost posvećuju pitanjima identiteta, Torcida nam može poslužiti kao dobar primjer za potvrdu stare teze o važnosti emocija u proučavanju nastanka i života društvenih pokreta, a također i potvrdu novijih teza (Castells, 2012) o „povratku pojedinca/osobe“ u društvenim pokretima i velikoj ulozi društvenih mreža.

5. Apolitična političnost

Navijački akteri dijele svoj odnos prema politici s većinom mladih iz 14 zemalja uključenih u MYPLACE projekt, dakle i s mladima iz dviju četvrti Grada Zagreba (Podsljeme i Peščenica), a to znači da ne vole politiku ni političare, da ih se gnušaju, da među političkim strankama primjećuju puno više sličnosti nego različitosti; zapravo, u očima mladih ljudi razlike među političkim strankama su male i potenciraju ih sami političari kako bi prikrili činjenicu da svi oni pripadaju jednoj te istoj „političkoj klasi". Dakle, postoji velika sličnost između reprezentativnog uzorka mladih od 16 do 25 godina iz dviju gradskih četvrti Zagreba, koji time predstavljaju „mainstream" mladih i jednog subkulturnog (navijačkog) aktera, kada je riječ o politici i političarima. „Korumpirani lopovi" – taj pojam je izrečen na više različitih jezika zemalja sudionica MYPLACE projekta tijekom istraživanja, uključujući i hrvatski. Poznavajući emotivnu i ekspresivnu stranu navijačkog plemena, nimalo nas ne čudi brojnost oblika izražavanja nezadovoljstva politikom i političarima, niti želja navijačkih aktera da se od te sfere udalje što je moguće više. Političke stranke uopće, niti bilo kakvo svrstavanje uz njih, uglavnom ne može dobro proći u navijačkim krugovima; dok su u jednom kratkom razdoblju koje predstavlja iznimku, u proljeće 1990. godine, prije prvih višestranačkih izbora, obje naše najveće navijačke grupe podržale HDZ, još na samom početku Hrvatske nogometne lige navijači su prepoznali svrstavanje uz stranke kao negativno, pa je skandiranje, primjerice „BBB za HDZ" koje je Torcida upućivala Boysima, odmah bilo shvaćeno onako kako je i mišljeno – kao uvreda. Također, među pripadnicima Torcide postoji i svijest o potrebi zajedništva i zajedničkog nastupa svih u potpori klubu i svim drugim navijačkim aktivnostima, nasuprot dijeljenju po političkim ili nekim drugim svjetonazorskim preferencijama. Zato su neki od ispitanika tvrdili kako osobno imaju svoje mišljenje i preferenciju političkih opcija, ali istodobno smatraju da to treba ostati njihova privatna stvar, a ne nešto što bi trebala biti orijentacija grupe. Većina je smatrala sve političke opcije jednako neprihvatljivima, a ljubav prema Hajduku i borbu protiv korumpiranog nogometa jedinom pravom platformom djelovanja. No postoji jedna iznimka, a to je konsenzus koji postoji oko Domovinskog rata i domoljublja i koji se

izražava aktivnom ulogom u proizvodnji diskursa o sjećanju, odnosno kontinuiranim komemoriranjem bitnih datuma i događaja vezanih uz Domovinski rat, poput pada Vukovara 1991., akcije Oluja 1995., masakra u Škabrnji 1991., obrane Dubrovnika 1991., obljetnice osnutka 4. (splitske) gardijske brigade i drugih. Na osnovi izraženog domoljublja i nekih (rijetkih) ekspresija političkih stavova koje proizlaze iz domoljubnoga koncepta (poput potpore zahtjevima za odgodu uvođenja ćiriličnog pisma na javnim zgradama u Vukovaru), a posebno na osnovi povremenih skandiranja „za dom spremni" i iznimno rijetkih „ajmo ustaše", jedan dio medijskih diskursa zaključio je kako se radi o „ekstremnim desničarima". Na osnovi empirijskog istraživanja Torcide koje je trajalo tri godine, odnosno iz perspektive naših nalaza, takva nam se kvalifikacija čini prilično pogrešnom i promašenom. S obzirom na frekvenciju takvih skandiranja (koja je, ako gledamo trogodišnju cjelinu svih skandiranja jako mala) i kontekst skandiranja (koji je obično vezan uz utakmice s NK Rijeka, gdje primarno predstavlja ritualno provociranje/ponižavanje Armade, ili neke druge specifične događaje poput „slučaja Šimunić"), uz značenja koja sami akteri pridaju svojim skandiranjima i drugim ekspresijama (a za većinu aktera uzvik „za dom spremni" predstavlja vezu s Domovinskim ratom, a ne s Drugim svjetskim ratom, također većina ljudi iz jezgre smatra neprihvatljivim skandiranje „ajmo ustaše", koje se pojavljuje još rjeđe nego „za dom", a mnogi su ispitanici izjavili da dio toga što na stadionu viču ne bi ponovili u drukčijem kontekstu i da su takva skandiranja prisutna zbog provokacije i dišpeta[7]), nikako ne možemo pristati na kvalifikaciju o „ekstremnoj desnici" kao primjerenom određenju tog navijačkog društvenog aktera. Evo nekih karakterističnih izjava naših ispitanika o tom pitanju:

> *Svi više-manje šta me znaju, znaju moj stav, ja jesam nacionalista, mogu to reć, ali ustaša sigurno nisam, niti sam ikad bija, niti sam u životu, to će svi potvrdit, niti, ono šta će reć iz zajebancije diga desnu ruku i tako dalje. Tako da meni stvarno ti povici, 'ajmo ustaše' smetaju i osobno sam protiv toga* (Adobe).

[7] Dišpet u ovom slučaju znači otpor moćnicima koji prijete sankcijama, a pojačan je činjenicom da HNS predstavlja moć u lokalnom okruženju i da od ovakvih uzvika trpi štetu sličnu onoj od bengalki.

Osobno… 'za dom spremni' mi ne smeta, ali 'ajmo ustaše' to je već ono škakljivo malo, šta ja znam, po meni… Ja osobno ne vičem to, ali shvaćam da ljudi nemaju sad neke duboke osjećaje, barem ono neki ljudi, neke osjećaje tu prema ustašama i tom vremenu, sigurno ima ljudi koji sebe smatraju ustašama, al, to je po meni isto ono dišpet, baš dišpet, ko i bengalka ono šta je dišpet, ja je ne bi palija da nije zabranjena, ne bi je palija… (Nessuno).

Tija san reći ovako: slažem se sa ovim 'za dom spremni', a 'ajmo ustaše' mislim da nije ni vrime ni misto da se to sada piva i po meni se ne bi tribalo to pivat, nije bitno ko šta misli, ali to se jednostavno ne bi tribalo pivat. Nije bitno jesam ja ustaša ili ne znan šta, ali i da san ustaša, opet bi bija protiv toga, da se to piva, mislim da to se ne bi smjelo povezivat s Hajdukom, s Torcidom. Al 'za dom spremni', to bi čak reka da se moglo, to mi paše skroz, pogotovo što iritira većinu vlade (OSP).

Općenito, ovaj, to dizanje parola, poruka, bija je jedan period u Torcidi kad se po meni stvarno malo pretjeralo s time, kad su se dizale, parili smo neki, parili smo dnevni tisak, ono, komentiranje svega, ali… Znači, po meni su poruke, parole, ja najviše volim poruke i parole koje su usmjerene na provociranje drugih navijačkih grupa, odnosno ovih koji su preko puta. Tu vidim baš smisao, u tome je smisao poruka. I recimo obilježavanje, al dobro, mi se diramo Domovinskog rata, mi smo imali Domovinski rat, al sve (navijačke) grupe se diraju u Hrvatskoj u Domovinski rat, i obilježavaju to… Definitivno sam za to, za te poruke i parole, ali ako mi dižemo poruke i parole za Domovinski rat, onda ne trebamo vikat te: 'ajmo, ajmo ustaše' i to, jer tako jednostavno uskačemo sami sebi u usta, po meni (THC).

Sama ideja tih skandiranja u zadnje vrime, baš ovo sad što se tiče zadnjeg vrimena, za mene je bila sami dišpet vlasti, i ne virujen da je toliko ustaša koji su pivali 'ajmo ustaše', ali mislim da ta dva skandiranja su bila čisto baš neki dišpet (Cuore).

Mislin da se razumimo, ti nogometaši, to su hrpa panjeva koji, ono….sve in je servirano u životu i koji ono nisu nikad pročitali

dvi knjige. Ali ono, čovik (Šimunić) nije pozva nikoga da se zakolje, niti je piva neke pisme koje su, amo reć, zabranjene. S druge strane, FARE organizacija brani transparent 'zapamtite Vukovar' na utakmice reprezentacije, jer će imat loše konotacije, ne znan, izazvaće političku netrpeljivost, ono utakmica Hrvatska–Island, ono, o čemu pričamo, razumiš. I onda to gađenje u meni stvori, ono, da se probudi u meni, ono, neki ono, amo ga nazvat desničarski, koji uopće nije nikad postoja u meni, ono, mislin, tu neki tip koji je birokratska ulizica sa nježnin prstima koji nisu digli ništa više od kemijske ide tu nešto pametovat. Pa taj čovik da ga se stavilo dan na ratište bi se popiša u gaće od straja i pobiga, ono. To su jazavci, ono, koji iz svog ureda ne vide dalje. To mi je, to me ono, najviše živcira u ciloj priči (Vikar).

Iz navedenih izjava vidimo dobar dio lepeze odnosa prema skandiranjima „za dom spremni" i „ajmo ustaše", gdje većina odvaja ta dva pokliča smatrajući „za dom spremni" prihvatljivim izricanjem domoljubla, a spominjanje ustaša neprihvatljivim, bilo iz osobnog uvjerenja, bilo iz osjećaja da osobno uvjerenje, ako je pozitivno prema ustašama, treba ostati na osobnom nivou zbog kluba i javnosti i zbog izbjegavanja razdora u grupi. Mnogi ispitanici su govorili o buntu i dišpetu kao glavnoj pozadini skandiranja, poput ovdje citiranih Nessuna i Cuorea (i još mnogih izjave kojih nismo naveli jer su slične), THC je veličao obilježavanje obljetnica iz Domovinskog rata, smatrajući da spominjanje ustaša nikako ne ide uz naglašavanje važnosti Domovinskog rata, a Vikar pokazao kako se u njemu budi desničarski sentiment kada osjeti nepravdu zabranjivanja transparenta „Zapamtite Vukovar". Iz Vikarova govora može se iščitati i više puta u intervjuima naglašen pravni okvir u kojem se uzvik „za dom spremni" nije sankcionirao, sve do prije nekoliko godina i to ponajprije u nogometnom kontekstu. Nemojmo zaboraviti da su utakmice reprezentacije godinama bile praćene istim uzvicima, a da to nisu zapazili niti komentirali novinari, TV komentatori koji su prenosili utakmice reprezentacije na javnoj televiziji, niti se HNS time ozbiljno bavio, što kod mladih ispitanika stvara dojam o licemjerstvu i neiskrenosti nogometnog i medijskog establishmenta. Dok se u dijelu medijskih diskursa baratalo pojmovima neofašizma i dok su neki vidjeli

izravnu vezu između aktera iz Drugoga svjetskog rata i navijačkih aktera danas, naglašavajući kontekst Drugoga svjetskog rata kao isključivi okvir razumijevanja značenja tog uzvika, mi smo u našim dubinskim, polustrukturiranim intervjuima svakome postavili pitanje o značenju tih uzvika i naši su nalazi obilježeni tvrdnjama koje upućuju na primarnu asocijaciju koju ispitanici imaju kada je riječ o uzviku „za dom spremni", a to je vezanost uz Domovinski rat. Evo kako to eksplicira jedan od naših sugovornika iz jezgre:

> *Nego jednostavno, ne znam uopće kako bi to sad tebi objasnija da ti to svatiš. Ja uopće, 'za dom spremni', tipa svi osuđuju da je to neki ustaški poklik. Ja to uopće ne smatran ustaštvom, ili nečim. Po meni je 'za dom spremni', poziv na Hrvatsku, na obranu domovine, sjećanje na te stvari, razumiš. Na Domovinski rat, ne na ustaše ili na nešto drugo. I mislim da većina ljudi u Hrvatskoj tako razmišlja. Ali sad, ustaštva ima, ali ne u tolikoj mjeri* (OSP).

U istraživačkim nalazima MYPLACE projekta, kada je riječ o reprezentativnom uzorku mladih iz dviju zagrebačkih četvrti (Podsljeme i Peščenica) i njihovu odnosu prema povijesti, jasno se ocrtava stvarnost u kojoj dobar dio mladih nema pojma o nekim osnovnim povijesnim činjenicama, poput navođenja strana koje su bile u sukobu u Drugom svjetskom ratu (Franc i dr., 2013). Za razliku od „mainstream" mladih, navijačko pleme naglašava važnost povijesnih događaja, ali u svojim komemoracijama kreće od Domovinskog rata i ne želi ići dublje u prošlost. To je razumljivo jer je Domovinski rat izvor konsenzusa, a Drugi svjetski rat izvor podjela, a društvenom akteru poput Torcide podjele nimalo nisu poželjne.

Pojam ekstremne desnice danas označava raznovrsne aktere, poput grčke „Zlatne zore" i nastajanja novih diskursa isključivanja imigranata iz društva, često s konkretnim akcijama, brutalnim napadima i premlaćivanjima imigranata na ulici. Torcida je daleko od takvih primjera i kao grupa ne održava kontakte niti djeluje u skladu s ekstremno desnim organizacijama u Hrvatskoj ili Europi. Postoje pojedinci koji simpatiziraju pokrete radikalne desnice, ali to nije zajednički stav grupe niti jedina politička preferencija. Ne zaboravimo da je većina ljudi u jezgri snažno

uronjena u koncept domoljublja, a kako je kod nas naglašeno domoljublje u medijima češće povezivano s desnicom, naši će ispitanici nastojati, jednim dijelom, biti što je moguće više desno. Međutim, to desničarstvo ostaje na simboličkom nivou i ne prerasta u neki tip djelovanja, pogotovo ne na razini kolektivnog aktera. Na individualnom nivou susreli smo nekolicinu aktera koji su naglašavali desno usmjerenje, ali i nekolicinu koju bi, usprkos njihovu odbijanju svrstavanja, mogli smatrati bliskima lijevom krilu. Na razini diskursa, kod jednog dijela ispitanika primjećuju se tradicionalno desni stavovi kada je riječ o crkvi, spolu i rodu, ženama, ali i tradicionalno lijevi kada je riječ o socijalnoj pravdi, političkoj eliti, privatizaciji poduzeća i dominaciji kapitala, konceptu privatnog vlasništva i bogatim pojedincima koji se medijski najavljuju kao kupci nogometnih klubova i spasitelji. Ipak, daleko najveći broj ljudi se ne želi svrstati na desno-lijevom spektru, smatrajući da je, bez obzira na njihova osobna uvjerenja, grupa ipak više desno nego lijevo. To je dobro opisao jedan od utjecajnih navijača koji je proveo dvadesetak godina u tvrdoj jezgri grupe, na pitanje o desničarskom obilježju jedne manje neformalne grupe iz druge polovice 1980-ih:

> *Nije nama bilo do nekog desničarstva, nismo mi ni znali puno o raznim nijansama političkog, mi smo bili prvenstveno domoljubi, nacionalisti i sistem nas je zvao desničarima, ali da smo se rodili u Irskoj ili Baskiji, vjerovatno bi bili ljevičari* (Gagi).

Odjeća u subkulturi može (i ne mora) igrati značajnu ulogu, to je već jako stara činjenica, a danas se ta rasprava, između ostalog tiče brandova i raznovrsnih aspekata brandizacije. Nas sada zanima subkulturni i politički aspekt. Nakon razdoblja u kojem je „spica", odnosno „spitfajerica" označila prvi pravi masovni identifikacijski odjevni predmet u navijačkom svijetu, prvi znak sličnog, vidljivog identifikacijskoga koda preko nekog dijela odjeće dogodio se s domaćom recepcijom engleskih „casualsa" i njihovih stilova odijevanja. Kapa šilterica jedan je od takvih simbola. Kad su brandovi u pitanju, na početku su to Londsdale i Fred Perry, kasnije Mentalita Ultra, Stone Island, pa Alpha Industries, Thor Steinar, Carhartt. U Splitu proces prihvaćanja određenih brandova među navijačima teče paralelno s nastajanjem podružnica koje nisu teritorijalno

ustrojene, pri čemu su Fjube među prvima, a kasnije i mnogi drugi. Već se nekoliko naraštaja izmijenilo, a osobne i grupne intervencije u *image* traju i dalje, s različitim naglascima i kombinacijama. Osim manje poznatih brandova, navijači vole i neke od najpoznatijih mainstream brandova; dobar primjer za to je Adidas, pri čemu postoji prešutan sporazum među ultrasima da poštuju samo stari („retro") znak Adidasa. Političke konotacije ima ponajprije Thor Steinar brand, jer se on smatra brandom koji vole ekstremni desničari širom Europe, vezuje se uz rune i nordijsku simboliku i često koketiranje s imenima ili motivima koji upućuju na klasično ili suvremeno naslijeđe nacizma. Na većini stadiona u Njemačkoj zabranjen je ulaz nositeljima Thor Stainar branda. Na drugoj strani, Carhartt je omiljen brand među ljevičarski orijentiranim navijačima u Njemačkoj, a često ga susrećemo među našim navijačima. Naravno, nisu svi upućeni u političke konotacije ili neka druga značenja koja se vezuju uz pojedine brandove, a postoji i jedan drugi fenomen; bez obzira na znanje o konotacijama pojedinog branda, ljudi svjesno kombiniraju ono što njihovi prijatelji s tribine smatraju nespojivim. Za vrijeme istraživanja zatekli smo nekoliko paralelnih situacija; jedna grupica prijatelja slijedi samo jedan od dva branda s političkim konotacijama, druga ekipa kombinira pa jedan ima Carhartt jaknu i Thor Steinar hlače, treća grupica prijatelja se smije i prvima i drugima, neki ne žele razmišljati o konotacijama, a neki će uzeti onaj brand koji prvi bude na popustu. Svjesna igra značenjima često je prisutna u subkulturi (među postmodernim neo-plemenima također), a kada je riječ o političkim značenjima, dobar primjer iz prošlosti su kombiniranja bijelih i crvenih vezica na „martensicama" kod različitih punk, skinhead i srodnih aktera. Političke konotacije brandova su dobar primjer potrebe za oprezom u zaključivanju, jer bilo bi pogrešno na osnovi broja Thor Steinar jakni ili majica na sjevernoj tribini procijeniti broj ekstremno desničarski orijentiranih ljudi, ili govoriti o značajnom broju ljevičara samo zbog popularnosti Carhartta među navijačima, zbog niza „šumova u kanalu" i raznolikih individualnih pristupa upotrebi odjeće i pregovaranju oko značenja. Mnoge karakteristike života u navijačkom plemenu izmiču tradicionalnim pojmovima te unatoč činjenici što dio navijača želi sebe smjestiti na neki kraj političkog spektra, Torcida je dobrim svojim dijelom novi tip aktera koji nije moguće definirati tradicionalnim pojmovima ljevice i desnice.

Vera Stojarová (2012) se u svom radu o ekstremnoj desnici u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji, zadržava na ratnim godinama i tvrdi da su pravaške stranke i HOS na početku rata primjeri hrvatske ekstremne desnice. Ako je to točno, netko bi mogao, zbog povremene prisutnosti zastave HOS-a na Torcidinoj tribini, zaključiti o ekstremnoj desnici. No zastava HOS-a nalazi se ponekad na tribini zajedno s drugim zastavama gardijskih brigada, prigodom obilježavanja obljetnica i dio je ikonografije, u ovom slučaju vezane uz Domovinski rat. Ta ikonografija dobro pristaje uz ratnički diskurs, „herojski kodeks" (Županov, 1995) i maskulinistički naboj koji se također izražava obrascima naslijeđenima iz naše ruralne prošlosti, o čemu su pisali etnolozi, a to je uloga „čuvara sela" i „čuvara časti sela" koju su momci tradicionalno imali u našoj prošlosti. Skandiranje „za dom spremni", zastava HOS-a (na kojoj se taj slogan također nalazi), pjesme u kojima se implicitno ili eksplicitno vrijeđaju pripadnici nacionalnih manjina ili istospolnih orijentacija, to bi možda nekome bilo dovoljno za zaključivanje o ekstremnoj desnici, ali nakon dugotrajnog istraživanja možemo primijetiti kako su to znakovi koji upućuju na različite pozicije desnog (ponekad krajnje desnog) političkog spektra, no to nikako nisu jedini dijelovi Torcidine simboličke strukture niti ih akteri jednoznačno doživljavaju. Kada je riječ o prošlosti, svi ispitanici (među njima i onih nekoliko koji su rekli da su desno orijentirani) smatraju da je dio Hajdukove antifašističke prošlosti iz Drugoga svjetskog rata nešto s čime se svaki navijač može ponositi. Nitko nije izjavio da se srami jednog dijela prošlosti kluba, nego su se različite epizode iz povijesnih razdoblja interpretirale u skladu s Hajdukovom ulogom buntovnika i neprilagođena borca za pravdu koji je u stanju reći „ne" mnogim moćnicima u različitim povijesnim razdobljima.

Politika, na koji god način shvaćena, nikako nije primarni motiv okupljanja u Torcidi; potpuno suprotno tome, ona ima sekundarno, često sporedno mjesto u odnosu na druge, primarno navijačke aktivnosti bitne za svakodnevni život u ultras subkulturi/navijačkom plemenu. Bez obzira na vlastitu orijentaciju, svi se naši subjekti istraživanja žele zvati apolitičnima i naglasiti svoj odmak od službene, političke, stranačke sfere u Hrvatskoj. Političnost njihova djelovanja je implicitna, za suvremenog ultrasa, pripadnika jezgre Torcide, domoljubni koncept, identitet grupe i borba protiv modernog nogometa predstavljaju neupitan okvir, to je

jednostavno dio današnjeg identiteta promatranog navijačkog aktera u kojem se spajaju pripisano i stečeno, naslijeđeno od dominantne kulture i stvoreno kao subkulturni stil, a upravo su to mjesta iz kojih proizlazi šira društvena percepcija njihove političnosti, od ustrajnog obilježavanja obljetnica Domovinskog rata do borbe protiv modernog nogometa u hrvatskim uvjetima, što znači otpor HNS-u.

Ako netko poželi tražiti uzroke ovakve interpretacije uzvika „za dom spremni" (a njegova vezanost uz Domovinski rat u očima naših ispitanika predstavlja činjenicu neovisno o nečijem vrijednosnom sudu ili traženjima uzroka), sigurno će započeti s analizom našega novijeg povijesnog nasljeđa, barem od dva svjetska rata do danas. Posljedice ratnih sukoba iz Drugoga svjetskog rata na ovim prostorima sigurno su utjecale na formiranje mnogih individualnih i kolektivnih trauma koje oblikuju obiteljska sjećanja do danas. U jugoslavenskom komunističkom razdoblju 1945.–1990. javno se moglo govoriti, pisati i komemorirati žrtve fašističkih i kolaboracionističkih zločina. O partizanskim zločinima i masovnim ubojstvima kolaboracionista te mnogih civila u prvim danima nakon okončanja rata ili likvidacijama hrvatskih emigranata u inozemstvu, ili pak o sudbini vodećih ličnosti pokreta Hrvatsko proljeće počelo se u jugoslavenskoj i hrvatskoj javnosti otvoreno govoriti i pisati tek od kraja 1989. [8] U Hrvatskoj je dotadašnji službeni socijalistički povijesni narativ o „bratstvu i jedinstvu" zamijenjen nacionalističkim narativom o „tisućljetnom snu o samostalnoj hrvatskoj državi". S tim u vezi Goldstein (2005: 59-60) smatra da se u domaćoj historiografiji 1990-ih, u samostalnoj Hrvatskoj, odvija povijesni revizionizam čije je glavno obilježje "fetišizam države i fetišizacija hrvatske državotvorne ideje… u tom kontekstu ustaška Nezavisna Država Hrvatska odjednom se pojavljuje u relativno pozitivnom svjetlu." No ako ovakve teze ne zadovoljavaju potrebu za naznakom društvenog okvira u kojem se odvija recepcija uzvika „za dom spremni", onda je definitivno potrebno podsjetiti na razdoblje samoga početka rata, kada je u jeku najžešće agresije na Hrvatsku snimljena jedna od najupečatljivijih pjesama

[8] Birin (2005: 35) ističe da su se u socijalističkoj Jugoslaviji mnoge teme iz suvremene povijesti, osobito iz razdoblja 1941.–1945. godine, morale uklapati u političko-ideološke okvire koje je nametala Komunistička partija i država, a „…historiografska interpretacija tih povijesnih događaja, koja je zbog mogućnosti korištenja izvora bila zaogrnuta krinkom znanstvenosti, predstavljala je, naravno, grublju ili finiju presliku 'službenog' partijsko-državnog stava".

tog razdoblja za mobilizaciju svih energija u obrani zemlje; Thompsonova „Bojna Čavoglave“ koja je redovito, kao i stotine koncerata kasnije, počinjala s uzvikom „za dom spremni“. Naši ispitanici su mladi ljudi, rođeni u razdoblju neposredno prije, za vrijeme, ili nakon Domovinskog rata, oni su odrastali u okruženju u kojem je uzvik „za dom spremni“ počeo značiti opis jednog stanja i jednog rata koji se događa pola stoljeća nakon Drugoga svjetskog rata; simboli oslobodiltelja iz onog rata sada postaju simboli agresora iz ovog rata (poput crvene petokrake), što je samo osnažilo mogućnost drukčije percepcije bilo kojeg uzvika koji je mobilizirao energije u obrani Hrvatske 1991. Naravno, time ne želimo umanjiti značenje vezano uz Drugi svjetski rat i tešku kompromitaciju tog pozdrava upotrebom u NDH kao fašističkoj i kvislinškoj tvorevini, nego upozoriti na percepciju aktera i na društvene uvjete u kojima je takva percepcija stvorena, zbog razumijevanja današnjih upotreba tog slogana, posebno u situacijama javnih okupljanja poput stadionskih, kada na ekspresiju navijačkog plemena utječe i niz drugih faktora osim samorazumijevanja ili pretpostavljenog (a)političnog opredjeljivanja.

Prigovor koji su postsubkulturalisti, ali i mnogi drugi istraživači, uputili Birminghamskoj školi odnosio se na opravdanost interpretacije značenja neke scene ili aktera (primjerice punk subkulture) isključivo u skladu s autorskim interpretacijama stila, bez pitanja o značenju što ga sami akteri pridaju određenim simbolima ili praksama. Isto tako, interpretacija koja bi htjela zaključivati na osnovi dijela ekspresije navijačkog aktera (Torcide), bez dubljih pitanja o tome što određeni simboli, pjesme, ponašanja (ili neki dijelovi širega konteksta) znače za one koji ih upotrebljavaju i proživljavaju, bila bi prilično siromašna i ne bi bila vjerodostojna. Također, nije svejedno kako, koliko i na koji način akteri upotrebljavaju politički nekorektne oblike ekspresije. Većina politički nekorektnih elemenata koji čine jedan dio navijačke ekspresije zapravo je naslijeđena iz dominantne kulture i nije nastala u subkulturi: doista nije potrebno biti subkulturni akter da bi mogao čuti izraze poput „peder“ ili „cigan“. Bez namjere smanjivanja negativnog značenja u upotrebi termina „peder“ ili „cigan“, ovdje je važno uočiti dvije stvari. Prvo; ishodište diskursa o „pederima“ ili „ciganima“ nije na margini društva nego u njegovu središtu. Također, naglašeni maskulinizam može biti stiliziran u subkulturi na razne načine, ali njegovo ishodište su patrijarhalni obrasci socijalizacije a ne subkulturna stilizacija. Drugo; ponovo naglašavajući

da ovim ne umanjujemo problem i štetu pri upotrebi riječi „cigan“ ili „peder“, ipak se moramo zapitati što navijači time žele poručiti i kako je to što žele poručiti oblikovano u medijima. Najpoznatije skandiranje već nekoliko sezona na našim stadionima je „HNS pederi nogomet ste sjebali“ i nositelji moći u ovom području stavljaju naglasak na termin „peder“ da bi prikazali navijačke aktere kao isključujuće i homofobne, a zapravo to rade samo zato da se ne govori o HNS-u i načinima na koje, ne samo po mišljenju navijača, ta korumpirana organizacija, u rukama jednog čovjeka, upropaštava nogomet. Bez obzira na evidentnu političku nekorektnost i verbalno nasilje u dijelu navijačkog diskursa, moramo primijetiti kako su navijači (ultrasi) jedini akteri u hrvatskom društvu koji konstantno, uporno i tvrdoglavo upozoravaju na koruptivne, totalitarne, netransparentne oblike rada u našem nogometu.

6. Zaključne napomene

U ovom radu, s obzirom na veliku vremensku distancu od razdoblja kada su u Hrvatskoj počela istraživanja nogometnih navijača, a na osnovi novog opsežnog istraživanja navijačke jezgre Torcide koje smo poduzeli, željeli smo promisliti o tri temeljna pojma koja su obilježila pojedina razdoblja sociologije nogometnog huliganizma, ali i sociologije mladih uopće. Sva tri pojma – subkultura, (neo)pleme i društveni pokret – mogu se na određeni način koristiti u opisu suvremenih navijačkih aktera, uz naznaku teorijsko-metodološkog okvira pojedinog istraživanja. Ako je etnografsko istraživanje dobro provedeno, uz „gustu deskripciju“ života nekog aktera, ovi pojmovi nisu presudni – oni pokazuju smjer razmišljanja autora i specifičan su oblik koji ne mora uvijek biti presudan za vanjsku, čitateljsku procjenu sadržaja same etnografije. Pritom treba reći da etnografska tradicija više duguje interakcionizmu nego funkcionalizmu i marksizmu, a postmodernistička kritika upravo marksističkih i funkcionalističkih meta-socijalnih „velikih priča“ je dobrim dijelom omogućila širok „etnografski preokret“ devedesetih i dvijetisućitih godina u društvenim znanostima. Naši nalazi, kao i spoznaje drugih autora, omogućuju govor o subkulturi nogometnih navijača koja je povezana sa socijalnom strukturom društva, ali nije apsolutno

determinirana svojim klasnim kontekstom. Također, slijedeći Maffesolija, možemo govoriti o navijačkom plemenu i uočavati nove oblike društvenosti suvremenog procesa tribalizacije, bez potrebe usvajanja teza o površnosti, plošnosti, eklektičnosti i nestajanju političkog momenta, što je naslijeđe jednog dijela postsubkulturne teorije. Na kraju, starinskim pojmom društvenog pokreta možemo opisati navijačko pleme u akciji, gdje na globalnom nivou postoji pokret protiv modernog nogometa, a u našoj lokalnoj sredini nastaje društveni pokret protiv nogometnog establishmenta, HNS-a.

Bez namjere da društvenom klasom objašnjavamo nastanak i razvojne oblike navijačke subkulture/plemena ili uzroke nastanka pokreta protiv modernog nogometa u hrvatskom kontekstu, ne možemo zanemariti činjenicu da većina navijača pripada radničkoj ili bivšoj srednjoj, danas osiromašenoj klasi, drugim riječima gubitnicima hrvatskoga tranzicijskog procesa, a da su na drugoj strani malobrojni predstavnici novoobogaćenog sloja, dobitnici tog istog tranzicijskog procesa.

Uobičajeni stereotipi o navijačima kao nasilnim ekstremnim desničarima nisu održivi iz perspektive naših istraživačkih nalaza o Torcidi, iako jedan dio navijačkih ekspresija može biti tako nazvan, no samo istrgnut iz konteksta puno složenijeg i dubljeg, na jednu političku opciju nesvodivog navijačkog svijeta života. S obzirom na uspješnu mobilizaciju širih dijelova društva u inicijative i senzibilitete protiv korupcije, bahatosti i nedemokratskih principa vladanja, akteri za koje se obično misli kako su nositelji autoritarnih, ksenofobnih i nasilnih obrazaca ponašanja (a takve tendencije također postoje) ukazuju na jedan drugi smjer – vlastiti demokratski potencijal.

Literatura

Armstrong, G. (1998). *Football hooligans: Knowing the core.* Oxford: Berg.

Bakhtin, M. (1984). *Rabelais and his world.* Bloomington: Midland Books/ Indiana University Press.

Bennett, A. (1999). Subcultures or neo-tribes? Rethinking the relationship between youth, style and musical taste. *Sociology,* 33(3): 599-617.

Bennett, A. (2000). *Popular music and youth culture: Music, identity and place.* London: Macmillan.

Birin, A. (2005). Ideološke politizacije i najnovija hrvatska historiografija (1989.–2002.), u: Lipovčan, S.; Dobrovšak, Lj. (ur.): *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva.* Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 33-55.

Brown, A. (1993). Ratfink reds: Montpellier and Rotterdam in 1991., u: S. Redhead (ed.): *The passion and the fashion: Football fandom in New Europe.* Aldershot: Avebury, 33-44.

Buzov, Ž.; Magdalenić, I.; Perasović, B.; Radin, F. (1988). *Navijačko pleme.* Zagreb: RZ RK SSOH.

Castells, M. (2012). *Networks of outrage and hope: Social movements in the Internet age.* Cambridge: Polity Press.

Clarke J. (1973). *Football hooliganism and the skinheads.* Birmingham: Centre for Contemporary Cultural Studies.

Cohen, A. (1955). *Delinquent Boys: the Culture of the Gang.* Illinois: The Free Press of Glencoe.

Cohen, P. (1972). Sub-cultural conflict and working class community. *Working Papers in Cultural Studies,* 2: 5-52.

Cohen, S. (1980). *Folk Devils and the Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers.* Oxford: Basil Blackwell.

Fanuko, N.; Magdalenić, I.; Radin, F.; Žugić, Z. (1991). *Zagrebački nogometni navijači: grupni portret s BBB u središtu.* Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.

Franc, R.; Mustapić, M.; Perasović, B.; Šimleša, D.; Mijić, I.; Dergić, V.; Derado, A. (2013). Deliverable 5.3: Country based reports on interview findings. Institute of Social Sciences Ivo Pilar.

Giulianotti, R. (1991). Scotland's Tartan Army in Italy: The case for carnivalesque. *Sociological Review,* 39(3): 503-527.

Giulianotti, R. (1995). Footbal and politics of carnival: An ethnographic study of Scottish fans in Sweden. *International Review for the Sociology of Sport,* 30(2): 191-223.

Goldstein, I. (2005). Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih. Ima li građanska historiografija šansu?, u: Lipovčan, S.; Dobrovšak, Lj. (ur.): *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva.* Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 57-72.

Greener, T.; Hollands, R. (2006). Beyond Subculture and Post-subculture? The Case of Virtual Psytrance. *Journal of Youth Studies,* 9(4): 393-418.

Hall, S. (1973). Encoding and Decoding in the Media Discourse, Stencilled, paper no. 7. Birmingham: Centre for Contemporary Cultural Studies.

Hebdige, R. D. (1979). *Subculture: The meaning of style.* London: Routledge.

Hetherington, K. (1998). *Expressions of Identity: Space, Performance, Politics.* London: Thousand Oaks Ca./New Delhi: Sage.

King, A. (2003). *The European ritual: Football in the new Europe.* Aldershot: Ashgate.

Lalić, D. (1993). *Torcida.* Zagreb: AGM.

Maffesoli, M. (1996). *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society*. London: Sage.

Marsh, P.; Rosser, E.; Harre R. (1978). *The rules of disorder.* London: Routledge/Kegan Paul.

McRobbie, A.; Garber, J. (1997). Girls and Subcultures, u: Gelder, K.; Thornton, S. (eds.): *Subcultures Reader.* London&NY: Routledge.

Milward, P. (2006). We've all got the bug for Euro aways. *International Review for the Sociology of Sport,* 41(3): 357-375.

Pearson, G. (2012). *An ethnography of football fans: Cans, cops and carnival. New Ethnographies.* Manchester: Manchester University Press.

Perasović, B. (1989). Nogometni navijači kao dio omladinske subkulture. *Potkulture,* 2/4: 75-86.

Perasović, B. (1995). Navijačko pleme: do nacije i natrag. *Erasmus: časopis za kulturu demokracije,* 61-67.

Perasović, B. (2013). Teorijske implikacije empirijskog istraživanja punk scene u Hrvatskoj. *Društvena istraživanja,* 22 (3): 497-516.

Perasović, B.; Bartoluci, S. (2007). Sociologija sporta u hrvatskom kontekstu. *Sociologija i prostor,* 45(1): 105-119.

Perasović, B.; Mustapić, M. (2013). Football Supporters in the Context of Croatian Sociology: Research Perspectives 20 Years After. *Kinesiology,* 45(2): 262-275.

Pilić, D. (2002). *Agresivnost ekstremnih nogometnih navijača.* Magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Redhead, S. (1990). *The end of the century party: Youth and pop towards 2000.* Manchester: Manchester University Press.

Redhead, S. (1993). The politics of Ecstacy, u: Redhead, S. (ed.): *Rave Off: Politics and Deviance in Contemporary Youth Culture.* Aldershot: Avebury.

Redhead, S. (2008). Firms, crews and soccer thugs: The slight return of footbal hooligan subcultures, u: Young, K.; Atkinson, M. (eds.): *Tribal play: Subcultural journeys through sport* (Research in the Sociology of Sport, Vol. 4). Bradford: JAI, Emerald.

Riley, S.; Griffin, C.; Morey, Y. (2010). The Case for „Everyday Politics": Evaluating Neo-tribal Theory as a Way to Understand Alternative Forms of Political Participation, Using Electronic Dance Music Culture as an Example. *Sociology,* 44(2): 345- 63.

Snyder, G. (1969). *Why tribe? Earth House Hold: Technical Notes & Queries to Fellow Dharma Revolutionaries A10a.* New York: New Directions.

Spaaij, R. (2006). *Understanding football hooliganism. A comparison of six western European football clubs.* Vossiuspers: Amsterdam University Press.

Stojarová, V. (2012). The Extreme right in Croatia, Bosnia-Herzegovina and Serbia, u: Mammone, A.; Godin, E.; Jenkins, B. (eds.): *Mapping the Extreme Right in Contemporary Europe: From Local to Transnational.* London & New York: Routledge, 143-158.

Stott, C.; Pearson, G. (2007). *Football hooliganism: Policing and the war on the „English disease".* London: Pennant Books.

Testa, A. (2009). UltraS: An emerging social movement. *Review of European Studies,* 1(2): 54-63.

Tyldesley, M., (2010). *The Thought of Sorbonne Professor Michel Maffesoli (1944-): Sociologist of Postmodernity.* Edwin Mellen Press.

Vrcan, S. (2003). *Nogomet – politika – nasilje. Ogledi iz sociologije nogometa.* Zagreb: Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.

Vrcan, S.; Lalić, D. (1999). From Ends to Trenches, and Back: Football in the former Yugoslavia, u: Amstrong, G.; Giulianotti, G. (eds.): *Football Cultures and Identities.* London: MacMillan.

Williams, J.; Dunning, E.; Murphy, P. (1989). *Hooligans abroad.* London: Routledge.

Willis, P. (1978). *Profane culture.* London: Routledge & Kegan Paul.

Žugić, Z. (1996). *Uvod u sociologiju sporta.* Zagreb: Fakultet za fizičku kulturu.

Žugić, Z. (2000). *Sociologija sporta.* Zagreb: Fakultet za fizičku kulturu.

Županov, J. (1995). *Poslije potopa*. Zagreb: Globus.

Gordana Vilović

(NE)ZASTUPLJENOST TEMA O MLADIMA U IZBORNOJ KAMPANJI ZA EUROPSKI PARLAMENT 2014.: ANALIZA SADRŽAJA NACIONALNIH DNEVNIH NOVINA

1. Uvod

Osnovni razlog za otvaranje teme o percepciji mladih u vodećim hrvatskim nacionalnim novinama u predizbornoj i izbornoj kampanji u izborima za Europski parlament 2014. godine bila je pretpostavka da će istraživanje i praćenje novina kroz mjesec i pol pokazati kako će teme o stanju i perspektivama mladih u Hrvatskoj biti donekle vidljive u javnim istupima kandidata za zastupnike u Europskom parlamentu. Također, pretpostavljalo se da će i novinari i urednici percipirati ključne poruke mladima te da će se tragovi tih poruka vidjeti na stranicama dva najnakladnija dnevna lista – *Jutarnjem listu* i *Večernjem listu* – koji su bili predmet analize sadržaja. Argument za takav stav proizlazio je iz podataka o Hrvatskoj kao novoj članici Europske unije, u kojoj se mladima ne nudi nikakva budućnost i da trendovi iseljavanja i nezaposlenosti, upravo mlade populacije, postaju alarmantni.

Dakle, pretpostavljali smo da će na stranicama najnakladnijih dnevnih novina, *Jutarnjeg lista* i *Večernjeg lista,* biti prepoznata tema o problemima mladih i na koji će način budući zastupnici Republike Hrvatske u Europskom parlamentu artikulirati interese mladih. Kad govorimo o mladima, ponajprije mislimo na srednjoškolce, studente i sve nezaposlene mlade ljude, posebice one sa završenom fakultetskom naobrazbom. Razlog za postavljanje ove tvrdnje činio se logičnim jer je Hrvatska već petu godinu u dubokoj recesiji, u kojoj mlada generacija objektivno nema nikakvu perspektivu. Ili se ona ne nazire u skoroj budućnosti. Razlog više za opravdanost istraživanja ove hipoteze je i činjenica što je izborna kampanja za novi saziv Europskog parlamenta bila jedna od

najduljih do danas – od 14. travnja do 24. svibnja 2014. godine. Naime, u pravilu je većina dosadašnjih izbornih kampanja imala službeno trajanje od najviše tri tjedna, a ova izborna kampanja je ipak bila dulja, gotovo mjesec i pol. Kad govorimo o trajanju kampanja, nerijetko se gubi ta tanka granica između predizborne kampanje i službenog početka izborne kampanje pa dojmovi mogu biti različiti. Ali, formalno „izborna promidžba počinje danom objave pravovaljano predloženih lista, a završava 24 sata prije održavanja izbora, kada započinje predizborna šutnja". (www.m.europarl.europa.eu/EPMobile/hr/elections2014/hr.htm). Taj dulji vremenski rok svakako nije nužno uključivao pretpostavku i o sadržajnijoj predizbornoj i izbornoj kampanji.

Istraživačko pitanje na koje rad traži odgovor jest sljedeće: jesu li teme o mladima i posebno pitanja njihove budućnosti bili vidljivi u dvjema analiziranim tiskovinama, u okviru praćenja, izvještavanja i komentiranja istupa i programa kandidata i kandidatkinja koji sudjeluju u izborima za hrvatske zastupnike u Europskom parlamentu?

Jesu li novinari nesposobni prepoznati važne teme, poput one o problemima i budućnosti mladih u najširem smislu, ili je pak riječ o nametanju *agende* u medijima koja se fokusira na ono što ima važnost za određenu interesnu grupu, ili se odabirom tema podilazi dijelu političkih elita pa i samom vlasniku medija? Posve je izvjesno, već na prvi pogled, da su teme u novinama diktirali politički obračuni unutar vladajućega SDP-a, pa je selekcija vijesti i izbornih tema bila pod pritiskom redovitog izvještavanja o dnevnim prepucavanjima pripadnika različitih struja unutar stranke. Jedina tema koja je privukla pozornost urednika i novinara u predizbornoj kampanji za Europski parlament, u dvjema promatranim novinama, bio je slučaj gimnazijalca koji je bio na listi stranke ORaH. Senzacionalističkim i trivijalnim pristupom u izvještavanju o ideji da se na listi političke stranke ORaH nađe i maturant Mihael Peklar, mediji su to prikazali više kao „nevjerojatan događaj", a ponajmanje kao avangardan postupak vodstva ORaH-a koje je i stvarno pokazalo uvažavanje potrebe da mladi ljudi sami artikuliraju i zastupaju interese svoje generacije.

Ovaj rad će objasniti društveni i politički kontekst u kojem su se odvijali izbori za Europski parlament u svibnju 2014. godine u Hrvatskoj, potom okvire u kojima djeluju redakcije hrvatskih novina stiješnjene

između puke borbe za preživljavanje i očiglednog promicanja partikularnih interesa određenih političkih i drugih interesnih skupina. Tome svakako valja pridodati i podatak da tradicionalni mediji (tzv. stari mediji), poput novina, nisu prvi izbor mladih ljudi. Oni su u potpunosti okrenuti interaktivnim novim medijima i društvenim mrežama. Možda i u toj činjenici leži dio odgovara na pitanje zašto teme o mladima (osim u ekscesnim, tragičnim i bizarnim situacijama) nisu među prioritetnim temama i ne pridaje im se značaj u selekciji vijesti u hrvatskim *mainstream* medijima? Logika uredničkog odlučivanja mogla bi biti jednostavna: zašto pisati o onima koji nas ionako ne čitaju?

2. Izborno izvještavanje – postoji li to?

Vjerodostojno izborno izvještavanje u bilo kojoj kampanji, od novinara i urednika traži pošten i uravnotežen pristup obrađivanju svih tema za koje se pretpostavlja da su od interesa za javnost. Istinski redakcijski napori prema nepristranom izvještavanju mogu pomoći građanima u donošenju odluka u izbornom procesu. Jednako tako, evidentna pristranost medija u izbornom izvještavanju može proizvesti sasvim suprotne efekte kod građana: da zbog obilja, nerijetko i površnih, informacija i poluinformacija odustaju od svojih prava i dužnosti da glasaju i da biraju. Uloga svih medija u izbornim kampanjama je značajna i osjetljiva, neovisno kojim idejama i ideologijama daju prednost, a to je: pokušati biti što pošteniji u čistim izvještajima, a u komentarima dopustiti svekoliku slobodu. Pravi problem za građane – konzumente tih medija – nastaje onoga trenutka kad u šumi komentara, koji danas prevladavaju u tiskovinama, ne vide više ni jedan čisti izvještaj. Dakle, preplavljenost stavovima, kolumnama i, uopće, masom dociranih objava, izravno se utječe na zdrav razum čitatelja. Odgovor na to nerijetko je i zasićenost takvim medijima. Čini se da je interes javnosti ipak u podređenu položaju naspram interesa vlasnika medija koji odlučuje/procjenjuje koju političku opciju valja zastupati.

Nije jednostavno očekivati od novina koje sve više postaju svrhe same sebi (opstati i prodati koji primjerak više!) da korektnim, nepristranim i uravnoteženim informacijama opslužuju najširi spektar ljudi u druš-

tvu. Izborno izvještavanje u novinama nije laka zadaća, tim više što je rijetko koja novina u izborima za Europski parlament imala izgrađenu redovitu rubriku u kojoj je izvještavala o predizbornim i izbornim temama. Uglavnom, ispunjavanje te zadaće svelo se na plasiranje intervjua vodećih kandidata s pojedinih lista, prema nejasnim kriterijima zašto su upravo oni izabrani kao sugovornici. Osim najčešćih reagiranja na zbivanja i sukobe u vladajućoj stranci, i na stanje u vodećoj opozicijskoj stranci, malo je bilo riječi o tome kako kandidati vide svoj eventualni mandat u Europskom parlamentu. Zar su redovito komentirane informacije o visokim mjesečnim primanjima sadašnjih i budućih hrvatskih zastupnika u Europskom parlamentu sasvim sklonile druge bitne teme sa stranica ovih novina? Ukratko, sve ono o čemu se u gotovo dva i pol desetljeća slobodne demokratske Hrvatske govorilo o načinima dobre prakse izbornog izvještavanja kao da je bilo suvišno! Čistih vijesti i korektnih novinarskih izvještaja sve je manje, a dominiraju komentari u kojima se mogu zrcaliti različiti interesi, pa i interesi nakladnika. John Street u uvodu knjige *Masovni mediji, politika i demokracija* problematizira odnos i utjecaj masovnih medija na izborne rezultate u razvijenim demokracijama, prije svega u Velikoj Britaniji, i kaže da za razumijevanje sadržaja medija „moramo razumjeti korporativnu politiku, te interese i utjecaje koji cirkuliraju unutar globalnih medijskih carstava. (…) te u kojoj su mjeri 'vijest' i njezino praćenje rezultat ambicija i kreacija tvrtki koje proizvode novine i emisije" (Street, 2003: 7).

Zanimljivo je da se u povodu Svjetskog dana medija, 3. svibnja 2014. godine, u vrijeme izborne kampanje za Europski parlament, u hrvatskim medijima pojavio Novinarski manifest (*Manifesto*) kao preporuka svim političarima EU-a i kandidatima na izborima za novi sastav Europskog parlamenta koju je poslala Europska federacija novinara (*European Federation of Journalists*). U svojoj stalnoj rubrici „Otvorena vrata", Ružica Cigler[1] (*Večernji list,* 7. svibnja 2014.) prenosi te preporuke, i to „1) demokracija treba neovisno novinarstvo; 2) Europa treba medijski pluralizam; 3) prava na udruživanje i kolektivno pregovaranje za sve; 4) pošteni ugovori za sve – uključena i autorska prava; 5) radni

[1] Ružica Cigler, urednica i novinarka, prva pravobraniteljica/zastupnica čitatelja u redakciji *Večernjeg lista* redovito piše svoje komentare o pogreškama u toj novini, pojašnjavajući nerijetko objektivan pogled na pogreške i omaške u objavljenim tekstovima.

uvjeti utječu na kvalitetu novinarstva; 6) novinarstvo je javno dobro; 7) slobodni pristup informacijama novinarima-istraživačima; 8) ulaganje u budućnost novinarstva; 9) sigurnost na radnom mjestu i 10) etičnim novinarstvom graditi povjerenje i odgovornost" (www.europeanjournalists.org, pristupljeno 12. siječnja 2015.). Ružica Cigler u citiranu tekstu zaključuje da kandidati za Europski parlament „ne spominju u svojim programima medije", a isto tako da nije „čula ni novinare da ih išta o tome pitaju" (*Večernji list,* 7. svibnja 2014.). Te su preporuke gotovo zatajene, pa ako se novinari ne brinu o svojemu položaju, kako će voditi računa o valjanom izbornom izvještavanju? Zašto je tome tako? Dijelom i zbog promjene paradigme masovnoga komuniciranja kakvo smo poznavali ranije! Novi mediji, interaktivne društvene mreže, mogućnosti da sami kandidati plasiraju svoje poruke izravno ili zato što stručnjaci za odnose s javnošću u sustavu političke komunikacije postaju važniji od samih novinara?

Što se dogodilo s medijima i novinarima u Hrvatskoj da prepuštaju svoju struku stihiji ili se olako daju manipulirati od strane vlasnika, političkih ili nekih drugih skupina? Sve to naprosto dovodi u pitanje razumijevanje onoga što podrazumijeva izborno izvještavanje. Prema Stjepanu Maloviću, izborna su pravila jednostavna i glase: „novinari moraju biti nepristrani; odvojiti izvještavanje od komentiranja i novinari imaju pravo na političko mišljenje i komentiranje, ali odvojeno od izvještavanja u izbornoj kampanji" (Malović, 2007: 103). U konačnici, izborno izvještavanje znači sva relevantna pitanja predočiti javnosti, odnosno onima koji će odlučivati, tj. birati.

Potkraj 1999. godine u Hrvatskoj su organizirane četiri medijske radionice za novinare u svrhu boljeg praćenja izbora. „U malim grupama hrvatski su novinari radili s najboljim trenerima britanskih elitnih novina, poput *Guardiana, Timesa* i *Independenta* (…) Veliki prostor u svojem radu s novinarima, britanski su treneri dali analizi bezvrijednih događaja, kojih je tada bilo prekomjerno, te izbornim trikovima političara koji su bili vidljivi u novinama" (Vilović, 2012: 45). Bilo je to vrijeme kada su novine objavljivale, primjerice, rječnik izbornih pojmova, svaki medij je imao specijaliziranu rubriku o izborima, kriteriji odabira vijesti su se mogli dekodirati, a na čisti oglasni prostor trošilo se nemilice. Otada, svaki novi izbori u Republici Hrvatskoj mijenjali su narav kampanja,

a velika promjena dogodila se nakon 2007. godine kada je internetska platforma, i posebno društvene mreže, postala dominirajući prostor u masovnom samo-komuniciranju[2], gdje se i bez profesionalnih novinara mogu artikulirati stavovi i razmišljanja kandidata. Sve to stvorilo je različite oblike ponašanja i umnožilo medijsku publiku te naposljetku promijenilo suštinu izbornog izvještavanja. Osim profesionalaca – novinara i urednika – u novi sustav masovnoga komuniciranja uključili su se građani bez posredništva. No, jesmo li dobili i kvalitetnije informacije i jesmo li informiraniji i spremniji odgovorno odlučivati?

3. Hrvatski mediji, kriza i europske teme

Stanje u hrvatskim medijima nije dobro. Neprijeporna je činjenica da je i financijska kriza, odnosno slabljenje kupovne moći građana, prepolovila naklade svih novina. I nacionalnih i lokalnih. Europapress Holding kao najveća izdavačka kuća morala je pribjeći predstečajnoj nagodbi u 2014. godini ne bi li se spasili novinski proizvodi. Novi je vlasnik EPH-a preuzeo tu medijsku kuću početkom 2015. godine. Na prvi pogled nema većih potresa, ali je izvjesno da će jedan dio novinara morati potražiti posao u drugim medijima ili zanimanjima. *Jutarnji list* koji se prilagođava novim trendovima – prije svega, konvergenciji u medijima – jača svoju internetsku stranicu i pokušava privući mlađu čitateljsku populaciju. Starije konzumente novina pokušava pridobiti jeftinijim mjesečnim pretplatama tiskovnog izdanja. Uređivačka koncepcija *Jutarnjeg lista,* koja balansira između ozbiljnih i tabloidnih tema, uvjetno rečeno, okrenuta je liberalnijoj i lijevoj orijentaciji. Druge novine koje su bile predmetom analize ovoga rada jesu *Večernji list,* postojanijeg rasporeda rubrika i svjetonazorski ipak konzervativniji od *Jutarnjeg lista*. Obje su novine nacionalne, s približno sličnim brojem prodanih primjeraka.

[2] Sintagmu masovno samo-komuniciranje *(mass self communication*) pojašnjava Manuel Castells (2010), profesor komunikacijskih tehnologija s američkoga Sveučilišta Južna Karolina, kao novi oblik komunikacije kojim pojedinci dopiru do globalne publike koristeći sms-ove, twittere i druge različite oblike društvenog umrežavanja. Facebook je postao jedan od vodećih.

No, o nakladama se nerado govori i piše. Prema podacima *Novinara* (br. 4–6/2014), lista Hrvatskoga novinarskog društva, naklade[3] svih novina za prva četiri mjeseca 2014. godine, u odnosu na 2012. i 2013., su u evidentnoj silaznoj putanji. Tako se procjenjuje da je *Jutarnji list* pao ispod 50.000 prodanih primjeraka, a *Večernji list* sa 65.000 na oko 60.000 prodanih primjeraka dnevno. Dakle, kad imamo na umu te uznemirujuće podatke, onda je jasno da se izdavači bave različitim profitabilnijim poslovima (primjerice, prodajom kuhinjskih noževa, knjiga, kave, čokoladica…) ne bi li zaustavili trend pada kupovanja novina. S obzirom na činjenicu pada prodaje, postavlja se i pitanje kakav se utjecaj na publiku može očekivati od novina koje sve manje ljudi čita? Posebice ih ne čitaju mladi ljudi i studentska publika. Obje ove kategorije konzumenata nisu stekle naviku čitanja tiskovina jer su odrasli u sasvim drukčijem medijskom okruženju. Čak i studenti novinarstva[4] iznimno tek prolistaju novine, ali ih ne čitaju! Slijedom prethodnih tvrdnji, čini se logičnim pitanje: čemu pisati o problemima mladih kad poruke iz novina ne dopiru do njih?!

Današnje su novine okrenute senzaciji, bizarnim tragedijama, trivijalnostima, lažnom ekskluzivizmu i prije svega skrbi o kapitalu vlasnika, a bitno manje prema interesu javnosti.

Sintagma „interes javnosti" nerijetko se koristi da bi se opravdali određeni sadržaji bez kojih bi javnost mogla i preživjeti. U prilog ovome, u okviru rasprava o medijima u cjelini, a posebno stanju u novinarstvu u Hrvatskoj i jugoistočnoj Europi, Sandra Bašić Hrvatin, profesorica Fakulteta za humanističke studije u Kopru i analitičarka medija u regiji, kaže da su današnji „mainstream mediji eksces" (www.h-alter-org/vijesti/mainstream-mediji-su-eksces, pristupljeno 10. siječnja 2015.) i nastavlja: „mediji koji bi trebali nadzirati političke i ekonomske centre moći su postali njihov sastavni dio. Vlasnici medija koriste svoje vlasništvo (medije)

[3] Prema pisanju strukovnog lista *Novinar,* naklade novina procjenjuje tvrtka ABC Hrvatska, koja to radi u suradnji s izdavačima, oglašivačima i agencijama. Procjena tvrtke ABC Hrvatska jest da će 2015. biti teška godina za hrvatske novinske izdavače.

[4] Izvor: Svake godine na studiju novinarstva na predmetu Uvod u novinarstvo studenti mogu anonimno napisati kako se informiraju. Uzorak je vrlo specifičan ali nije reprezentativan, međutim, nažalost od 110 novopečenih studenata novinarstva, njih pet do šest kaže da redovito čita novine. Najveći broj ih se informira putem društvene mreže Facebook.

za pridobivanje ekonomskih i političkih usluga te za promociju i zaštitu svojih osobnih interesa." Ocjene o krizi u medijima u jugoistočnoj Europi koje sažima Bašić Hrvatin bitan su okvir za razumijevanje razloga siromaštva životnih tema koje nalazimo u njima. Možemo se suglasiti s njom kada bolno konstatira da su „mediji i novinari odavno izgubili kontakt s ljudima. Oni čitaju misli političke i ekonomske elite, nemaju pojma o tome što misle ili žele građani". U prilog tvrdnje da tako profilirani hrvatski *mainstream* mediji zapravo ne pomažu običnim građanima da steknu cjelovitu sliku o Europskoj uniji, preuzimamo promišljanja iz uvodnika u „Dosje: Perspektive Europe" iz *Le Monde Diplomatiquea – Hrvatsko izdanje* (travanj 2014.), koji pruža drukčiji, analitičniji pristup europskim temama kao „korektiv konfekcijskim poluinformacijama" postojećih *mainstream* medija u Hrvatskoj. Iz spomenutog Uvodnika, koji je iznimno kritičan prema načinu izvještavanja o problemima života u Hrvatskoj ususret izborima za Europski parlament, izdvajamo i ovaj stav: „kad bismo sudili po dominantnoj praksi hrvatskih medija, ispalo bi da Europska unija i djelokrug njezinih institucija i dalje predstavljaju daleku onostranost".

4. Izbori za Europski parlament u Hrvatskoj: daleko je Europa

Unatoč svim ovim obeshrabrujućim ocjenama o novinama, smatrali smo da je ipak smisleno vidjeti prepoznaju li te dvije vodeće novine teme o mladima u vrijeme izvještavanja u izbornoj kampanji za hrvatske zastupnike u Europskom parlamentu. Argument više za provjeru te pretpostavke leži u nalazima dostupnih prethodnih istraživanja o temama koje su dominirale na izborima za Europski parlament. Tako je istraživanje Marijane Grbeše i Tihane Tomičić (2014: 39), nakon prvih hrvatskih izbora za Europski parlament, pokazalo da je 2013. u analiziranim dnevnim novinama – *Večernji list, Jutarnji list* i *Novi list* – između ostalog, „zastupljenost tema i aktera pokazala da su u sva tri lista dominirale unutrašnje političke teme, odnosno da se u sva tri lista isključivo izvještavalo kroz prizmu nacionalne politike" te (…) da je „'europski' karakter izbora u potpunosti izostao". U kojoj mjeri je jednak trend nastavljen i 2014. godine ovaj rad ne istražuje kroz matricu, nego se isključivo bavi pogledom na izborne teme koje se

tiču mladih ljudi. Sve ostale teme nisu bile predmetom ove analize. Dakako, neko drugo istraživanje koje bi koristilo identična mjerila, možda bi pokazalo jesu li se uopće dogodile bilo kakve promjene u odnosu na 2013. godinu, kada Hrvatska još nije bila punopravnom članicom Europske unije, a imali smo prve izbore za Europski parlament.

Izbori za Europski parlament 2014. godine održavali su se nakon katastrofalnih posljedica poplava u Posavini i neposredno nakon sukoba u vladajućoj stranci SDP-u. Analizirajući izbore, politolog Dario Čepo tvrdi da su te okolnosti odredile ton izbora i da je „u Hrvatskoj u potpunosti izostala predizborna kampanja, čiji su tragovi bili uglavnom obojani nacionalnim problemima i stranačkim razračunavanjem…a birači su iskazali nezainteresiranost za europska pitanja" (Čepo, 2014: 23). Gotovo identičan stav proizašao je iz praćenja izborne kampanje koje su zajednički proveli Centar za mirovne studije i Gong, prema kojima je „umjesto argumentirane rasprave o europskim temama predizborna kampanja iskorištena za unutarstranačka prepucavanja...(…) u čemu leži odgovornost političkih aktera za nisku izlaznost i oblikovanje građana statista" (www.gong.hr/hr/izborni-sustav/europski/strankama-i-biracima-nakon-statiranja-nema kajanja/, pristupljeno 13. siječnja 2015.)

Predizborna kampanja trajala je od 14. travnja do 23. svibnja 2014.; u njoj je sudjelovalo 25 lista s ukupno 275 kandidata i kandidatkinja. Većina sudionika u ovim izborima uglavnom je bila sasvim nepoznata širem krugu birača. O većini lista nigdje se nije moglo pročitati ni retka, a kamoli o politikama prema mladima. Nešto malo su mogli čuti birači koji su gledali/slušali prilično neinventivno predstavljanje na javnom servisu. Kada danas gledamo stranice *Jutarnjeg lista* i *Večernjeg lista,* analiziranih novina, koje su 11. travnja 2014. godine objavile Zbirnu listu pravovaljanih kandidacijskih lista za izbor članova u Europski parlament iz Republike Hrvatske, nismo sigurni da, osim kandidata/kandidatkinja članova vodećih stranaka u Hrvatskoj, prepoznajemo barem deset poznatijih imena na tim listama. Glavnina imena kandidata pojavila se 11. travnja 2014. na stranicama dnevnih novina, prvi i zadnji put. S jedne strane je nevjerojatna zainteresiranost tako velikog broja kandidata, a s druge strane zastrašujuća je apstinencija građana koji nisu uopće izašli na izbore. Trend posvemašnje apstinencije, ne samo u Hrvatskoj nego i u drugim mladim članicama Europske unije iz njezina jugoistočnoga krila, Juraj Katalenac sažima riječima „'političkim cinizmom', nepovjerenjem

prema političkim akterima i politici uopće (…) od euroskepticizma, do rezigniranosti parlamentarizmom i kapitalizmom zbog pada životnog standarda i uvjerenja da EU nema mogućnosti da im riješi njihove probleme" (*Zarez*, XVI/385, 4. lipnja 2014.). Totalna rezigniranost i otupjelost građana nove članice EU-a, Hrvatske, i kriza kojoj se ne vidi kraja, dovodi u pitanje baš sve. Jurica Pavičić, književnik i kolumnist *Jutarnjeg lista,* dan uoči izbora za Europski parlament, u svojoj redovitoj kolumni potvrđuje većinom poznate razloge apstinencije na izborima i navodi da je „percepcija europarlamentaraca u Hrvatskoj, nažalost kolonijalna i svodi se na predodžbu seoskog starješine koji se s pletenkom i pancetom uputio u cesarsko-kraglski dvor u Beč ne bi li kod carskog kancelara izborio pravicu (…) dok se u Europi vode rasprave o budućnosti unije, a o tome se nigdje ništa ne piše" (*Jutarnji list,* 24. svibnja 2014.).

Ukratko, većina autora koja je komentirala izvještavanje u izbornoj kampanji za Europski parlament kritički se osvrnula i na načine kako se kandidati ponašaju, jednako kao i na praćenje izborne kampanje u kojoj se zbog hrvatske krize uopće ne vidi europska perspektiva. Dodajmo tomu stav politologa Dražena Lalića u zbirci tekstova *Pet kriznih godina:* on raščlanjuje sve aspekte krize u Hrvatskoj koja je „preteška i preduboka" i na kraju ipak zaključuje da Europska unija, „ta moćna asocijacija država najvjerojatnije već ne dopušta i ubuduće ne bi dopustila ekonomski i društveni rasap svoje nove članice koja je mala, ali geostrateški i politički važna" (Lalić, 2014: 305). Radujemo se toj prognozi i zaključujemo da se u Europskom parlamentu mogu artikulirati interesi i potrebe jedne „male, ali politički važne zemlje". Pitanje je samo kada će se komadić optimizma nazrijeti i stvarno, a ne samo u prigodničarskim govorima predstavnika političkih elita.

5. Metodologija, istraživačko pitanje i hipoteze

Cilj istraživanja ovoga rada je provjeriti u kojoj su mjeri mladi bili tema u izbornoj kampanji na način kako su ih identificirale i reprezentirale dvije dnevne novine – *Večernji list* i *Jutarnji list.* Uzorak je obuhvatio sva zagrebačka izdanja tih novina od 1. travnja do 23. svibnja 2014. godine. Analizirane su sve stranice novina na kojima se na bilo koji način

spominju izbori i izborna kampanja za Europski parlament i mladi. Jedinica analize bio je objavljen tekst (vijest, izvještaj, komentar, kolumna, izjava, pismo čitatelja).

Glavna hipoteza istraživanja bila je da problemi mladih nisu bili u fokusu uređivačke politike u dvjema promatranim novinama. To može značiti dvije stvari: a) da su se kandidati i kandidatkinje bavili posve drugim temama i 2) da su novine izvještavale o onome što je po uredničkim kriterijima selekcije vrijednosti vijesti bilo važnije odnosno atraktivnije.

Prva pomoćna hipoteza glasi: *Večernji list* i *Jutarnji list* objavili su razmjerno mali broj tekstova o problemima života mladih u Hrvatskoj u okviru izborne kampanje za Europski parlament.

Druga pomoćna hipoteza glasi: Obje su novine iznimno površno obradile tzv. slučaj gimnazijalca u redovima kandidacijske liste ORaH-a.

Ključna metoda istraživanja bila je analiza sadržaja koja se u radu koristila isključivo u dijelu koji je povezan s problemima mladih, od studiranja, zapošljivosti, poboljšanja životnih uvjeta, studiranja te perspektive života i ostanka u Hrvatskoj. Dakle, rad ne obuhvaća cjelovitu analizu sadržaja svih objava naprosto zato što to nije bila njegova svrha.

Razlog zbog kojega su mladi izdvojeni kao subjekt analize – jedan i jedini – u novinskim objavama jest neizvjesnost njihova života i rada. Tim više što je prema statističkim podacima Hrvatskoga zavoda za zapošljavanje iz prosinca 2014. godine u Hrvatskoj bez posla bilo više od 312.000 ljudi, „a najveći je problem nezaposlenosti mlađih od 25 godina, među kojima 41,5% traži posao". (www.jutarnji.hr/template/article/article-print.jsp?id=1243923, pristupljeno 18. siječnja 2015.).

Novinarka Snježana Pavić komentira podatke Eurostata o nezaposlenosti u Hrvatskoj koja iznosi 18,7% i konstatira da su podaci „alarmantni" i da „po stopi nezaposlenosti Hrvatska spada među neslavne rekordere u EU, budući da veću stopu nezaposlenosti imaju samo Grčka i Španjolska". Dodamo li tome podatke iz *Strategije borbe protiv siromaštva i socijalne isključenosti* koju je donijela Vlada Republike Hrvatske potkraj ožujka 2014. godine, u Hrvatskoj su „četiri kategorije građana najranjivije: djeca i mladi, starije osobe i umirovljenici, nezaposlene osobe i osobe s invalidnošću" (Kovačević, *Večernji list,* 31. ožujka 2014.). Kada se ti podaci stave u odnos sa stanjem siromaštva među drugim članicama Europske unije, „Hrvatska se nalazi na visokom petom mjestu rizika od siromaštva", iza Grčke, Rumunjske, Španjolske i Bugarske.

Brojke Eurostata o „mladim nezaposlenima (do 25 godina) u Europskoj uniji bilježe gotovo pet milijuna“ (www.jutarnji.hr/template/article/article-print.jsp?id=1243923, ali je stopa 21,6%. U Hrvatskoj je stopa iznosila 41,5%!).

Tim podacima valja dodati procjenu ljudi i mladih koji odlaze iz Hrvatske u potrazi za sigurnijim životom. Državni zavod za statistiku bilježi da se 2012. i 2013. iz Hrvatske iselilo gotovo 28.000 stanovnika. Dražen Živić, demograf, tvrdi da se „promijenio obrazac iseljavanja iz 60-tih. Tada su uglavnom odlazili pojedinci sa nižom stručnom spremom (…) a danas su to cjelovite obitelji, sa visokim obrazovanjem“ (www.republika.eu/novost/35400/u-dvije-godine-iz-hrvatske-iselio-grad-velicine-vukovara., pristupljeno 20. siječnja 2015.).

Smatramo da su upravo te činjenice dovoljno indikativne da se u hrvatskim medijima, odnosno u analiziranim novinama, a u okviru izborne kampanje za Europski parlament, otvaraju i ove teme koje bjelodano pokazuju da mladi ljudi imaju pravo pronaći drugo mjesto za život i rad. Mladi su svjesni svojega teškog položaja, i zato im je nužan zastupnički glas ne samo u Europskom parlamentu, nego i u Hrvatskom saboru. Izdvajamo komentar jednog maturanta koji je sudjelovao na okruglom stolu u Saboru, a tekst je objavljen u *Večernjem listu,* 22. ožujka 2014.:

> *Kako očekujete da će građani vjerovati da se njihov glas čuje u Europskom parlamentu kad im se ne čuje ni u Saboru RH! Da se čuje, ne bi bilo gotovo 400.000 nezaposlenih i tako neodgovornog vođenja politike.*

Navodimo još jedan stav objavljen u *Večernjem listu,* 10. travnja 2014., također u vrijeme predizborne kampanje za zastupnike u Europskom parlamentu:

> *Mladim ljudima nikada nije ni dana šansa u ovoj državi (…). Treba dati više prostora na političkim poligonima mladima, jer će ionako oni otplaćivati dugove.*

Ta su dva citata dovoljna da bismo utvrdili kako su mladi ljudi svjesni svog položaja i žele mijenjati postojeće stanje, a pri čemu se ne pozivaju ni na kakve nedemokratske metode.

6. Rezultati istraživanja: Jesu li mladi nevidljivi ili trebaju samo lajkati?

Tijekom izborne kampanje, od 14. travnja do 23. svibnja 2014. godine, obje novine su objavile 188 tekstova. Ukupan broj tekstova u *Jutarnjem listu* bio je 52, a u *Večernjem listu* 136. Tako velika razlika između dviju novina u objavama jest u činjenici da je u *Jutarnjem listu* bilo znatno više tematskih i većih tekstova, komentara i intervjua te rijetko koja vijest. *Jutarnji list* u svojoj uređivačkoj politici njeguje stil obrađivanja tema na osnovi vijesti, dok su vijesti uglavnom preseljene na *news* portal. U *Večernjem listu* bilo je više čišćih novinskih formi, poput vijesti, izvještaja, komentara i tema. Posebnost *Večernjeg lista* je redovito objavljivanje pisama čitatelja. U specijaliziranoj rubrici, gdje se čitatelji redovito javljaju iznoseći svoje stavove o različitim temama, broj pisama odabranih za objavljivanje bio je većinom vezan za teme o političarima, posvemašnje siromaštvo, nerazumijevanja općeg i posebnog interesa, razočaranost ljudi u demokratske mehanizme u državi i slično. Kao kuriozitet izdvajamo činjenicu da u vrijeme službene izborne kampanje ni jedna tema iz pisama čitatelja nije bila izravno povezana s mladima i njihovim očekivanjima, kada je riječ o aktivnostima budućih europarlamentaraca.

Kao osobitost i indikativan podatak navodimo da je od sveukupno 188 tekstova, objavljenih u dvjema novinama, njih samo 12 na bilo kakav način tretiralo je probleme mlade populacije.

6.1. Mihael Peklar – kandidat kao čudo neviđeno

Teme o mladima u obje dnevne novine bile su jedva vidljive i zanemariv ih je broj, osobito u razdoblju službene kampanje. Naime do 14. travnja objavljen je „razmjerno velik“[5] broj tekstova i u *Večernjem listu* i u *Jutarnjem listu* o Mihaelu Peklaru, gimnazijalcu koji se našao na listi ORaH-a.

[5] Pravi broj objavljenih fotografija, vijesti, izvještaja i komentar o Mihaelu Peklaru ne možemo utvrditi jer se njegovo ime pojavilo u drugome dijelu ožujka 2014. godine, kada je prvi put objavljena lista ORaH-a. To uostalom nije ni bilo vrijeme analize, stoga upotrebljavamo sintagmu „razmjerno velik broj“.

Mirela Holy napravila je priličnu smutnju u javnosti 23. ožujka kada je predstavila listu OraH-a za izbore u Europski parlament. Naime, na šestome mjestu pojavio se mladić, gimnazijalac, izvrstan učenik, vrhunski informatičar i dobitnik niza nagrada na natjecanjima. Bio je to najmlađi kandidat s impresivnom biografijom. Svi su mediji, jednako kao i *Jutarnji list* i *Večernji list,* zabilježili njegove jednostavne ali smislene izjave.

> *Moja generacija ima pravo glasa ali se taj glas ne čuje jer se svodi na zaokruživanje izbornih listića. Moj angažman je način da se to promijeni. Uvjeren sam da mnogi iz moje generacije žele da svijet bude bolji ali ne znaju kako to postići* (*Jutarnji list,* 23. ožujka 2014.).

> *Kao učenik, volio bih utjecati na poboljšanje obrazovnog sustava. Kao informatičaru, koji se prije bavio i robotikom, čini mi se da je potrebno uvesti nove tehnologije u državne službe kako bismo ih učinili efikasnijima* (*Večernji list,* 26. ožujka 2014.).

> *Želim upisati FER i baviti se programiranjem. Nastavit ću se baviti politikom, ali mislim da je puno važnije da postanem stručnjak nego da lovim glasove* (*Večernji list,* 26. ožujka 2014.).

Idila i medijska naklonost prema kandidatu (6. na listi!) trajala je kratko. Nakon njegova nastupa uživo u Dnevniku 3 na Hrvatskoj televiziji zaredale su kritike o nastupu koji nije bio baš najbolji jer je imao tremu (prirodno!), „nema oratorske vještine" (a zašto bi ih i imao!), a i „premlad je" i slično. *Večernji list* je tako objavio dva komentara u kojima se kritički komentira nastup Mihaela Peklara, jer je to ipak „visoka politika" i pojava mladića na listi znači „banalizaciju visoke politike". Kao protuteža, objavljen je i krajnje pozitivan tekst pod naslovom „Maturant M. Holy obogatio je ovu politiku" (*Večernji list*, 1. travnja 2014.). Autor Marinko Jurasić piše: „Ne pretjerujmo, iako maturant ne obećava da bi parlamentarizam mogao obogatiti kao Ž. Kerum, a nije ni samouvjeren kao I. Antičević Marinović (…) bila bi šteta da se sve svede samo na simboličnu poruku (M. Holy – op. G. V.) da je i mladima mjesto u politici." Bez obzira što je Mirela Holy dobila samo jedan mandat, poslana

je poruka javnosti: mladost i znanje su važni. Otužna je činjenica što je kandidat Mihael Peklar stavljen u medijski okvir izvještavanja kao puke senzacije, površnosti i neoriginalnoga komentiranja o manama njegova prvog televizijskog nastupa uživo.

6.2. Mladi trebaju lajkati Karamarka i papu Franju!

Mladi nisu bili tema u nacionalnim novinama – nema dvojbe. Ali zato ima neobičnih tekstova povezanih s mladima. Riječ je o tekstu objavljenom 28. travnja 2014. godine u *Jutarnjem listu* pod naslovom „Nedopustivo je da ja imam manje lajkova od Ruže". Novinarka navodi izvore koji su potvrdili da je predsjednik Hrvatske demokratske zajednice Tomislav Karamarko sazvao hitan sastanak s užim krugom suradnika i naredio „koliko svaki ogranak Mladeži i Zajednice žena mora stisnuti lajkova", jer kandidatkinja za Europski parlament „Ruža Tomašić na Facebooku ima više lajkova od mene". U tekstu se navodi da je potom Mladež HDZ-a proslijedila poruku brojnim članovima stranke da na Facebooku što više dijele i *lajkaju* sliku Karamarka i pape Franje. Ovo bi bila duhovita priča da je opovrgnuta. Ali, nije. Zar mladi znaju samo *lajkati* i služe samo tome? Ovaj drugi primjer, izdvojen iz malog broja tekstova u kojima se novine bave mladima, pravi je primjer koji po svom cinizmu nadmašuje sve ostale tekstove. Zar je to moguće?!

6.3. „Šeperić: Poruka mladima jest ta da nisu bitni"

Treći primjer koji izdvajamo kao krajnje pozitivan, u općem nedostatku novinskih objava koje prepoznaju mlade i njihove interese u vrijeme izborne kampanje, jest komentar i stručno pojašnjenje na prvotni skandal o najavi ukidanja poticaja za zapošljavanje mladih visokoobrazovanih ljudi. Bio je to šok i za Europsku uniju, jednako kao i za mnoge mlade kojima i takav posao puno znači. Podsjećamo da je preko te mjere više od 19.000 mladih dobilo šansu da rade – a neki sretnici su dobili i stalan posao.

Kandidatkinja liste Nacionalnog foruma, Renata Šeperić Petek, stručnjakinja za EU fondove, u komentaru jasno upućuje kritiku Vladi

zbog takve odluke u tekstu pod naslovom „Evo kako Mrsić namjerava riješiti problem nezaposlenosti mladih – tržištem EU“, objavljenom u *Jutarnjem listu,* 4. travnja 2014.

> *Kakva je ovo poruka mladima? Osim što smo svakog klinca i klinku od 0 do 18 godina zadužili za 265.000 kn, tj. za vrijednost jedne male garsonijere u koju se nikad neće useliti, najvažnija poruka jest da nisu bitni političarima. U njima političari ne vide potencijalno biračko tijelo kojemu treba udovoljiti. (…) Ukidanjem mjera, Vlada i saborski zastupnici dali su nam do znanja da ih ne interesiraju svakodnevni problemi običnih obitelji: većina njih nema nezaposlenu djecu i nisu izgubili nadu da će im se djeca zaposliti – za to oni koriste svoje političke veze i poznanstva.*

7. Zaključak

Nakon analize svih tekstova u kojima se spominju mladi i njihova budućnost u Hrvatskoj u okviru predizborne i izborne kampanje za Europski parlament 2014. godine, mogli bismo izreći jednostavan i sarkastičan zaključak: o mladima i njihovim problemima ne treba izvještavati jer će ionako većina uskoro otići iz Hrvatske za nekim boljim životom. Ili možda možemo okrenuti stvar na štetu istraživača koji je potpuno pogrešno postavio cilj, svrhu i hipoteze istraživanja – jer se moglo unaprijed pretpostaviti da će teme o mladima u dvjema analiziranim novinama – *Jutarnjem listu* i *Večernjem listu* od 14. travnja do 25. svibnja 2014. godine – biti sasvim minorizirane. Zapravo ih je teško bilo i prepoznati. Tim više što je vrijeme održavanja izborne kampanje određeno s dva ključna elementa: prvo, političkim kontekstom (snažnog sukoba unutar vladajuće stranke i Vlade!) i drugo, katastrofalnim poplavama u kojima su tisuće ljudi ostale bez krova nad glavom. To su, dakle, dva faktora koja su utjecala na uredničku selekciju vijesti i sadržaja te dala osnovni ton novinskim tekstovima. Elementarna nepogoda jest događaj prvog reda i svakako zavrjeđuje prostor koji je imala u objema novinama. Međutim, posve drukčije vrednujemo velik broja komentara i novinarskih špekulacija o tome zašto je Tonino Picula nisko na listi SDP-a u izborima za Eu-

ropski parlament i hoće li sukob između premijera i tada bivšeg ministra financija završiti konačnim raskolom stranke.

Glavna hipoteza istraživanja bila je da problemi mladih nisu bili u fokusu uređivačke politike u dvjema nacionalnim novinama. I ona je potvrđena. Već je pojašnjeno da je to moglo biti, objektivno, zbog nepovoljnog trenutka (poplava!) u kojem se izbori održavaju, a drugi razlog jest da je uređivačka politika naprosto zanemarila važnost tema o životu i budućnosti mladih. Dodajmo tome činjenicu da ozbiljni napisi o mladima u okviru izborne kampanje očito nisu bili dovoljno atraktivni za postojeći koncept ovih dnevnih novina.

Prva pomoćna hipoteza glasila je da su *Večernji list* i *Jutarnji list* objavili razmjerno mali broj tekstova o problemima života mladih u Hrvatskoj u okviru izborne kampanje za Europski parlament. Brojka o ukupnom broju od 188 tekstova u tim novinama prema 12 u kojima su mladi bili izrijekom tema rječito govori da problemi mladih nisu bili vidljivi u novinama tijekom izborne kampanje. Pritom je moguće da su teme o mladima bile potpuno utopljene u prevladavajućim komentarima o sveopćoj društvenoj i ekonomskoj krizi društva, pa uređivačka politika nije smatrala nužnim posebno tretirati probleme mladog naraštaja.

Obje su novine iznimno površno obradile kandidiranje Mihaela Peklara na listi stranke ORaH u izborima za Europski parlament, bila je druga pomoćna hipoteza. I ona je potvrđena. Kandidiranje jednog izvrsnog mladića u dvjema je novinama prezentirano kao čudo neviđeno, a ne kao poticaj da se piše o mladima i njihovoj ulozi kao onima koji mogu unijeti moguće promjene u sadašnji opći (loš) doživljaj političara u javnosti. To je posve izostalo, a kandidiranje Mihaela Peklara je, ukratko, predstavljeno kao „slučaj gimnazijalca u redovima kandidacijske liste ORaH-a".

Literatura

Castells, M. (2010). Communication power: Mass Communication, mass self-communication and power relationships in the network society, u: Curan, J. (ed.): *Media and Society.* London: Bloomsbury Academy.

Čepo, D. (2014). Izbori za Europski parlament u Hrvatskoj. *Političke analize,* 5(18): 20-24.

Europski izbori 2014: Kako glasati u Hrvatskoj (dostupno na http// www.m.europarl.europa.eu/EPMobile/hr/elections2014/hr.htm, pristupljeno 20. ožujka 2015.).

Grbeša, M.; Tomičić, T. (2014). Izbori za Europski parlament u hrvatskim medijima: analiza sadržaja izvještavanja tiska o Europskim izborima 2013. u Hrvatskoj. *Medijske studije,* 5(9): 19-41.

Katalenac, J. (2014). Plava anemičnost europske demokracije. *Zarez,* XVI/385, 5. lipnja 2014.

Kovačević, R. (2014). Od Hrvata siromašniji su još samo Grci, Bugari i Rumunji. *Večernji list,* 31. ožujka 2014.

Lalić, D. (2014). *Pet kriznih godina.* Zagreb: Antibarbarus.

Lou, Erik P. (2013). *Mediji i politički procesi*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka (ili: P. Eric Louw, *The Media and Political Process*).

Mainstream mediji su eksces (Hrvoje Šimičević). (www.h-alter-org/vijesti/mainstream-mediji-su-eksces, pristupljeno 10. siječnja 2015.).

Malović, S. (2007). *Mediji i društvo.* Zagreb: Sveučilišna knjižara i ICEJ.

Pavičić, J. (2014). „Europski izvori su najvažniji", Kolumna „Vijesti iz Liliputa", *Jutarnji list,* 24. svibnja 2014.

Rekordna nezaposlenost. 7,8 milijuna radnika u Njemačkoj ima plaću manju od 3500 kuna. (Snježana Pavić) (www.jutarnji.hr/template/article/articleprint.jsp?id=1243923, pristupljeno 17. siječnja 2015.).

Strankama i biračima: nakon statiranja nema kajanja. (www.gong.hr/hr/izborni-sustav/europski /strankama-i-biracima-nakon-statiranja-nema kajanja/, pristupljeno 13. siječnja 2015.).

Street, J. (2003). *Masovni mediji, politika i demokracija*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti. Biblioteka Politička misao.

U dvije godine iz Hrvatske iselio grad veličine Vukovara. (www.republika.eu/novost/35400/u-dvije-godine-iz-hrvatske-iselio-grad-velicine-vukovara, pristupljeno 20. siječnja 2015.).

Vilović, G. (2012). Etika i izborno izvještavanje, u: Picula. B. (ur.): *Izbori u Hrvatskoj i iskustva iz regije, prva dva desetljeća.* Zagreb: Gong i Fakultet političkih znanosti.

Jutarnji list – zagrebačko izdanje, od 14. travnja do 25. svibnja 2014.

Večernji list – zagrebačko izdanje, od 14. travnja do 25. svibnja 2014.

Nada Zgrabljić Rotar

NEPROFITNI MEDIJI KAO DEMOKRATSKA SNAGA MLADIH

1. Uvod

Demokratičnost i stupanj razvoja nekog medijskog sustava određuju se, među ostalim, brojem i raznolikošću medija koji u tom sustavu djeluju.[1] Za svaki je medijski sustav dobro da ima što raznolikije vrste medija jer se smatra da se na taj način zadovoljava najveći broj potreba i interesa građana određene zajednice, a ovaj rad je usmjeren na razmatranje mogućnosti koje mladima otvara treći sektor odnosno neprofitni mediji. Na medijskom tržištu mediji su pravno regulirani prema svojim tržišnim osobinama i zadacima koje su dužni ispuniti u interesu javnosti. U apstraktnom, odnosno idealnom razumijevanju medijske prakse, razlikujemo nekoliko modela i koncepata emitiranja i djelovanja medija u medijskom sustavu. Nastali su na temelju promišljanja zajednice o potrebama kvalitetne javne komunikacije u nekom određenom vremenu i društvenim okolnostima, što implicira mogućnost stalne promjene, korekcije i nadopune tih modela. Uobičajeno je slijediti sljedeću klasifikaciju i podjelu modela emitiranja: državni mediji, javni mediji, komercijalni mediji, neprofitni ili *community* mediji te piratski mediji. Svaki od njih ima specifičnu pravnu regulativu i specifičnu društvenu funkciju, a velike su i razlike unutar svake grupe medija s obzirom na nacionalne medijske politike. Za potrebe objašnjenja teorijskog pristupa možemo izdvojiti nekoliko odlika pojedinih modela.

[1] Više o toj temi može se vidjeti u knjizi objavljenoj 2011. godine *Hrvatski medijski sustav. Prema UNESCO- vim indikatorima medijskog razvoja.* U njoj se istražuje hrvatski medijski sustav i analizira demokratičnost toga sustava u kontekstu pluralizma i raznolikosti medija (Z. Peruško), slobode izražavanja (M. Topić), medija kao platforme demokratskog diskursa (N. Zgrabljić Rotar), novinarske profesije kao čimbenika razvoja medijskog sustava (G. Vilović) te medijske infrastrukture (T. Perišin).

Koncept državnih medija odlikuju sljedeće osobine: njihov osnivač i vlasnik je država, zakonski su regulirani i trajni, namijenjeni su širokoj publici, što znači cjelokupnom građanstvu, nacionalno su orijentirani (u jeziku i pismu) s obvezom uključivanja manjina, ekonomski su ovisni jer ih najčešće financira država, iako se ponekad financiraju od pretplate. Politički su takvi mediji neautonomni i pod nadzorom vladajućih političkih snaga kojima služe i odgovaraju za svoj rad.[2] Javni mediji vezuju se uz početak emitiranja BBC-a 1924. godine, a karakterizira ih nekoliko temeljnih načela koja su ostala trajna odlika toga koncepta do danas, a to su: zemljopisna univerzalnost koja znači da su dostupni svim građanima, univerzalnost plaćanja za sve građane, univerzalnost obraćanja svim skupinama društva, briga za manjine i njihovu kulturu, jezik i prava, jačanje osjećaja pripadnosti i nacionalne jedinstvenosti kroz kulturu i jezik, tržišno natjecanje s drugim medijima u kreiranju kvalitete programa a ne u brojevima gledanosti, potpuna autonomija u odnosu na politiku, vlast i druge elite u društvu te urednička sloboda. Temeljna razlika između državnih i javnih medija, kojima je uvijek osnivač i vlasnik država, jesu interes i nadzor javnosti. Državnim medijima primarni su državni interesi, odnosno interesi politike, dok javni mediji moraju skrbiti prije svega za interes javnosti. Državne medije nadzire vlast, a javne medije javnost. Državni su mediji odgovorni za svoj rad i program politici, a javni mediji su odgovorni građanima koji ih financiraju. Zakonski je to regulirano na način da se od predstavnika građana formira Programsko vijeće s takvim ovlastima i Nadzorni odbor. Javni mediji imaju zadatak, kako je to ustvrdio još prvi direktor BBC-a, sir John Reith, „informirati, podučavati i zabaviti" i to upravo tim redom (Zgrabljić Rotar, 2007: 25). Očekivanja mnogih slojeva društva od javnih medija su velika, te najčešće iznevjerena ne samo kod nas, nego i u većini zemalja gdje su se javni mediji uključili u tržišno natjecanje s komercijalnim medijima, pri čemu su morali odustati od dijela svojih primarnih zadaća od javnog interesa. U tom smislu se stvorio prostor za medije koji će građanima nadomjestiti nastale deficite. To su mediji tzv. trećeg sektora, koji se profiliraju između javnog i komercijalnog sektora. Komercijalni mediji, kako audiovizualni tako i tiskani, ovisni su financijski o vlasniku (a on o oglašivačima), ali

[2] Primjer državnih medija je JRT u bivšoj SFR Jugoslaviji. Financirao se iz pretplate građana, iako je bio državni medij.

nisu ovisni o politici i političkim strukturama (jer ih ne financiraju).[3] Takva temeljna definicija komercijalnih medija posljednjih je godina dovedena u pitanje, s obzirom na sve veću povezanost politike i ekonomskog sektora i trgovinskih lobija koji kroz sustav oglašavanja i službi za odnose s javnošću sve više diktiraju i kontroliraju medijske sadržaje. Mnogi im osporavaju i kulturnu vrijednost, budući da forsiraju lakše, zabavne sadržaje. Treba ipak uzeti u obzir brojne teoretičare koji upozoravaju da komercijalne radijske i televizijske postaje imaju vrijednost, samo se nju ne može mjeriti istim kriterijima kao kulturne sadržaje javnih medija te u tom smislu predlažu „uvažavanje nove medijske i političke ekonomije i upravljanja" (Alla-Fossi, 2005), što podrazumijeva drugačije kriterije za procjenu kvalitete programa. Drugim riječima, ni komercijalni mediji, izloženi stalnoj utrci za ostvarenjem dobiti, nisu u mnogim pitanjima postigli balans prema javnim medijima, nego su, spuštanjem kvalitete programa, doveli u pitanje ravnotežu medijskog sustava. U tim okolnostima, jačanje neprofitnih ili *community* medija, tzv. trećeg sektora, postaje dio sustavne i osmišljene medijske politike kojom se želi regulirati deficit raznolikosti i kvalitete te pune slobode izražavanja mišljenja (Peruško i dr., 2011).

2. Neprofitni i/ili *community* mediji

Neprofitni mediji donose mnoge novosti na medijsku scenu. Po svojoj prirodi, ustroju i načinu rada, to su inovativne medijske organizacije jer donose različite ciljeve, upravljanje, uporabu tehnologije i odnos prema korisnicima medijskog tržišta. Može se reći da u suvremenome medijskom sustavu one udovoljavaju konceptu novih „watchdog" organizacija koje nastaju kao reakcija zajednice na promjene i probleme društva.[4] Promjene koje su nastale u medijskom sustavu u našoj zemlji, kao i u zemljama Srednje i Istočne Europe nakon kolapsa komunizma,

[3] Više o medijskim konceptima emitiranja vidi u knjizi N. Zgrabljić Rotar: *Radio – mit i informacija, dijalog i demokracija* (2007: 24-33).

[4] Slično, iako u nešto drugačijem kontekstu, raspravljao je već 1998. godine sociolog Hayagreeva Rao s Emory Sveučilišta u jednome članku http://www.jstor.org/discover/10.1086 (posjećeno, 15.3.2015.).

slažu se teoretičari, po svojoj snazi i složenosti nemaju primjera u suvremenoj povijesti svijeta (Jakubowitz, Sukosd, 2008). Tehnološka modernizacija, globalizacija, nacionalna integracija u EU te složene političke i ekonomske promjene otežale su proces tranzicije prema postojanom i demokratski stabilnom društvu i stabilnim medijima. Medijski teoretičar C. Sparks (2008) govori o „tranzitologiji" u krizi koja obuhvaća mnogo širi spektar društvenih pitanja, a pri čemu su mediji samo jedan dio.[5] Novinarska profesija je pritom proživljavala i još uvijek proživljava svoje krize koje su se izmjenjivale slijedeći političke okolnosti. Kao profesija, novinarstvo se transformira pod utjecajem političkih i ekonomskih promjena, ali na pragu digitalnog doba još uvijek nije položilo svoj ispit zrelosti (Zgrabljić Rotar, 2011b). Analizirajući novinarstvo u zemljama našega okružja, Jakubowitz (2009) je u knjizi *European Journalism Education,* urednika Georga Terzisa, posebno teškim ocijenio stanje u zemljama koje su prolazile političke promjene, zemljama postkomunističkog okružja u koje se ubraja i naša država, gdje je proces prelaska iz socijalizma u kapitalizam, kao i ratni sukobi, jedan od razloga koji su vrlo loše utjecali na razvoj novinarstva i medija. Mediji kao i novinari dobili su 1990-ih godina mesijanske zadatke u obrani nacionalnih ciljeva, a zatim su u nekonsolidiranim demokracijama bili izloženi pritiscima i nadzoru. Nakon pada starih političkih sustava novinari su od inteligencije postali prekarni radnici, nesigurni u svoju budućnost, nezaštićeni, radnici na crno, *free-lanceri* s nestalnim primanjima i povremenim honorarima. Razvoj divljega kapitalizma, u kojemu su vlasnici medija postali tijesno povezani s politikom i političarima zbog ekonomskih interesa, nije u području novinarstva donio ništa dobro. Novinari su bili izloženi svim vrstama pritisaka i nasilja, a njihova je oštrica i uloga u izgradnji demokratskog društva bila tupa i neučinkovita.[6] Mnogi su ostajali bez zaposlenja i primanja, neki su promijenili profesiju, a neki su nastavili pisati, ali sada „ispod radara", u medijima koji su bili manje izloženi širo-

[5] On opširno analizira i uspoređuje medije u krizi tranzicije u Poljskoj, Rusiji i Kini.

[6] Istraživačko novinarstvo je danas zamrlo, a u vrijeme kada je I. Sanader bio predsjednik Vlade istraživački novinari su bili izloženi mnogim psihičkim i fizičkim napadima, što su i objavili kao niz ispovijesti u Bijeloj knjizi (HND) koja donosi pregled 70 slučajeva prijetnji smrću, sustavnog zastrašivanja i fizičkih napada na hrvatske istraživačke novinare, fotoreportere i snimatelje tijekom proteklih dvadeset godina.

koj javnosti, a namijenjeni obrazovanijoj i mlađoj „novoj interaktivnoj" publici. Nastali su mnogi portali, inačice nekadašnjih novina, gdje su objavljivali ugledni novinari koji su u svojim matičnim novinama postali neprilagođeni i nepodobni novim poslodavcima.[7]

U takvim okolnostima, iako je stanje u novinarstvu još uvijek teško, danas se može govoriti o novim mogućnostima koje zahvaljujući novim tehnologijama postoje za mlade novinare i za mlade aktiviste uključene u praćenje društvene stvarnosti. Mnogo više nego dosad otvoren im je put prema javnoj komunikaciji, nadzoru vlasti, kritici i akcijama, i to upravo djelovanjem u neprofitnim medijima. Mladi Hrvatske dijelit će sudbinu mladih EU-a, a neprofitni mediji mogu biti mostovi koji će ih spajati.

Za neprofitne medije upotrebljavaju se i nazivi slobodni, alternativni, radikalni, građanski, lokalni, nezavisni mediji, participativni ili sudionički. Ponekad se neprofitni mediji izjednačavaju s *community* medijima odnosno medijima zajednice, iako ta dva koncepta nisu posve identična. Mediji zajednice u nas nisu zaživjeli i ne postoji značajniji interes za njihovo osnivanje, ali je taj koncept emitiranja (posebno radija) bio vrlo popularan u svijetu 1970-ih i 1980-ih godina.[8] Razlike između neprofitnih medija i *community* medija su u strukturi vlasništva i financiranja, nadzora rada, organizacije poslovanja i proizvodnom procesu. Medije zajednice osniva zajednica kojoj su ti mediji potrebni i sama ih financira od dobrotvornog prikupljanja sredstava. Kontrolu nad tim medijima također ima zajednica kojoj služe, a zaposlenici su volonteri. Cilj im je zastupati interese grupe (mogu biti od ekoloških do feminističkih) ili, kako se često kaže, „dati glas onima koji su bez glasa". Posebno važnu ulogu mogu imati za povezivanje etničkih manjina, izbjeglica i migracijskih skupina. Budući da je međunarodna zajednica prepoznala važnost

[7] Takvi portali su, primjerice, *tjednik.tm* (http://www.forum.tm/), *lupiga.com* (http://lupiga.com/vijesti) i *autograf.hr* (http://www.autograf.hr/). Na tim portalima objavljuju mnoge osobe iz javnog i kulturnog života te poznati novinari i novinarke, koji kritički prate društvenu scenu, a teme su raznolike, aktualne i provokativne. No ti portali nemaju široku publiku.

[8] Danas je takav radio čest u Americi, Latinskoj Americi i Africi, gdje je *community* radio vrlo popularan, a nazivaju ga još *bush radio* i ruralni radio, kao i edukacijski radio jer ima veliku ulogu u obrazovanju stanovništva na širokim i rijetko naseljenim prostranstvima.

i vrijednost takvih medija zajednice, različite međunarodne organizacije prihvatile su financiranje nekih c*ommunity* medija.[9]

Za razliku od *community* medija, čija je temeljna ideja bila samofinanciranje dobrovoljnim sredstvima zajednice te rad volontera, neprofitne medije financijski podupire država i teži se profesionalizaciji rada i proizvodnje sadržaja. No bez obzira što između ta dva koncepta postoji spomenuta razlika, brojnije su i važnije sličnosti među njima:

1. posvećeni su javnom komunikacijskom dobru, pridonose pluralizmu, medijskim slobodama i društvenoj odgovornosti, daju glas onima koji ga nemaju u *mainstream* medijima ili ne mogu na pravi način i u dovoljnoj mjeri ostvariti svoje aktivno građanstvo;
2. ne mogu ostvarivati profit te sve viškove sredstava moraju reinvestirati u proizvodnju sadržaja;
3. poslove obavljaju članovi zajednice, amateri ili profesionalci, a plaća je limitirana iznosom propisanim za javne ustanove koje se financiraju iz državnog proračuna.

3. Neprofitni mediji u hrvatskome medijskom sustavu

Neprofitni mediji i korist koju društvo ima od njih prepoznati su u Europskoj uniji. Važnost i uloga neprofitnih medija preporučena je studijom Europskog parlamenta iz 2007. *The State of Community Media in the EU*.[10] U tom se dokumentu definira društveni kontekst neprofitnih medija, njihova važna uloga u zajednici kojoj služe i kojoj su otvoreni te se daju neke preporuke za razvoj toga tzv. trećeg sektora. Na tragu međunarodne prakse i u Hrvatskoj neprofitne medije mogu osnivati obrazovne i manjinske institucije, studentske, školske i ostale civilne udruge građana. Osnivanje se provodi na temelju Zakona o elektroničkim medijima[11], a za pitanja regulacije nadležno je Vijeće za elektroničke

[9] O *community* medijima i potrebi kreiranja teorijske agende vidjeti više u N. Jankowski i O. Prehn (2002).

[10] Puni tekst dostupan na http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dv/691/691771/691771en.pdf (posjećeno, 31.3.2015.).

[11] Zakon o elektroničkim medijima (NN 153/09, 84/11, 94/13, 136/13).

medije.[12] Način prijave utvrđen je Pravilnikom o upisniku pružatelja medijskih usluga i elektroničkih publikacija. Naime, Vijeće za elektroničke medije upisuje elektroničke publikacije u Upisnik pružatelja medijskih usluga, elektroničkih publikacija i neprofitnih pružatelja medijskih usluga, elektroničkih publikacija i neprofitnih proizvođača audiovizualnog i/ili radijskog programa. Time su svi upisani neprofitni mediji dostupni javnosti u Knjizi pružatelja elektroničkih publikacija, a prijavljeno je 55 neprofitnih elektroničkih publikacija.[13] Uz to, emitiranje je registriralo i sedam neprofitnih radija, a nije registrirana niti jedna neprofitna televizija.[14] Među neprofitnim radijima prevladava Radio Marija, katolički radio koji je osnovan u nekoliko gradova, a kad je riječ o mladima, njihova se aktivnost ograničava na studentske radije Sveučilišta u Zagrebu i Dubrovniku. Da u svijetu postoje i drugačiji primjeri, pokazuje istraživanje Jessice Gustafsson koja u svom radu „Community Radio as Promoters of Youth Culture" piše o jednom primjeru iz južne Afrike, točnije o Nairobiju, gdje je radio zajednice koji vode mladi, iznimno važno sredstvo promocije njihove kulture i njihovih potreba u društvu, kao i važan izvor znanja i obrazovanja. Točan broj tiskanih neprofitnih medija nije lako precizno odrediti. Uzme li se kao kriterij broj udruga prijavljenih na natječaj Ministarstva kulture za potporu neprofitnim medijima, onda ih je u 2014. godini bilo 14.[15] Tome svakako treba pribrojiti i brojne, nere-

[12] Vijeće za elektroničke medije je regulatorno tijelo u sklopu Agencije za elektroničke medije.

[13] http://www.e-mediji.hr/hr/pruzatelji-medijskih-usluga/elektronicke-publikacije/ (posjećeno 31.3.2015.).

[14] Neprofitne radijske postaje su Radio 92FM (osnivač Društvo multiple skleroze Brodsko-posavske županije), Hrvatski katolički radio (osnivač Udruga Hrvatski katolički radio), Unidu radio (osnivač Sveučilište u Dubrovniku), Radio student (osnivač Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti), Radio Marija Zagreb (osnivač Udruga Radio Marija Zagreb), Radio Marija Virovitica (osnivač Udruga Radio Marija Virovitica), Radio Marija Split (osnivač Udruga Radio Marija Split), Radio Marija Rijeka (osnivač Udruga Radio Marija Rijeka) i Radio Sunce (osnivač Županijska liga protiv raka Split). Financira se i neprofitna televizijska produkcija (Udruga Cenzura plus).

[15] Vijenac (Matica hrvatska), Global (FPZG), Magazin za mlade „3ska!!!" (Udruga ZUM, Pula), Prosvjeta (SKD Prosvjeta), Hrvatski umirovljenički list (Matica umirovljenika), Identitet (Srpski demokratski forum), Nepokoreni grad (Mladi antifašisti Zagreba), Budućnost (Udruga žena Romkinja „Bolja budućnost"), Behar (Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske PREPOROD), Veznik (Savez udruga Rojca), Jam (Udruga Jam), Rad (Brid), Horvátországy Magyar Napló (Savez mađarskih udruga) i Crveni kotač (Udruga za promicanje obrazovanja i romske kulture – Romsko obrazovanje i kultura).

gistrirane novine koje izdaju fakulteti i studentske organizacije te vjerojatno i *Novosti* i *La Voce del Popolo,* kao glasila srpske odnosno talijanske nacionalne manjine, koja se također financiraju iz različitih fondova i imaju neprofitni karakter. Ministarstvo kulture je započelo financirati neprofitne medije 2013. godine, sredstvima Hrvatske lutrije, a prije toga financijska sredstva za tu namjenu distribuirana su na natječaju Zaklade za razvoj civilnog društva. Fond je varirao ovisno o prihodima Hrvatske lutrije, ali se dosad uvijek kretao u okvirima tri milijuna kuna.[16] Prve godine, 2013., kad je Ministarstvo kulture pokrenulo natječaj, stigla je 91 prijava za financiranje[17], te jednako toliko i u 2014. godini. Sličan princip financiranja neprofitnih medija imaju Danska, Velika Britanija i neke druge zemlje. Na temelju broja pristiglih zahtjeva za financiranje neprofitnih medija, može se zaključiti da za te medije postoji velik interes civilnih udruga. Što se raznolikosti tiče, za sada su najviše pokrivena područja elektroničkih publikacija, zatim tiskanih medija te nešto malo radija.

4. Neprofitni mediji i participativno novinarstvo

Društvena je važnost neprofitnih medija velika i ogleda se u stvaranju aktivnih građana i participativnoga, građanskog novinarstva. Građansko ili participativno novinarstvo znači da su građani počeli djelovati kao proizvođači medijskih sadržaja, a novinari sve više tragaju za novim načinima reinovacije svojega djelovanja. Drugim riječima, odnosi publike i novinara su se tijekom posljednjih deset godina, pod utjecajem novih komunikacijskih tehnologija i novih medija, značajno izmijenili u smislu da publika češće i na raznolike načine počinje djelovati kao koproducent vijesti i drugih objava u medijima (Vobič, Dahlgren, 2013). Granica između primatelja medijskih poruka i sudionika medijske produkcije sve je tanja. Građani nisu više samo tržište koje za svoje komercijalne potre-

[16] Godine 2014. iznosio je 2.970.000, a 2013. godine 2.994.928 kuna (za informacije zahvaljujemo Borisu Postnikovu, voditelju službe za javnu komunikaciju Ministarstva kulture RH).

[17] Jedna od pristiglih prijava nije uzeta u razmatranje jer nije odgovarala propozicijama Javnog poziva.

be stvaraju mediji. Nisu više samo pasivni potrošači. Neprofitni mediji omogućavaju zainteresiranim skupinama u društvu da se aktivno uključe u društvene probleme i tako zadovolje svoje medijske interese koje često nije moguće zadovoljiti putem *mainstream* medija. Otvaraju teme koje u tradicionalnim medijima rijetko ili nikada ne dobivaju prostora. Otvaraju i produbljuju teme iz politike, ljudskih i građanskih prava, prava djece, rodne ravnopravnosti, ekologije, nacionalnih pitanja… Svoj identitet izgrađuju na ostvarenju društvenih vrijednosti koje komercijalni mediji u utrci za profitom zapostavljaju te na taj način djeluju kompatibilno s javnim medijima, koji također imaju misiju služiti interesima javnosti. Neprofitni mediji pojedincima i svima zakinutima u javnoj komunikaciji olakšavaju javne rasprave i izražavanje mišljenja, osvještavaju građane o društvenim institucijama, lokalnim vlastima, pitanjima zapošljavanja, socijalnom poduzetništvu, zdravlju. Neki teoretičari zapažaju također da neprofitni mediji djeluju kao protuteža medijskom okrupnjavanju i time postaju važan potencijal neprofitnog novinarstva u odnosu na novinarstvo korporativne medijske industrije. Važan su čimbenik u demokratizaciji medijskog prostora jer pridonose pluralizmu i raznolikosti, smanjuju koncentraciju, pridonose raznolikosti i miješanju javne i privatne inicijative. Prema UNESCO-vim indikatorima razvoja medijskoga sustava (Peruško i dr., 2011), neprofitni mediji su iznimno važni u kontekstu uloge koju imaju u razvoju platforme medijskoga demokratskog diskursa.

5. Neprofitni portali u Hrvatskoj

Kao što je prethodno rečeno, u Hrvatskoj ima 55 neprofitnih portala. Manji broj njih poznat je široj javnosti, a mnogi su tek u stvaranju svoje stalne publike i u potrazi za novim načinima kako postati vidljiv širem građanstvu. Teme kojima se bave su mnogobrojne i raznolike, a odnose se najčešće na ljudska prava, prava žena, LGBT zajednica, manjina i djece.

Najpoznatiji među neprofitnim medijima je portal *H-alter*[18], koji pruža sadržaje iz područja politike, gospodarstva, ekologije, aktivnoga

[18] Osnivač je Udruga za nezavisnu medijsku kulturu iz Zagreba, a glavni urednik je Toni Gabrić.

građanstva, ljudskih prava, kulture i mnoge druge informacije. Kako sami kreatori tog portala kažu, nastao je udruživanjem otpadnika iz korporativnih medija, hrvatske inteligencije i – studenata koji su svojim znanjem i angažiranim odnosom prema društvenim događanjima zainteresirali javnost za taj neprofitni medij. Vidljivost mu je oko 150.000 posjetitelja mjesečno.

Kulturpunkt.hr je također jedan od zanimljivih portala na kojem svoje kreativno mjesto mogu pronaći mladi autori.[19] U svojim stalnim rubrikama vijesti, natječaji, najave, podcast, kulturoscop i poptika, mladi autori donose dubinske, analitičke i kritičke priloge o različitim kulturnim događanjima, istražuju suvremenu kulturu, umjetničke prakse i politike, nezavisnu kulturnu scenu te civilno društvo i medije. Objavljuju kritičke, analitičke i problemske tekstove, intervjue, kritike, reportaže. Omogućavaju da se mnoge teme iz područja kulture, koje nemaju mjesta u *mainstream* medijima, predstave publici, istraže i provjere. Komentarima pod tekstovima omogućavaju svojim čitateljima interaktivno sudjelovanje u oblikovanju sadržaja i tema na koje je medij usredotočen.

Neprofitni medij *Vox Feminae.net*[20] usmjeren je na „angažirano i odgovorno društveno stvaranje" s ciljem da poveća vidljivost žena u našem društvu, njihov utjecaj i doprinos stvaranju društva rodne ravnopravnosti. Nastoji što sveobuhvatnije predstaviti marginalizirane društvene skupine te im kroz svoj medij omogućiti uključivanje u rad. Portal propituje rodnu osviještenost te širi informacije iz nevladinog sektora koje se tiču ravnopravnosti spolova.

Još je jedna marginalizirana skupina našega društva u borbi za svoja demokratska građanska prava, putem neprofitnih medija, dobila glas u javnosti. Neprofitni portal *Crol.hr*[21] najutjecajniji je i najcitiraniji LGBT medij u Hrvatskoj i regiji koji djeluje na volonterskoj osnovi od 1999. godine. Cilj je portala izvještavati o pravima pripadnika LGBT zajednice te borba protiv diskriminacije u društvu. Otvara mnoge teme koje nisu

[19] Osnivač je Kurziv – Platforma za pitanja kulture, medija i društva iz Zagreba. Glavna urednica je Janja Sesar.

[20] Osnivač je Prostor rodne i medijske kulture K-zona iz Zagreba. Glavna urednica je Gabrijela Ivanov.

[21] Osnivač je Crol – Udruga za medijski aktivizam iz Zagreba. Glavna urednica je Ivančica Tometić.

zastupljene ili su nedovoljno zastupljene u hrvatskome medijskom prostoru te time senzibilizira javnost za razumijevanje i toleranciju raznolikosti i drugačijih svjetonazora.

Još jedan neprofitni medij – *In-portal.hr*[22] – postigao je veliko zanimanje u javnosti i dao doprinos razvoju demokracije u našem društvu. Izraz je želje osoba s invaliditetom za stvaranjem kvalitetne medijske komunikacije s publikom, pri čemu se neće baviti samo standardnim temama, nego svim temama iz politike, sporta, kulture i biznisa. Piše o pravima osoba s invaliditetom, njihovoj seksualnosti, važnosti asistenata, o tome što znači biti žena-invalid u Hrvatskoj. Svojim člancima taj portal uči građane razumijevanju i empatiji prema svima koji zajednički čine naše društvo i sudjeluju u njegovim demokratskim procesima.

Uz spomenute portale, još mnogi neprofitni mediji pridonose izgradnji demokracije otvaranjem niza novih i u medijima nedovoljno pokrivenih tema. Od portala vrijedno je spomenuti portale *Booksa.hr, Nepokoreni grad.hr, Lupiga.hr, Forum.tm, Libela.hr* i *Aktiviraj Karlovac.hr*. *Radio student* i *Unidu.radio* važni su za studentsku populaciju, a *Cenzura.hr*[23] je televizijska produkcijska kuća koja proizvodi televizijske emisije za lokalne televizije. Teme emisija su unapređenje ljudskih prava i suzbijanje diskriminacije, suzbijanje korupcije, reforma javne uprave i poticanje građana na aktivno sudjelovanje.

6. Mladi kao marginalni ili kao demokratski potencijal društva

Iako su neprofitni mediji važni za građane i nova propitivanja demokratske uloge medija u društvu, ipak su još uvijek nedovoljno razvijeno i nedovoljno vidljivo područje aktivnosti za mlade interaktivne građane. Šira publika ih još uvijek nije dovoljno prepoznala i prihvatila. Današnja suvremena publika, ključni je koncept teorijskog promatranja kasnoga, postmodernoga komunikacijskog doba. Promjene publike nastale pod utjecajem digitalnih medija primjećuju se kao promjena koncepta od pasivne publike, kakvom su je proglasili predstavnici Frankfurtske

[22] Osnivač je URIHO Zagreb.

[23] Osnivač je Udruga za promicanje ljudskih prava i medijskih sloboda – Cenzura plus.

škole, preko shvaćanja publike kao aktivnog čimbenika, do suvremene interaktivne publike koja participaciju u konvergiranim medijima i na društvenim mrežama smatra stilom suvremenog načina života. Kako ističe McQuail (2005: 406), aktivno se uvijek povezuje s „dobrim ponašanjem", a pasivno s lošim, pri čemu se pasivnu publiku često kritizira da sama izabire lakši put i način konzumiranja medija. Konzumiranje tradicionalnih medija je samo po sebi pasivna djelatnost, ali novi mediji i internet počivaju na pretpostavci aktivnog korištenja medija i kreativnog sudjelovanja u komunikaciji. Na tom konceptu počiva i ideja neprofitnih medija koja uzima publiku kao sudjelujuću, odnosno interaktivnu, koja će biti „mjera potencijalne mogućnosti nekog medija da dopusti korisniku izvršiti utjecaj na sadržaj ili formu medijski posredovane komunikacije" (Bakker, Sádaba 2008: 88). Drugim riječima, „u suvremenoj medijskoj komunikaciji polazi se od teze da tehnologija u funkciji medijske komunikacije više nije nezavisna snaga sama po sebi, nego je vezana uz područje društvenog života i osobnog djelovanja pojedinca" (Zgrabljić Rotar, 2011a: 34). U tom smislu treba sagledati mogućnosti koje novi, konvergirani mediji, prije svega internetski portali, pružaju mladim korisnicima, mladoj publici. Mladi sa svojim problemima prilagodbe suvremenim uvjetima društvenog i osobnog života, u stalnoj su podjeli između „realnog i virtualnog u prostoru između interaktivnosti korisnika i osobnog identiteta", kako je primijetio Krug (2005) u svojoj knjizi *Komunikacija, tehnologija i kulturne promjene*. On također smatra kako naizgled širok raspon kreativnih sloboda i bogatstvo društvenih aktivnosti može postati „neprijateljsko područje virtualnih značenja koja s korisnikom igraju igru prema svojim pravilima derealizacije svijeta" (Krug, 2005: 30)! Drukčije rečeno, današnje mogućnosti komuniciranja koje mladima pruža internet, društvene mreže, facebook, twitter, instagrami, YouTube, mail komunikacija svake vrste, vrlo često nije toliko kreativna i slobodna koliko se čini, često je to zadana, determinirana pa i nadzirana komunikacija koja ne potiče mogućnosti razvoja demokratskih sposobnosti mladih, nego ih prije pacificira, odvlači od društvenih problema i građanskog angažmana u „derealizirane" prostore virtualnih svjetova. Zbog toga se može smatrati da su brojni neprofitni portali koji sada postoje u Hrvatskoj, kao i oni koji se mogu formirati u budućnosti, važan kreativni i demokratski potencijal za mlade. To prije svega

zbog onih teorijskih pristupa fenomenu mladeži koji tu skupinu građana identificiraju kao podređene, inferiorne i marginalne članove zajednice, često izostavljene iz društvenih događanja (Ilišin, 1999: 52). Novi mediji mogu biti put prema rekonceptualizaciji takva prikaza uloge mladih u društvu. Važno je napomenuti da empirijsko istraživanje o mladima, koje je proveo Institut za društvena istraživanja u Zagrebu 2012. godine, na zanimljiv način istražuje dokolicu i način na koji mladi provode svoje slobodno vrijeme. Prema tom istraživanju, objavljenom u knjizi *Mladi u vremenu krize* (2013), internet uz televiziju zauzima najvažnije mjesto, a koriste ga najviše za druženje na društvenim mrežama (76,9%). Slijedi slušanje glazbe te traženje informacija. Za posao, internet je prema navedenom istraživanju koristilo 20,4% mladih, a ako se tome doda da je na rang-ljestvici stvari koje su u modi kod mladih, „sudjelovati u građanskim inicijativama/akcijama" – na predzadnjem mjestu (tek prije „konzumirati marihuanu") (Ilišin i dr., 2013: 73-74), možemo zaključiti da mogućnosti koje internet nudi, kada je riječ o participaciji u društvenim pitanjima, nisu iskorištene.

7. Zaključak

Mladi ljudi i njihov doprinos demokraciji mogu se promatrati i kroz medije te aktivno sudjelovanje u stvaranju medijskih sadržaja. Nove komunikacijske tehnologije i internet unaprijedili su dostupnost medija i omogućili razne inovativne oblike interakcije s tradicionalnim i novim medijima. Posebno se u tome ističu mlade generacije medijskih korisnika koje su tehnološki pismene pa nove tehnologije za njih predstavljaju izazove za istraživanje mogućih potencijala javne komunikacije. U okviru sustava vlastitih svjetonazora, ideja, vrijednosti i očekivanja mladi mogu u neprofitnim medijima naći prostor za realizaciju i kritičko djelovanje prema zajednici koja ih često marginalizira. Na taj način mogu biti snažno sredstvo integracije u društvo što se, kako u svojem istraživanju studentske populacije ističe V. Ilišin (2008: 311), „tumači kao jedan od preduvjeta formiranja demokratski orijentiranih i politički aktivnih građana bez kojih nema zbiljske demokracije". Neprofitni mediji su zanimljiva platforma za predstavljanje mogućnosti, snage i

neotkrivenih ideja koje mladi mogu ponuditi i kojima mogu obogatiti društvo na putu u demokraciju. Uz to, na taj način mogu stjecati iskustva i vještine na putu prema svojim budućim profesijama novinara i urednika.

Literatura

Alla-Fossi, M. (2005). *Saleable Compromiss: Quality Cultures in Finnish and US Commercial Radio.* Tempere: Tempere University Press.

Bakker, P.; Sádaba, C. (2008). The Impact of the Internet on Users, u: Kung, L.; Pickard, R. G.; Towse, R. (eds.): *The Internet and The Mas Media.* SAGE: London, 86-102.

European Parliament (2007). *The State of Community Media in the EU.*
http://www.europarl.europa.eu/activities/committee. (posjećeno 4.5.2015.).

Gustafsson, J. (2013). Community Radio as Promoters of Youth Culture, u: Tufte, T. i dr. (eds.): Yearbook NORDICOM 2012/2013 *Speaking up and Talking Back?* Gothenburg: University of Gothenburg, 255-269.

Hayagreeva, R. (1998). Nonprofit Consumer Watchdog Organization. *American Journal of Sociology,* 103(4).

Ilišin, V. (1999). *Mladi na margini društva i politike.* Zagreb: Alinea.

Ilišin, V. (2008). Zagrebački studenti o demokraciji i političkom aktivizmu mladih. *Sociologija i prostor,* 46(3-4): 311-340.

Ilišin, V.; Bouillet, D.; Gvozdanović, A.; Potočnik, D. (2013). *Mladi u vremenu krize / Youth in the Time of Crisis*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja / Friedrich Ebert Stiftung.

Ivanović, R. − ur. (2011). *Bijela knjiga. Kronika prijetnji i napada na novinare 1990. – 2011.* Zagreb: Zbor istraživačkih novinara / HND.

Jakubowitz, K.; Sukosd, M. – eds. (2008). *Finding the Right Place on the Map: Central and Eastern European Media Change in a Gobal Perspective*. Bristol, Chicago: Intellect.

Jankowski, N.; Prehn, O. (2002). *Community Media in the Information Age: Perspective and Prospects*. Cresshill, NY: Hampton Press.

Krug, G. (2005). *Communication, Technology and Cultural Changes*. SAGE: London.

McQuail, D. (2004). *Mass Communication Theory. An Introduction* (3 Edition). SAGE: London.

Peruško Z.; Perišin, T.; Topić, M.; Vilović, G.; Zgrabljić Rotar, N. (2011). *Hrvatski medijski sustav.* Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

Sparks, C. (2008). After Transition: The Media in Poland, Russia and China, u: Jakubowitz, K.; Sukosd, M. (eds.): *Finding the Right Place on the Map: Central and Eastern European Media Change in a Gobal Perspective*. Bristol, Chicago: Intellect, 41-85.

Terzis, G. − ed. (2009). *European Journalism Education.* Bristol: Intellect Books / Chicago: The University of Chicago Press.

Vobič, I.; Dahlgren, P. (2013). Reconsidering Participatory Journalism in the Internet Age. *Medijska istraživanja/Media Research,* 19(2): 9-30.

Zgrabljić Rotar, N. (2007). *Radio – mit i informacija, dijalog i demokracija.* Zagreb: Golden Marketing / Tehnička knjiga.

Zgrabljić Rotar, N. (2011a). *Digitalno doba. Masovni mediji i digitalna kultura.* Zagreb: Naklada medijska istraživanja.

Zgrabljić Rotar, N. (2011b). Hrvatsko tranzicijsko novinarstvo. Ispit zrelosti na pragu digitalnog doba. *Kultura, časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku,* 132: 39-53.

Berto Šalaj

NOVI PROGRAM GRAĐANSKOG ODGOJA I OBRAZOVANJA U HRVATSKIM ŠKOLAMA: POČETAK OZBILJNOG RADA NA RAZVOJU DEMOKRATSKE POLITIČKE KULTURE MLADIH ILI SMOKVIN LIST MINISTARSTVA?

1. Uvod

Republika Hrvatska bila je početkom 2014. godine jedna od rijetkih europskih država u kojoj građanski odgoj i obrazovanje (GOO) još uvijek nije na sustavan način institucionaliziran i implementiran u osnovnim i srednjim školama. Niti jedna hrvatska vlada, bez obzira jesu li bile lijevo ili desno politički orijentirane, nije smatrala da GOO treba biti važan segment obrazovnog sustava. Istina, povremeno se moglo čuti kako bi jedan od ciljeva hrvatskog obrazovnog sustava trebao biti promoviranje razvoja aktivnoga građanstva među mladima, no takve izjave nikada nisu pratila sustavna nastojanja da se implementacijom kvalitetnog programa GOO-a taj cilj pokuša ostvariti.

Činilo se da bi se situacija mogla promijeniti s preuzimanjem vlasti od strane „Kukuriku koalicije" krajem 2011. godine.[1] Nakon formiranja vlade, novi ministar znanosti, obrazovanja i sporta Željko Jovanović je u nastupnim intervjuima redovito isticao kako je jedan od najvažnijih ciljeva koje želi ostvariti tijekom svojega ministarskog mandata uvođenje zdravstvenog i građanskog odgoja u škole. Ostavljajući ovdje po strani pitanje zdravstvenog odgoja, činilo se da GOO napokon postaje važan

[1] „Kukuriku koalicija" naziv je saveza političkih stranka – Socijaldemokratska partija Hrvatske, Hrvatska narodna stranka – liberalni demokrati, Hrvatska stranka umirovljenika i Istarski demokratski sabor – okupljenih u izbornoj koaliciji putem koje su zajednički nastupili na parlamentarnim izborima 4. prosinca 2011. godine. Osvojivši 80 mandata, navedena koalicija pobijedila je na izborima i krajem prosinca formirala hrvatsku vladu. Više informacija o koaliciji dostupno je na: http://www.kukuriku.org/o-koaliciji

dio obrazovne politike u Hrvatskoj. To je potvrđeno odlukom ministra Jovanovića o eksperimentalnoj provedbi, praćenju i vrednovanju provedbe kurikuluma građanskog odgoja i obrazovanja u dvanaest osnovnih i srednjih škola u školskim godinama 2012./2013. i 2013./2014. Ta odluka trebala je biti prvi korak u uvođenju GOO-a u sve osnovne i srednje škole u Hrvatskoj, pri čemu su rezultati dobiveni eksperimentalnom provedbom trebali poslužiti kao temelj za izradu konačnog programa GOO-a koji bi se trebao primjenjivati u svim školama.[2] To je najavljeno i u dokumentu „Kukuriku koalicije" pod nazivom *Pola puta,* u kojemu se navodi kako će „nakon pilot-programa, uvedenog u školskoj godini 2012./2013. u 12 srednjih škola, građanski odgoj u jesen 2014. biti uveden u sve osnovne i srednje škole." (Kukuriku koalicija, 2013: 26). Na tragu takvih planova, ministrovom odlukom formirano je povjerenstvo koje je trebalo izraditi prijedlog programa GOO-a koji bi se trebao implementirati u sve hrvatske škole.[3] Povjerenstvo je taj prijedlog, pod nazivom *Nacrt Nastavnog plana i programa Građanskog odgoja i obrazovanja za osnovnu i srednju školu* (MZOS, 2014a), izradilo u travnju 2014. godine te je navedeni dokument stavljen u javnu raspravu. Nakon provedene javne rasprave očekivala se, nakon usvajanja određenih prijedloga pristiglih tijekom rasprave, izrada konačne verzije plana i programa i, u skladu s najavama, implementacija u svim hrvatskim školama.

Međutim, razvoj događaja otišao je u drugom smjeru nakon što je u lipnju 2014. godine Željko Jovanović napustio funkciju ministra, a novi

[2] Ovdje treba napomenuti kako je takav pozitivan razvoj, uključujući i eksperimentalnu provedbu, uvelike bio potaknut djelovanjem grupe organizacija civilnoga društva, koje su od 2008. godine okupljene u inicijativu (GOOD inicijativa) koja se zalaže za sustavno i kvalitetno uvođenje odgoja i obrazovanja za ljudska prava i demokratsko građanstvo u odgojno-obrazovni sustav. Može se postaviti teza kako se Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta, u vrijeme dok je ministar bio Željko Jovanović, zapravo „naslonilo" na napore GOOD inicijative, dok neka intrinzična motivacija za sustavno i kvalitetno uvođenje GOO-a u samom Ministarstvu nije bila vidljiva. Više informacija o djelovanju GOOD inicijative i o organizacijama koje ju čine dostupno je na: http://goo.hr/good-inicijativa/

[3] Povjerenstvo je bilo sastavljeno od predstavnika Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta, službenika Agencije za odgoj i obrazovanje, stručnjaka iz akademske zajednice, predstavnika organizacija civilnoga društva aktivnih u zagovaranju osnaživanja GOO u hrvatskim školama te učitelja i nastavnika iz škola u kojima se GOO prethodno eksperimentalno provodio.

ministar znanosti, obrazovanja i sporta postao Vedran Mornar. Vrlo brzo postaje jasno da novi ministar ima drugačije ideje oko uvođenja GOO-a u hrvatske škole, što će rezultirati odbacivanjem prijedloga izrađenog od strane povjerenstva koje je imenovao Jovanović. Umjesto toga, ministar Mornar izradu programa GOO-a povjerava Agenciji za odgoj i obrazovanje koja, u vrlo kratkom roku i bez konzultacije sa stručnjacima, izrađuje novi prijedlog. Taj novi program, pod nazivom *Program međupredmetnih i interdisciplinarnih sadržaja građanskog odgoja i obrazovanja za osnovne i srednje škole* (MZOS, 2014b), bit će implementiran u školskoj godini 2014./2015.

Ostavljajući po strani pitanje razloga zbog kojih je u vrlo kratkom roku došlo do radikalnih promjena u procesu izrade i implementacije programa GOO-a, temeljni je cilj ovoga rada analizirati program koji će biti implementiran u hrvatskim školama.[4] Ta analiza provest će se komparacijom tog programa s programima GOO-a u drugim europskim državama. Pozicioniranje Hrvatske u komparativni okvir drugih europskih država omogućava jasnije sagledavanje najvažnijih obilježja i mogućih posebnosti programa GOO-a koji će biti implementiran u hrvatskim školama. Pritom će, s obzirom na prethodno opisani razvoj situacije u Hrvatskoj koji je doveo do *de facto* postojanja dvaju programa GOO-a, analizom biti obuhvaćen i *Nacrt Nastavnog plana i programa Građanskog odgoja i obrazovanja za osnovnu i srednju školu,* izrađen u vrijeme kada je ministar bio Željko Jovanović te odbačen od strane ministra Vedrana Mornara, i trenutno važeći *Program međupredmetnih i interdisciplinarnih sadržaja građanskog odgoja i obrazovanja za osnovne i srednje škole*.[5]

[4] Obrazloženja o odustajanju od već pripremljenog programa bila su vrlo štura te su upozoravala na neodgovarajuću pravnu regulativu. O tome, primjerice, ministar Mornar u intervjuu znakovita naslova („Građanski odgoj uvodimo, ali što bi se dogodilo da ga odgodimo“) navodi: „Međutim, za uvođenje kako je planirano postoje izvjesne prepreke. Najveća prepreka koju vidim mirnom, održivom uvođenju građanskog odgoja jest u Zakonu gdje piše da djeca u osnovnoj školi smiju sjediti šest sati“ (Mornar, 2014). Vrijeme, odnosno napori Ministarstva na uklanjanju spomenutih prepreka, pokazat će jesu li ovo bili pravi razlozi odustajanja ili ih je potrebno tražiti negdje drugdje.

[5] Radi bolje preglednosti u daljnjem će se tekstu za *Nacrt Nastavnog plana programa Građanskog odgoja i obrazovanja za osnovnu i srednju školu* upotrebljavati izraz „Jovanovićev program“, a za *Program međupredmetnih i interdisciplinarnih sadržaja građanskog odgoja i obrazovanja za osnovne i srednje škole* izraz „Mornarov program“.

S obzirom na navedeni glavni cilj, ovaj rad je, uz uvod i zaključak, strukturiran u dvije veće cjeline. U prvoj se opisuje i eksplicira važnost građanskog odgoja i obrazovanja za suvremena demokratska društva, pri čemu se pozornost najviše posvećuje vezi između GOO-a i demokratske političke kulture. Druga cjelina, središnji dio rada, fokusira se na komparaciju dvaju hrvatskih programa s programima GOO-a u drugim europskim državama. Pritom se analiza, uvažavajući kompleksnost i višedimenzionalnost GOO-a, usredotočuje na tri dimenzije.[6] Prva dimenzija odnosi se na konceptualnu razinu i vezana je uz razumijevanje GOO-a kao posebnog segmenta obrazovnog sustava. Ta dimenzija, označena pojmom koncept GOO-a, usredotočuje se na područja koja bi trebala biti obuhvaćena programom i povezana je s razumijevanjem pojma građanstva. Druga dimenzija, nazvana tipovi GOO-a odnosi se na sadržaj, odnosno funkcionalne ciljeve koje se isticanjem određenih sadržaja želi ostvariti, a treća, označena pojmom modeli GOO-a, obuhvaća način na koji se GOO implementira u školski sustav. Koncept, tip i model GOO-a tri su, dakle, dimenzije na kojima će se dva ranije spomenuta hrvatska programa GOO-a komparirati s programima drugih europskih država. Ta analiza biti će iskorištena kako bi se u zaključnom dijelu pokušalo odgovoriti na pitanje navedeno u naslovu rada.

2. Važnost građanskog odgoja i obrazovanja

Ideja građanskog odgoja i obrazovanja nije, naravno, nova – nešto nalik tom pojmu postoji već otkako su ljudi počeli govoriti i pisati o načinima organiziranja društvenog i političkog života. Taj interes proizlazi

[6] Obuhvatna analiza mora uključiti i brojne druge važne dimenzije programa GOO-a, među kojima je možda i najvažnije pitanje ukupne školske „klime“, što se odnosi na stupanj u kojemu se demokratska politička kultura i ideal aktivnoga građanstva promoviraju u svakodnevnom funkcioniranju škole. Ta dimenzija obuhvaća i pitanje sudjelovanja učenika i njihovih roditelja u procesima upravljanja školskom zajednicom, a posebno je važna za građanski odgoj i obrazovanje, jer je teško očekivati da bi programi koji promoviraju demokraciju i aktivno građanstvo mogli biti kvalitetno implementirani u školsku zajednicu u kojoj prevladava nedemokratsko ozračje. Vrlo važna su i pitanja inicijalnog obrazovanja i usavršavanja nastavnika, vrednovanja i ocjenjivanja učeničkog uspjeha, povezivanja poučavanja učenika u razredu s neposrednim djelovanjem u lokalnoj zajednici te europske dimenzije u programima GOO-a.

iz činjenice da se sva politički organizirana društva suočavaju s pitanjem pripreme ljudi, posebice mlađih generacija, za sudjelovanje u javnom životu. Pregled povijesti političke misli svjedoči da je postojao niz autora koji su tematizirali ulogu obrazovanja u pripremi građana za sudjelovanje u javnom životu (Heater, 2004). Tako Aristotel u svom djelu *Politika* cijelo jedno poglavlje, posljednju knjigu, posvećuje pitanju obrazovanja i mogućnostima da obrazovanje bude sredstvo očuvanja stabilnosti državnog uređenja. Thomas Jefferson, pišući početkom 19. stoljeća, smatra da je postojanje obrazovanih građana neizostavan uvjet ispravnoga funkcioniranja američke republike, jer samo obrazovani građani mogu ispunjavati svoju ulogu u očuvanju republikanskog oblika vladavine. Tome dodaje da „ne poznaje sigurniji depozitorij najveće moći jednoga društva nego što su to sami građani: a ako mislimo da oni nisu dovoljno prosvijetljeni da bi tu kontrolu vršili na ispravan način, onda nije lijek da im to pravo kontrole oduzmemo, već da ih za to osposobimo putem obrazovanja“ (Jefferson, 1984: 278).

Rasprave o GOO-u dobivaju na značenju s procesom širenja prava glasa, a osobito s uvođenjem instituta općeg prava glasa. U situaciji u kojoj svi građani dobivaju mogućnosti da, neposredno i posredno, sudjeluju u upravljanju zajednicom čiji su članovi, vrlo važno postaje pitanje u kojoj su mjeri građani sposobni za obavljanje te uloge. GOO se nameće kao sredstvo kojim se ta sposobnost građana može poboljšavati te tijekom 20. stoljeća postaje sastavni dio školskih programa gotovo svih demokratskih država. Prije analize postojećih koncepata, tipova i modela GOO-a u školskim sustavima europskih država, potrebno je opisati suvremeno razumijevanje GOO-a u društveno-humanističkim znanostima te ukratko eksplicirati važnost tog segmenta za funkcioniranje suvremenih liberalno-demokratskih društava.

2.1. Pojam građanskog odgoja i obrazovanja

Kakvo je dominantno suvremeno razumijevanje građanskog odgoja i obrazovanja? Prije pokušaja odgovora na to pitanje nužno je napomenuti kako pregled literature i prakse iz tog područja svjedoči o upotrebi vrlo različitih pojmova za označavanje tog segmenta obrazovanja. Pojmovi

koji se upotrebljavaju su, primjerice, građansko obrazovanje, obrazovanje za demokratsko građanstvo, obrazovanje za demokraciju, političko obrazovanje, obrazovanje za ljudska prava i dr. Ta različitost često je rezultat nedisciplinе u upotrebi pojmova, pa možemo pronaći radove u kojima se različiti pojmovi upotrebljavaju kao sinonimi bez jasnog određenja i obrazloženja, zbog čega ih se može upotrebljavati kao sinonime. Rijetki autori namjerno upotrebljavaju različite pojmove želeći naglasiti određene posebne aspekte i istaknuti neke posebne ciljeve. Tek tu je riječ i o stvarnoj koncepcijskoj i sadržajnoj razlici koja opravdava upotrebu različitih pojmova.[7]

Uvid u recentne komparativne analize ovog segmenta obrazovanja (Eurydice, 2005, 2012; Ainley i dr., 2013) sugerira kako je pojam koji se najčešće upotrebljava za označavanje tog segmenta onaj građanskog odgoja i obrazovanja, pa će njegovo značenje biti ukratko eksplicirano. U toj analizi može se krenuti od pojma građanstva. Većina suvremenih radova i rasprava o građanstvu kao polaznu točku i dalje uzima Marshallov rad *Class, Citizenship and Social Class* iz 1950. godine. Marshall građanstvo promatra kao univerzalni status usmjeren na one koji su punopravni članovi političke zajednice, pri čemu su svi koji uživaju taj status jednaki s obzirom na prava i dužnosti s kojima je status povezan. Marshallova je teorija građanstva evolucionistička jer tvrdi da su se prava građana vezana uz status građanstva postupno širila, to jest građani su ih postupno stjecali. U 18. stoljeću „osvojena" su civilna prava, odnosno prava nužna za uživanje individualnih sloboda kao što su, primjerice, sloboda mišljenja, sloboda izražavanja, pravo vlasništva itd. Tijekom 19. stoljeća u status građanstva ugrađena su politička prava koja omogućuju sudjelovanje građana u vršenju političke vlasti, bilo kao članova političkog tijela koje je nositelj političke vlasti, bilo kao birača koji odlučuju o sastavu toga političkog tijela ili neposredno korištenjem instrumenata izravne demokracije. Prema Marshallovoj shemi, društveni razvoj u 20. stoljeću doveo je do postupnog uključivanja socijalnih prava u status građanstva, pri čemu pod tim razumijeva pravo da se sudjeluje u socijalnom naslijeđu društva kojem pojedinac pripada te da se živi u skladu sa standardima

[7] O sličnostima i razlikama između različitih pojmova koje se upotrebljava za označavanje segmenta obrazovanja koji za svoj temeljni cilj ima promoviranje razvoja aktivnoga građanstva više vidjeti u: Šalaj (2002; 2005).

koji su dominantni u okviru tog društva. Marshall smatra da je načelo građanstva potpuno razvijeno kada sadržava cjelinu civilnih, političkih i socijalnih prava.

Iako će Marshallova teorija biti izložena i određenim kritikama, jedan dio te teorije – onaj o višedimenzionalnosti građanstva – gotovo je konsenzualno prihvaćen u društvenim znanostima. Tako, primjerice, Ruud Veldhuis (1997) smatra da se građanstvo sastoji od četiri sastavnice: političke, kulturne, socijalne i ekonomske. Bryan Turner (1997) razvija model građanstva u koji uključuje nekoliko dimenzija: pravni status, kulturni identitet, građanske vrline nužne za funkcioniranje demokracije te redistribuciju nekih oskudnih resursa koja ublažava klasni sukob i stvara oblike solidarnosti u političkoj zajednici. Derek Heater (1990) misli da se koncept građanstva sastoji od pravnog statusa, civilne, političke i socijalne dimenzije građanstva te građanske vrline. Navedene definicije svjedoče kako svi autori konceptualiziraju građanstvo kao višedimenzionalan pojam, čemu treba dodati kako je i kod spomenutih autora, ali i kod većine drugih koji su tematizirali pojam građanstva, politička dimenzija istaknuta kao vrlo bitan element građanstva.

Kakve su implikacije tih teorija građanstva za odgoj i obrazovanje koje nosi naziv građansko? Jasno je da svaka od spomenutih dimenzija građanstva sa sobom nosi određeni skup prava i obveza o kojima bi trebalo educirati mlade ljude. Uzimajući u obzir spomenutu višedimenzionalnost koncepta građanstva, programi GOO-a trebali bi svojim sadržajima „pokriti" tu kompleksnost i u program ugraditi niz dimenzija – kao što su politička, civilna, socijalna, kulturna, ekonomska, ekološka i dr. – u ovisnosti o modelu građanstva na temelju kojega se program izrađuje. Konkretni programi GOO-a razlikovat će se, dakle, po svom opsegu, to jest po dimenzijama koje će biti uključene. Stoga su u praksi mogući izrazito široko konceptualizirani programi GOO-a koji uključuju veliki broj dimenzija građanstva, ali i programi koji se usredotočuju na mali broj ili čak samo na jednu dimenziju građanstva. Prethodna istraživanja (Šalaj, 2005) pokazuju kako su sve do početka 21. stoljeća u većini demokratskih država programi GOO-a bili vrlo usko konceptualizirani, fokusirajući se dominantno na političku dimenziju, to jest na ono što se u teorijama građanstva označava kao političko građanstvo. U takvim koncepcijama građanin se primarno promatra kao politički subjekt koji

je u okviru političke zajednice ravnopravan s njezinim drugim članovima, neovisno o svojim drugim položajima u društvu. Glavni cilj GOO-a u takvu će slučaju biti priprema građana za ulogu političkih subjekata.

Moguće je, dakle, napraviti razlikovanje pojma građanstva i GOO-a u užem smislu, gdje se građanstvo svodi na političku dimenziju, pa su pojmovi političkog i građanskog obrazovanja sinonimi, te građanstva i GOO-a u širem smislu, gdje se u GOO osim političke, uključuju i neke druge dimenzije.[8] Različiti programi GOO-a u školama uglavnom dijele zajednički cilj, a to je osigurati da mladi steknu znanja, sposobnosti i stavove potrebne za aktivno i odgovorno vršenje uloge građanina, no mogu se razlikovati s obzirom na razumijevanje koncepta građanstva kojega žele promovirati tim programom. Različiti koncepti GOO-a jedan su od tri elementa koji će biti tematizirani u empirijskom dijelu rada.

2.2. Građanski odgoj i obrazovanje i demokratska politička kultura

Zbog čega je GOO važan za funkcioniranje suvremenih liberalnodemokratskih društava? Obrazloženju važnosti tog segmenta obrazovanja za funkcioniranje demokratskih političkih sustava može se pristupiti iz različitih perspektiva. Politolozi obično ukazuju na važnost GOO-a za poticanje razvoja demokratske političke kulture među mladim generacijama. Počevši od sada već klasičnog rada Gabriela Almonda i Sidneya Verbe (1963) pa do studija Roberta Putnama (1993, 2000), brojna su politološka istraživanja pokazala kako je postojanje demokratske političke kulture, izraženo u obliku rasprostranjenosti posebnog tipa orijentacija pripadnika određene političke zajednice prema političkim objektima i procesima, vrlo važan uvjet stabilnog i učinkovitog funkcioniranja demokracije. Društvena i politička realnost pokazala je kako formalne odredbe i formalno prihvaćanje demokratskih institucija i instituta nije

[8] Slično razumijevanje ima Yvonne Hebert (1997: 94), koja je analizirajući kanadska iskustva došla do zaključka da se pod nazivom građanskog obrazovanja razumijevaju dvije različite stvari: „Jedni smatraju da to obrazovanje treba osigurati punu participaciju građana u političkom životu države, dok drugi misle na jedan širi koncept građanskog obrazovanja koje bi trebalo omogućiti razvoj ne samo građanskog mentaliteta, nego i moralne i društvene odgovornosti budućih građana."

dovoljno da bi demokracija zaživjela u praksi, već je nužno i postojanje jednog posebnog tipa političke kulture, demokratske političke kulture, koja podržava demokratski sustav. Ta veza pregnantno je izražena u sljedećim rečenicama: „Državnici koji pokušavaju stvoriti političku demokraciju vrlo često se usredotočuju na stvaranje formalnoga skupa institucija vlasti i na pisanje ustava. No razvoj stabilne i djelotvorne demokratske vlasti ne ovisi o ustroju vlasti i politike: on ovisi o orijentaciji ljudi prema političkom procesu – o političkoj kulturi. Ako politička kultura ne može podržati demokratski sistem, mršave su šanse za uspjeh toga sistema" (Almond, Verba, 2000: 365).

Nakon što je važnost političke kulture uočena i potvrđena u empirijskim istraživanjima, logičan sljedeći korak za istraživače bilo je pitanje o nastanku i razvoju demokratske političke kulture. Znatan dio razmišljanja o mogućim sredstvima razvoja usmjerio se na obrazovanje, odnosno školovanje, što je i logično jer su škole s institucionalizacijom obveznog obrazovanja postale mjesta u kojima se tijekom određenog razdoblja može osigurati utjecaj na gotovo sve mlade ljude. Pritom se tijekom 20. stoljeća u brojnim demokratskim državama pojavljuje ideja formiranja jednog posebnog dijela školskoga kurikuluma, kojim bi se eksplicitno pokušalo kod učenika poticati razvoj demokratske političke kulture. Ta će ideja rezultirati formaliziranjem tog segmenta, najčešće nazvanog građansko obrazovanje, u školskim sustavima brojnih demokratskih država (Losito, Mintrop, 2001).

Taj konsenzus o GOO-u kao nužnom dijelu školskoga sustava „izvire" iz načelnih, ali i praktičnih razloga. Iako pojedini politički teoretičari tvrde da u političkim sustavima koje nazivamo demokratskima glavne odluke donosi samo politička elita, ipak je očigledna istina da i svi građani, pa barem i samo putem glasovanja na izborima, sudjeluju u donošenju odluka o budućnosti zajednice. Glasovanje kao dominantan oblik političke participacije također pretpostavlja barem minimalan nivo političke kompetencije. Demokratski sustavi stoga počivaju na pretpostavci da će obrazovanje, a posebice građansko obrazovanje, kod građana razviti ovaj minimalni oblik političke kompetencije o čemu, primjerice, Benjamin Barber kaže: „Demokracija nije prirodan oblik udruživanja: to je izuzetan i rijedak izum kultivirane imaginacije. Dajte moć, u obliku prava da donose kolektivne odluke, neznalicama i neobrazovanima,

i ono što ćete dobiti nije demokracija, već vladavina rulje. Da bi se pojavila prava demokracija, moraju postojati građani" (Barber, 1992: 8). Škola, kao jedna od glavnih institucija obrazovanja, mjesto je na kojem se može osigurati da svi mladi ljudi steknu bar minimum kompetencija potrebnih za sudjelovanje u političkom životu.

Implementacija programa GOO-a u školske sustave pojedinih europskih država pokazala je kako osim konsenzusa o potrebi izdvajanja jednog zasebnog segmenta školskoga sustava, kojemu bi glavni cilj trebao biti razvijanje demokratske političke kulture učenika, među pojedinim programima postoje i određene razlike. Upravo će te razlike biti tematizirane u nastavku rada.

3. Građanski odgoj i obrazovanje u školama: Hrvatska u komparativnoj perspektivi

Konceptualizacija i implementacija programa GOO-a obuhvaća brojne aspekte, odnosno dimenzije koje mogu biti predmet istraživanja i komparacije. U ovom radu, kako je u uvodu najavljeno, analiza se fokusira na tri dimenzije: koncepte, tipove i modele građanskog odgoja i obrazovanja.

Podaci o programima GOO-a u drugim europskim državama prikupljeni su iz nekoliko izvora. Najvažniji su izvor dvije publikacije o programima GOO-a u više od trideset europskih država koje je objavio Eurydice, europska informacijska mreža o obrazovanju koja objavljuje studije s informacijama o različitim segmentima obrazovnog sustava europskih država.[9] Te dvije publikacije, *Citizenship Education at School in Europe* (2005) i *Citizenship Education in Europe* (2012), sadrže vrlo opsežne informacije o programima GOO-a, korisne za izradu komparativnog okvira u koji se mogu svrstati hrvatski programi. Dodatni važan izvor je publikacija *The International Civic and Citizenship Education Study: Approaches to civic and citizenship education around the world* (Ainley i dr., 2013), u kojoj su objavljeni recentni podaci o GOO-u u

[9] Eurydice Network pruža detaljne informacije o europskim obrazovnim sustavima i obrazovnim politikama u 36 europskih država. Više informacija dostupno je na: http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/index_en.php

školskim sustavima u 35 država, među kojima su i 24 europske države.[10] Sve analize i tablice u ovom radu izrađene su na temelju tih publikacija.

3.1. Koncepti građanskog odgoja i obrazovanja

Pitanje koncepta odnosi se, kako je već spomenuto, na razumijevanje GOO-a kao posebnog segmenta obrazovnog sustava. To pitanje usredotočuje se na područja koja bi trebala biti obuhvaćena programom i povezano je s razumijevanjem pojma građanstva. Kao što je već eksplicirano, koncept građanstva, pa onda i program GOO-a utemeljen na tom konceptu, može u praksi obuhvaćati različite dimenzije građanstva. To znači da su u praksi mogući izrazito široko konceptualizirani, ali i vrlo usko definirani programi GOO-a.

Kakvi se koncepti građanstva mogu prepoznati u programima GOO-a koji su predloženi za Hrvatsku? U „Jovanovićevu programu" ispravno se polazi od teze kako program građanskog odgoja i obrazovanja mora počivati na idealu, to jest viziji građanstva koju se želi promovirati i ostvariti. Ta vizija je u programu izražena u sljedećim rečenicama: „Dimenzije strukturalne sastavnice izvedene su iz prava i odgovornosti koje učenik-građanin ima u sklopu pojedine zajednice, a koje mu/joj omogućuju da se u određenoj zajednici potvrđuje kao ljudsko biće, politički akter, pripadnik određene društvene i kulturne grupe, gospodarski akter i čimbenik održivog razvoja. U skladu s tim, strukturalnu sastavnicu čini sljedećih šest dimenzija: (ljudsko)pravna, politička, društvena, (inter)kulturna, gospodarska i ekološka" (MZOS, 2014a: 13-14). Očita je ideja o šest temeljnih aspekata građanstva te na tome utemeljen koncept GOO-a sa šest glavnih dimenzija, pri čemu je u dokumentu svaka od tih šest dimenzija dodatno eksplicirana. Opisani koncept GOO-a potpuno je legitiman, no u dokumentu se ne može pronaći obrazloženje odabira upravo tih šest dimenzija. Je li riječ o konceptu preuzetom od drugih europskih demokratskih država, konceptu koji je sadržan u nekom od hrvatskih strateških dokumenata ili pak konceptu koji je izveden iz suvremenih teorijskih promišljanja pojma građanstva? Dokument ne daje odgovor na to pitanje i time je otvoren za kritiku u tom segmentu.

[10] Podaci za europske države odnose se na školske godine 2009./2010. i 2010./2011.

Koncept GOO-a sa šest dimenzija prisutan je i u „Mornarovu programu". Riječ je o istih šest dimenzija kojima su gotovo neznatno promijenjeni nazivi, pa se tako u dokumentu govori o ljudsko-pravnoj, političkoj, društvenoj, međukulturnoj, gospodarskoj i ekološkoj. Međutim, za razliku od prethodno prikazanog dokumenta, u ovom nema nikakve poveznice između ideala građanstva kojeg se želi promovirati i odabranih dimenzija građanskog odgoja i obrazovanja. Dimenzije se, pod nazivom tematska područja, prvi put pojavljuju na desetoj stranici teksta, a da prethodno nije jasno ekspliciran ideal građanstva iz kojeg su izvedene. Dapače, na temelju nekih uvodnih dijelova dokumenta dalo bi se zaključiti kako je vizija građanstva na kojoj se temelji program puno uža od one izražene u „Jovanovićevu programu". Tako se navodi kako učenici u GOO-u „sustavno uče o tome što je vlast, koja je uloga vlasti, koja su prava i odgovornosti građana u demokraciji, na koji ih način i pod kojim uvjetima mogu koristiti. Takvim učenjem potrebno je osposobiti učenika za aktivnoga i odgovornoga građanina koji sudjeluje u razvoju demokratske građanske kulture ili *etosa* svoje škole, mjesta, države, Europe i svijeta odnosno za nositelja vlasti, jer je ustavna demokracija takav model vlasti u kojoj su građani politički subjekti, a to znači – nositelji vlasti" (MZOS, 2014b: 2). Te rečenice navode na zaključak kako je politička dimenzija najvažnija i kako će ona biti središnji dio programa. Međutim, kasnija razrada programa napravljena je oko šest ranije spomenutih dimenzija, što sugerira da autori programa uopće nisu osvijestili potrebu da program GOO-a, ukoliko želi biti smislen i funkcionalan, mora biti utemeljen na nekom konceptu građanstva.

U tablici 1 hrvatski programi prikazani su u komparaciji s konceptima GOO-a u drugim europskim državama.

Podaci iz tablice 1 sugeriraju nekoliko zaključaka. Uzimajući u obzir koncept GOO-a, hrvatski programi slični su programima u drugim europskim državama. Pritom je očito kako u većini europskih država, pa i u Hrvatskoj, aktualni programi izražavaju izrazito obuhvatne i kompleksne koncepte GOO-a. Takva konceptualizacija je svojevrsna novost u programima GOO-a, jer su prethodne analize (Šalaj, 2005) pokazivale kako programi GOO-a dominantno obuhvaćaju političku i ljudsko-pravnu dimenziju. Očito se u većini europskih država dogodila transformacija od užeg prema širem shvaćanju građanstva te su na temelju toga proširene i dimenzije koje bi GOO trebao obuhvaćati. Ipak, moguće je uočiti i jednu razliku između hrvatskih programa i programa u većini drugih europskih

država. Iz tablice je vidljivo kako niti u jednoj drugoj europskoj državi gospodarska dimenzija nije sastavni dio programa GOO-a. Očito je konceptualizacija programa GOO-a s uključenom gospodarskom dimenzijom hrvatska posebnost, no s obzirom da, kako je već spomenuto, hrvatski programi ne ekspliciraju konceptualizaciju građanstva, nije moguće odgovoriti na pitanje o razlozima uvrštavanja gospodarske dimenzije.

Tablica 1: Koncepti GOO-a u europskim državama

DRŽAVA	**DIMENZIJE GRAĐANSTVA**
Austrija	politička, ljudsko-pravna, ekološka, socijalna, komunikacijska, interkulturna
Bugarska	politička, komunikacijska, interkulturna
Češka	politička, ljudsko-pravna, ekološka, socijalna, komunikacijska, interkulturna
Danska	ljudsko-pravna, ekološka, socijalna, komunikacijska, interkulturna
Engleska	politička, ljudsko-pravna, socijalna, komunikacijska, interkulturna
Estonija	politička, ljudsko-pravna, ekološka, socijalna, komunikacijska, interkulturna
Finska	politička, ljudsko-pravna, ekološka, socijalna, komunikacijska, interkulturna
Francuska	politička, ljudsko-pravna, ekološka, socijalna, komunikacijska, interkulturna
Grčka	politička, ljudsko-pravna, ekološka, socijalna, interkulturna
Hrvatska („Jovanović“)	politička, ljudsko-pravna, društvena, (inter)kulturna, gospodarska i ekološka
Hrvatska („Mornar“)	politička, ljudsko-pravna, društvena, međukulturna, gospodarska i ekološka
Irska	politička, ljudsko-pravna, ekološka, socijalna, komunikacijska, interkulturna
Italija	politička, ljudsko-pravna, ekološka, socijalna, komunikacijska, interkulturna
Litva	politička, ljudsko-pravna, ekološka, socijalna, komunikacijska, interkulturna
Mađarska	ljudsko-pravna, ekološka, socijalna, komunikacijska, interkulturna
Nizozemska	politička, ljudsko-pravna, ekološka, socijalna, komunikacijska, interkulturna
Njemačka	politička, ljudsko-pravna, socijalna, komunikacijska
Poljska	politička, ljudsko-pravna, ekološka, socijalna, komunikacijska, interkulturna
Portugal	politička, ljudsko-pravna, ekološka, socijalna, komunikacijska, interkulturna
Slovačka	politička, ljudsko-pravna, ekološka, socijalna, komunikacijska, interkulturna
Slovenija	politička, ljudsko-pravna, ekološka, socijalna, komunikacijska, interkulturna
Španjolska	politička, ljudsko-pravna, ekološka, socijalna, komunikacijska, interkulturna
Švedska	politička, ljudsko-pravna, ekološka, socijalna, komunikacijska, interkulturna

3.2. Tipovi građanskog odgoja i obrazovanja

Putem sadržaja građanskog odgoja i obrazovanja mogu se naglasiti različiti ciljevi. Tako, primjerice, neki autori smatraju da putem sadržaja treba jačati privrženost aktualnom političkom poretku, a drugi drže da GOO treba poticati razvoj kritičkog razmišljanja. Na temelju tih različitih sadržaja može se govoriti i o postojanju različitih tipova GOO-a. Takva različitost sadržaja proizlazi iz činjenice postojanja različitih ideja o najprikladnijem uređenju demokratskih političkih sustava, o čemu, primjerice, grupa britanskih autora kaže: „Bilo koji program kreiran da potiče aktivno građanstvo privući će određenu dozu kontroverze. Nije moguće konstruirati koncepciju građanstva, a bez da se u njoj izrazi vizija društva za koju oni koji stvaraju program vjeruju da je najbolja i da u njoj ljudi mogu najbolje prosperirati" (Davies i dr., 1999: 122).[11]

Pregled suvremenih teorijskih radova, ali i implementacijske prakse, sugerira kako se može govoriti o nekoliko osnovnih sastavnica građanskog odgoja i obrazovanja. Pritom se većina teoretičara i edukatora slaže oko tih sastavnica, a neslaganja se javljaju oko pitanja koliko prostora treba posvetiti svakoj od tih sastavnica. Koje su to sastavnice oko kojih postoji suglasnost? Jednu od prvih sistematizacija sadržajnih elemenata GOO-a izveo je John Patrick (1977) krajem sedamdesetih godina prošlog stoljeća. On u temeljne sastavnice ubraja znanja, intelektualne sposobnosti, participativne sposobnosti i stavove. Sve kasnije klasifikacije slične su Patrickovoj, pa tako Lynn Davies (2000) navodi tri elementa: znanja/razumijevanja, sposobnosti i vrijednosti/stavovi. Francoisa Audigier (1997) smatra da se može govoriti o tri elementa, u smislu tri obrazovna postignuća, te navodi kognitivnu kompetenciju, afektivnu kompetenciju i kompetenciju za djelovanje. Hugh Starkey (1986) na-

[11] Rasprave o tipovima GOO-a najviše se vode u Sjedinjenim Američkim Državama. Mary Hepburn (1990) u svom članku opisuje situaciju u SAD-u neposredno nakon završetka Drugoga svjetskog rata, u razdoblju zastrašenosti komunizmom. U takvoj situaciji postavilo se pitanje prikladnih sadržaja GOO-a, pri čemu je jedna grupa autora smatrala da sadržaji trebaju jačati patriotizam i privrženost demokraciji te na taj način biti brana komunizmu, dok su drugi smatrali da sadržaji trebaju biti organizirani na način da kod učenika potiču razvoj sposobnosti kritičkog razmišljanja.

vodi razmišljanje, osjećanje i djelovanje kao tri temeljna elementa programa GOO-a.

Vidljivo je da se većina teoretičara slaže da bi se programi GOO-a trebali organizirati oko nekoliko temeljnih elemenata: znanja, sposobnosti i stavova. Konkretni programi razlikuju se s obzirom na naglasak stavljen na određene elemente, na temelju čega se i može govoriti o različitim tipovima građanskog odgoja i obrazovanja.

O kakvim se tipovima građanskog odgoja i obrazovanja može govoriti u slučaju hrvatskih programa? „Jovanovićev program" eksplicitno navodi sastavnice, to jest sadržajne dimenzije: „Funkcionalnu sastavnicu čine tri međusobno povezane i ovisne dimenzije: građansko znanje i razumijevanje; građanske vještine i sposobnosti; građanske vrijednosti i stajališta" (MZOS; 2014a: 13). Za razliku od takva jasnog i eksplicitnog određenja u „Jovanovićevu programu", u „Mornarovu programu" nije moguće pronaći određenje sadržajnih dimenzija koje bi trebale biti obuhvaćene programom GOO-a. To je iznenađujuće, jer je jedna od glavnih funkcija programskih dokumenata, kako nam iskustva drugih demokratskih država sugeriraju, ekspliciranje sadržajnih dimenzija. O tome se u „Mornarovu programu" može samo posredno zaključivati analizirajući uvodne dijelove dokumenta, pa se tako na jednom mjestu navodi kako građani, da bi njihov građanski angažman bio učinkovit, „trebaju usvojiti odgovarajuće znanje, vještine i stajališta za korištenje intelektualnih alata…" (MZOS, 2014b: 3). Te rečenice navode na zaključak kako su „Mornarov" i „Jovanovićev" program zapravo istovjetni po pitanju tipa GOO-a koji promoviraju, jer i jedan i drugi obuhvaćaju tri glavne dimenzije: znanja, sposobnosti i stavove.

Uvrštavanjem hrvatskih programa u komparativni okvir europskih država može se zaključiti kako je Hrvatska, kada je riječ o tipu GOO-a koji se promovira, na tragu dominantnih europskih trendova. Takav zaključak sugerira tablica 2, u kojoj su prikazane glavne sastavnice programa GOO-a.

Očito je da većina europskih država smatra kako programi GOO-a trebaju obuhvatiti četiri glavne dimenzije, pri čemu se od hrvatskih programa razlikuju samo po tome što su dimenziju sposobnosti podijelili na intelektualne i participativne sposobnosti.

Tablica 2: Tipovi GOO-a u europskim državama

DRŽAVA	**SADRŽAJI GOO-a**
Austrija	znanja, intelektualne sposobnosti, participativne sposobnosti, stavovi i vrijednosti
Bugarska	znanja, intelektualne sposobnosti, participativne sposobnosti, stavovi i vrijednosti
Češka	znanja, intelektualne sposobnosti, participativne sposobnosti, stavovi i vrijednosti
Danska	znanja, intelektualne sposobnosti, stavovi i vrijednosti
Engleska	znanja, intelektualne sposobnosti, participativne sposobnosti, stavovi i vrijednosti
Estonija	znanja, intelektualne sposobnosti, participativne sposobnosti, stavovi i vrijednosti
Finska	znanja, intelektualne sposobnosti, participativne sposobnosti, stavovi i vrijednosti
Francuska	znanja, intelektualne sposobnosti, participativne sposobnosti, stavovi i vrijednosti
Grčka	znanja, sposobnosti, stavovi i vrijednosti
Hrvatska („Jovanović“)	znanja, sposobnosti, stajališta i vrijednosti
Hrvatska („Mornar“)	znanja, sposobnosti, stajališta
Irska	znanja, intelektualne sposobnosti, participativne sposobnosti, stavovi i vrijednosti
Italija	znanja, intelektualne sposobnosti, participativne sposobnosti, stavovi i vrijednosti
Litva	znanja, intelektualne sposobnosti, participativne sposobnosti, stavovi i vrijednosti
Mađarska	znanja, intelektualne sposobnosti, participativne sposobnosti, stavovi i vrijednosti
Nizozemska	stavovi i vrijednosti, participativne sposobnosti
Njemačka	znanja, intelektualne sposobnosti, participativne sposobnosti, stavovi i vrijednosti
Poljska	znanja, intelektualne sposobnosti, participativne sposobnosti, stavovi i vrijednosti
Portugal	znanja, intelektualne sposobnosti, participativne sposobnosti, stavovi i vrijednosti
Slovačka	znanja, intelektualne sposobnosti, participativne sposobnosti, stavovi i vrijednosti
Slovenija	znanja, intelektualne sposobnosti, participativne sposobnosti, stavovi i vrijednosti
Španjolska	znanja, intelektualne sposobnosti, stavovi i vrijednosti
Švedska	znanja, intelektualne sposobnosti, participativne sposobnosti, stavovi i vrijednosti

3.3. Modeli građanskog odgoja i obrazovanja

Kao što je već naznačeno, pojam modela odnosi se na moguće načine na koje se GOO implementira u školske sustave. Različiti modeli posljedica su postojanja različitog razumijevanja prirode i važnosti GOO-a za ukupan školski sustav. Na temelju dosadašnje prakse institucionaliziranja GOO-a u školskim sustavima, može se govoriti o tri glavna modela (Šalaj, 2002).

Prvi model ne predviđa postojanje GOO-a u kurikulumu, već se polazi od pretpostavke da će učenici potrebna znanja, sposobnosti i stavove razviti kao posljedicu ukupnoga procesa školovanja. Pretpostavlja se da će određeni elementi školskog sustava – primjerice svakodnevna školska i razredna atmosfera, način organizacije škole, način ophođenja i komunikacije nastavnika i učenika, međusobni odnosi nastavnika i dr. – biti dovoljni, ukoliko su organizirani na demokratski način da kod učenika potaknu razvoj demokratske političke kulture.[12] U drugome modelu GOO se promatra kao obrazovno načelo koje treba prožimati cijeli kurikulum, što znači da ga se želi formalizirati kao kroskurikulumsko načelo. Pretpostavka toga modela je da GOO treba biti načelo koje će prožimati sve postojeće predmete u školskom kurikulumu, od matematike do likovnog odgoja. Ipak, pritom se poseban naglasak najčešće stavlja na nekoliko predmeta kao što su povijest, materinski jezik i književnost te strani jezik, za koje se smatra da su posebno prikladni za provođenje GOO-a. Treći model je najjednostavniji, a u njemu GOO unutar formalnoga kurikuluma dobiva zasebno mjesto u obliku jednoga ili više zasebnih školskih predmeta.

Koji modeli implementacije GOO-a prevladavaju u dva programa predviđena za implementaciju u hrvatskim školama? „Jovanovićev program“ predviđa postupno, trogodišnje uvođenje, pri čemu bi na kraju toga procesa trebalo stvoriti situaciju u kojoj će se GOO provoditi „od školske godine 2016./2017. kao obvezan predmet u okviru nastavnih

[12] Zagovornici tog modela ne smatraju potrebnim formalizirati GOO, jer drže da se on uspješno odvija kroz navedene elemente koji se u literaturi zajedničkim imenom nazivaju i skriveni kurikulum (*hidden curriculum*), a koji se odnosi na sve procese putem kojih učenici u školi stječu znanja, a koji nisu dio službenoga kurikuluma (Davies i dr., 1999: 94).

planova i programa od 6. do 8. razreda osnovne škole i 1. i 2. razreda srednje škole i kroz međupredmetne sadržaje u nastavnim predmetima i programima od 1. do 5. razreda osnovne škole“ (MZOS, 2014a: 35). Taj program predviđa, dakle, provođenje GOO-a kroz deset godina školovanja, pri čemu je za prvih pet godina predviđen kroskurikulumski pristup, dok se za sljedećih pet godina predlaže model zasebnog predmeta.

U „Mornarovu programu“ jasno je naznačeno kako će se GOO provoditi putem kroskurikulumskog modela, o čemu se navodi: „Građanski odgoj i obrazovanje uvodi se na način obvezne međupredmetne provedbe kako bi se u odgoju i obrazovanju pridonijelo punom razvoju građanske kompetencije učenika“ (MZOS, 2014b: 3). Dokument odbacuje potrebu uvođenja zasebnih predmeta navodeći kako su „svi predmeti izravno povezani općim pravom na odgoj i obrazovanje ili nekim posebnim pravom koje se jamči svakom djetetu, u svakome od njih se traži razvoj određenih vještina i stajališta odnosno vrijednosti koje više ili manje pridonose ostvarivanju GOO“ (MZOS, 2014b: 3-4).[13] Na tragu takva razmišljanja, to jest prihvaćanja kroskurikulumskog pristupa kao modela implementacije GOO-a, glavna je funkcija „Mornarova programa“, to jest dokumenta, prepoznati i povezati pojedine dimenzije i tematska područja GOO-a s već postojećim predmetima u osnovnoj i srednjoj školi. Najveći dio dokumenta odnosi se, dakle, na povezivanje obrazovnih ishoda koje se želi ostvariti programom GOO-a i postojećih sadržaja pojedinih predmeta u osnovnim i srednjim školama.

Očito je da između „Jovanovićeva“ i „Mornarova“ programa postoji vrlo značajna razlika uzmu li se u obzir modeli provođenja GOO-a. Ta razlika vidljiva je i u tablici 3, kada se ti programi uvrste u komparativni okvir drugih europskih država.

[13] Tako se u „Mornarovu programu“ na više mjesta – primjerice str. 8, 15, 21, 28 i dr. – eksplicitno, opisujući program GOO-a za pojedine razrede osnovne i srednje škole, navodi kako: „Navedeni broj sati ne znači povećanje broja sati, nego integriranje i koreliranje sadržaja s ciljem istodobnog razvijanja i predmetne i građanske kompetencije“. Te rečenice, ponovljene na brojnim mjestima u dokumentu, sugeriraju odluku da se program GOO-a ne implementira kroz model zasebnih predmeta.

Tablica 3: Modeli GOO-a u europskim državama

DRŽAVA	MODELI GRAĐANSKOG ODGOJA I OBRAZOVANJA		
	Primarna razina	**Niža sekundarna razina**	**Viša sekundarna razina**
Austrija	kroskurikulumski	kroskurikulumski Predmet: *Social studies and citizenship education*	kroskurikulumski
Bugarska	kroskurikulumski	kroskurikulumski	kroskurikulumski Predmet: *World and personality*
Češka	kroskurikulumski	kroskurikulumski Predmet: *Civics*	kroskurikulumski Predmet: *Basics of civics and social sciences*
Danska	kroskurikulumski	kroskurikulumski Predmet: *Social studies*	
Engleska	-	- Predmet: *Citizenship*	- Predmet: *Citizenship*
Estonija	kroskurikulumski Predmet: *Social studies*	kroskurikulumski Predmet: *Social studies*	- Predmet: *Social studies*
Finska	kroskurikulumski	kroskurikulumski Predmet: *Social Studies*	- Predmet: *Social studies*
Francuska	kroskurikulumski Predmet: *Discovery of the world and civic education*	kroskurikulumski Predmet: *Civics*	- Predmet: *Civic, legal and social education*
Grčka	kroskurikulumski	- Predmet: *Civic and social studies*	- Predmet: *Law and political institutions*
Hrvatska („Jovanović“)	kroskurikulumski	kroskurikulumski Predmet: *GOO*	kroskurikulumski Predmet: *GOO*
Hrvatska („Mornar“)	kroskurikulumski	kroskurikulumski	kroskurikulumski
Irska	kroskurikulumski	kroskurikulumski Predmet: *Civic, social and political education*	-
Italija	kroskurikulumski	kroskurikulumski	kroskurikulumski
Litva	kroskurikulumski	kroskurikulumski Predmet: *Basic of citizenship*	kroskurikulumski
Mađarska	kroskurikulumski	kroskurikulumski	kroskurikulumski
Nizozemska	kroskurikulumski	kroskurikulumski	- Predmet: *Study of society*
Njemačka	-	kroskurikulumski Predmet: *Social studies*	kroskurikulumski Predmet: *Social studies; Politics*

DRŽAVA	MODELI GRAĐANSKOG ODGOJA I OBRAZOVANJA		
	Primarna razina	**Niža sekundarna razina**	**Viša sekundarna razina**
Poljska	kroskurikulumski	kroskurikulumski Predmet: *Knowledge of society*	kroskurikulumski Predmet: *Knowledge of society*
Portugal	kroskurikulumski Predmet: *Civics*	kroskurikulumski Predmet: *Civics*	kroskurikulumski
Slovačka	kroskurikulumski	- Predmet: *Civics*	- Predmet: *Civics*
Slovenija	kroskurikulumski	kroskurikulumski Predmet: *Citizenship education and ethics*	kroskurikulumski
Španjolska	kroskurikulumski Predmet: *Education for citizenship and human rights*	kroskurikulumski Predmet: *Education for citizenship and human rights; Ethical and civic education*	- Predmet: *Philosophy and citizenship*
Švedska	kroskurikulumski	kroskurikulumski	kroskurikulumski

S obzirom na činjenicu da su pojedine države predvidjele različite modele implementacije GOO-a na pojedinim razinama školovanja, i u tablici 3 su modeli prikazani na način da je cjelokupno školovanje, na tragu klasifikacije prema Međunarodnom standardu klasifikacije obrazovanja (International Standard Classification of Education, ISCED), podijeljeno na tri razine.[14] Podaci u tablici 3 potvrđuju zaključak prema kojemu se dva hrvatska programa GOO-a bitno razlikuju s obzirom na pitanje modela. S jedne strane je „Mornarov program", koji Hrvatsku svrstava u skupinu s malim brojem analiziranih država – Italija, Mađarska i Švedska – u kojima niti na jednoj razini školovanja nije predviđeno da se GOO provodi po modelu zasebnog predmeta, nego se za provo-

[14] Spomenuta klasifikacija razlikuje sedam razina obrazovanja, pri čemu je školski sustav obuhvaćen razinama 1, 2 i 3. Pritom se razina 1, primarno školovanje, u većini država odnosi na prvih nekoliko godina obveznog školovanja, razina 2, označena nazivom niže sekundarno školovanje, obuhvaća u većini država drugi dio obveznog školovanja koji se od primarnog razlikuje prelaskom s razredne na predmetnu nastavu, a razina 3, više sekundarno školovanje, obuhvaća dio školovanja koji nije obvezan i u kojemu postoji razlikovanje različitih tipova škola. Kada se navedena klasifikacija primijeni na hrvatski sustav, tada razina 1 obuhvaća razdoblje od prvog do četvrtog razreda osnovne škole, razina 2 odnosi se na razdoblje od petog do osmog razreda osnovne škole, a razina 3 obuhvaća različite vrste srednjoškolskog obrazovanja. Detaljne informacije o klasifikaciji dostupne su na: http://www.unesco.org/education/information/nfsunesco/doc/isced_1997.htm

đenje primjenjuje kroskurikulumski pristup. S druge strane je „Jovanovićev program“, koji je puno bliži recentnim dominantnim trendovima u europskim državama, a prema kojemu se predviđa da se GOO, uz kroskurikulumski pristup, implementira i kroz zasebni predmet. Dapače, ukoliko se u obzir uzme predviđeni broj nastavnih sati za zasebni predmet, Hrvatska bi se, da je prihvaćen i implementiran „Jovanovićev program“, po opsegu GOO-a pozicionirala pri samome vrhu europskih država. Podaci o broju predviđenih nastavnih sati za predmete GOO-a u pojedinim državama dostupni su u publikaciji *Citizenship Education in Europe* (Eurydice, 2012). Ti podaci pokazuju kako se na samome vrhu po broju predviđenih nastavnih sati nalazi Francuska, u kojoj se GOO po modelu zasebnog predmeta izvodi tijekom svih 12 godina primarnog i sekundarnog školovanja s jednim satom nastave tjedno, što ukupno iznosi oko 420 nastavnih sati. Francusku slijedi skupina država – Engleska, Estonija, Finska, Grčka, Poljska, Portugal, Slovačka i Španjolska – u kojoj se GOO izvodi tijekom četiri ili pet školskih godina s jednim satom tjedno, što ukupno iznosi od 140 do 175 nastavnih sati. U ostalim europskim državama, u kojima se GOO provodi po modelu zasebnog predmeta, predviđeno je da se program provodi tijekom jedne ili dvije školske godine, što znači da je predviđeno 35 ili 70 nastavnih sati. „Jovanovićev program“ predvidio je, s obzirom da bi se zaseban predmet izvodio od šestog razreda osnovne do drugog razreda srednje škole, ukupno 175 nastavnih sati, što bi, kako je već spomenuto, Hrvatsku svrstalo u vrh europskih država s obzirom na opseg GOO-a.

4. Zaključak

Zaključni dio rada pokušaj je odgovora na dva pitanja. Prvo, što nam komparativni okvir europskih država govori o hrvatskim programima GOO-a? Drugo, kakav je mogući odgovor na pitanje iz naslova rada, to jest predstavlja li novi program GOO-a početak ozbiljnog rada na razvoju demokratske političke kulture mladih ili je on tek smokvin list Ministarstva kojim se želi prikriti stvarno stanje?

Komparacija hrvatskih programa s onima drugih europskih država na tri dimenzije GOO-a – koncepti, tipovi i modeli – pokazuje kako

su oni uglavnom u skladu s recentnim trendovima u drugim državama. Na konceptualnoj razini programi, u skladu sa stanjem u većini drugih europskih država, izražavaju izrazito obuhvatan i kompleksan koncept GOO-a koji uključuje nekoliko dimenzija građanstva. U sadržajnom dijelu, koji je vezan uz tipove GOO-a, hrvatski programi također su uvelike slični programima u većini drugih europskih država u kojima se navode četiri glavna sadržajna aspekta – znanja, intelektualne i participativne sposobnosti i stavovi. Najznačajnija razlika između većine europskih država i Hrvatske odnosi se na modele GOO-a, pri čemu treba napomenuti kako je ta razlika primarno vezana uz „Mornarov program" u kojemu nije predviđen zaseban predmet GOO-a, čime se Hrvatska svrstala u malobrojne europske države koje su se odlučile za takav model. Nasuprot tome „Jovanovićev program", kombinacija kroskurikulumskog i modela zasebnog predmeta, svrstao bi Hrvatsku u većinsku skupinu europskih država s obzirom na model GOO-a.[15]

U pokušaju odgovora na pitanje iz naslova rada nužno se usredotočiti na „Mornarov program", jer se taj program počeo u hrvatskim školama provoditi od školske godine 2014./2015. Analiza tog programa i procesa njegovoga usvajanja sugerira zaključak prema kojemu se, nažalost, ne radi o početku ozbiljnog rada na poticanju stvaranja demokratske političke kulture u Hrvatskoj, nego o pokušaju da se zamagli činjenica da je još jedna hrvatska vlada odustala od pokušaja sustavnog i kvalitetnog uvođenja GOO-a u hrvatske škole. Takav zaključak moguće je potkrijepiti nizom argumenata, od kojih će ovdje biti izdvojeno nekoliko.

Prvi je vezan uz sam proces izrade „Mornarova programa". Već je spomenuto kako je „Mornarov program" izrađen u vrlo kratkom vremenu i bez ikakvih konzultacija sa stručnjacima. Tome treba dodati kako se u njegovoj izradi uopće nisu koristili rezultati provedene evaluacije eksperimentalnog provođenja GOO-a, pa onda ni preporuke za unapređenje programa GOO-a koje je izradilo stručno povjerenstvo u razdoblju u kojemu je ministar bio Željko Jovanović. To svjedoči o potpunom izo-

[15] Iako su programi GOO-a izrazito važni, njihovo usvajanje tek je prvi nužan korak u procesu poticanja razvoja demokratske političke kulture, jer će njihova funkcionalnost uvelike ovisiti o kvaliteti implementacije, koja će pak biti ovisna o cijelome nizu činitelja kao što su, već spomenuti, kvalitetno educirani i motivirani nastavnici koji će ga provoditi, školska klima koja je prijemčiva za GOO itd., a kojima se u ovom radu ne bavimo.

stanku koordinacije unutar Ministarstva, ali i o izrazito velikoj dozi voluntarizma u djelovanju ministra Vedrana Mornara i njegovih suradnika.

Drugi argument već je prethodno spomenut, a vezan je uz konceptualizaciju GOO-a, odnosno ideal građanstva kojeg bi se kroz program trebalo promovirati. U cijelom vrlo opsežnom dokumentu nemoguće je pronaći bilo kakvo obrazloženje odluke o konceptualizaciji sa šest temeljnih dimenzija, što navodi na zaključak kako autori programa uopće nisu osvijestili potrebu da program GOO-a, ukoliko želi biti smislen i funkcionalan, mora biti utemeljen na nekom konceptu građanstva.

Sljedeća dva argumenta o „Mornarovu programu" kao smokvinu listu vezana su uz odluku da se GOO provodi po kroskurikulumskom modelu. Tako se u dokumentu navodi kako će se program provoditi u obliku obvezne međupredmetne provedbe, a u daljnjem tekstu se eksplicira kako će se ta implementacija provoditi „u sklopu svih predmeta: Hrvatski jezik, Likovna kultura, Glazbena kultura, Strani jezici, Matematika, Priroda i društvo, Tjelesna i zdravstvena kultura, Vjeronauk…" (8). Takav model implementacije sadrži nelogičnost koja u dokumentu nije objašnjena. Naime, unatoč tome što je predviđeno da se program provodi po modelu međupredmetnosti, jasno je istaknuto kako je njegova provedba obvezna te je naznačeno kroz koje će se predmete provedba odvijati. Međutim, jedan od naznačenih predmeta, Vjeronauk, nije u hrvatskim školama u statusu obveznog nego fakultativnog predmeta, što znači da ga učenici mogu, ali i ne moraju izabrati i pohađati. Nejasno je kako se obvezna provedba može postići kroz školski predmet koji je fakultativan. Dva su moguća odgovora na tu nelogičnost. Prvi, manje vjerojatan, je da svi učenici moraju pohađati predmet Vjeronauk kada se na njemu obrađuju teme iz GOO-a. To bi značilo da predmet Vjeronauk postaje obvezan za sve učenike. Drugi, vjerojatniji, je da teme i sadržaji GOO-a koje se predviđaju za obradu u okviru Vjeronauka nisu obvezne, pa onda pojedini učenici ne moraju pohađati taj predmet. To bi značilo da se u praksi odustaje od obvezatnosti programa koja je više puta naznačena u dokumentu.

Ipak, najveći nedostatak programa i najjasniji dokaz da je u praksi neprovediv vezan je uz dio o konkretnim načinima provedbe predviđenog modela. U kroskurikulumskom modelu veliku, vjerojatno presudnu ulogu ima povezivanje obrazovnih ishoda GOO-a i sadržaja postojećih

predmeta, pa je vrlo zabrinjavajuće ustanoviti da dokument u tom segmentu sadrži nekoliko vrlo značajnih manjkavosti koje, nažalost, u pitanje dovode i samu smislenost i funkcionalnost „Mornarova programa". Prvi i najveći problem odnosi se na nepovezanost tematskih područja i tema GOO-a s predmetnim temama, to jest sa sadržajima postojećih predmeta putem kojih bi se GOO trebao provoditi. Taj glavni nedostatak programa može se ilustrirati sljedećim primjerom koji, nažalost, nije iznimka nego pravilo. Kao važno tematsko područje GOO-a za osmi razred osnovne škole navedene su političke stranke, pri čemu se kao ključne teme navode „Tipovi političkih stranaka – demokršćanske, socijaldemokratske, liberalne i konzervativne" (76) i „Političke stranke u Hrvatskoj, njihovi programi i uloga u razvoju zajedničkog dobra" (76), a kao obrazovni ishodi koje bi učenik trebao ostvariti nakon obrade tih tema navodi se da „učenik…opisuje tipove političkih stranaka – demokršćanske, socijaldemokratske, liberalne, konzervativne; navodi političke stranke u Hrvatskoj; istražuje i objašnjava razliku u njihovim programima djelovanja i ulogu u razvoju zajedničkog dobra" (77). Ostavljajući ovdje po strani pitanje je li tema političkih stranaka primjerena za osmi razred osnovne škole, neupitno je da je navedena tema izrazito važan dio GOO-a te da je s pravom uvrštena u program. Međutim, problemi se javljaju kada se pogleda sadržaj predmeta kroz koje bi se GOO, pa onda i tema o političkim strankama, trebala ostvarivati. Niti u jednom od navedenih predmeta – Hrvatski jezik, Likovna kultura, Glazbena kultura, Strani jezici, Klasični jezici, Matematika, Biologija, Kemija, Fizika, Povijest, Geografija, Tehnička kultura, Informatika, Tjelesna i zdravstvena kultura – uopće se ne spominju političke stranke, a kamoli tipologije političkih stranaka ili hrvatske političke stranke. Niti jedna od brojnih predmetnih tema putem kojih bi se GOO trebao realizirati ne bavi se, dakle, temom političkih stranaka. Vjerojatno je i logično da se predmeti poput Informatike, Likovne kulture ili Biologije ne bave temom političkih stranaka, no potpuno je nejasno kako autori programa očekuju ostvarenje obrazovnih rezultata vezanih uz političke stranke kada se one ne obrađuju niti u jednom predmetu u osmom razredu osnovne škole. Takav nedostatak dovodi u pitanje smislenost „Mornarova programa", a dodatna potvrda vrlo dvojbene kvalitete programa je činjenica da se priča o političkim strankama, to jest nepovezanost tematskih područja i obra-

zovnih rezultata sa sadržajem predmeta koji se izvode, ponavlja, na potpuno istovjetan način, i za prvi i za drugi razred srednje škole. Drugim riječima, tema političkih stranaka trebala bi se obrađivati kroz tri godine, pri čemu činjenica da su obrazovni rezultati koje treba ostvariti potpuno istovjetni za sve tri godine dodatno govori o razini kvalitete programa, ali se, kako sadržaji predmeta koji se izvode pokazuju, neće obrađivati niti jednom u te tri godine!

Drugi nedostatak proizlazi iz činjenice da za jedan dio predmeta, odnosno predmetnih tema, putem kojih bi se program trebao provoditi, nije jasno na koji način jesu ili mogu biti povezani s GOO-om. Brojni su takvi primjeri od kojih je ovdje navedeno samo nekoliko. Tako se u dokumentu navodi kako će se u prvom razredu osnovne škole GOO provoditi i kroz Likovnu kulturu, pri čemu se kao nastavna područja za provedbu navode oblikovanje na plohi i primijenjeno oblikovanje, a kao konkretne teme navode se boja i površina (12). Potpuno je nejasno na koji način su navedena područja i teme relevantni za proces GOO-a, a da to nije jasno ni samim autorima programa svjedoči činjenica da uz spomenute teme nisu navedeni obrazovni ishodi koji bi obradom tih tema trebali biti ostvareni, kao što je to slučaj s temama u drugim predmetima. GOO će se provoditi, predviđa program, i nastavom talijanskog jezika, gdje je kao posebno važna tema izdvojena „Proslava rođendana: čestitanje i izricanje želja“ (13), opet bez eksplikacije obrazovnih ishoda koji bi se trebali ostvariti. U predmetu Glazbeni odgoj navedeno je kako su nastavna područja Pjevanje i Slušanje glazbe (26) ona kroz koje će se provoditi GOO, no, naravno, niti ovdje nisu navedeni obrazovni ishodi koji će se takvim provođenjem ostvariti. Takvih primjera ima jako mnogo, pri čemu u većini slučajeva ni uz najbolju volju i imaginaciju nije moguće naslutiti vezu između pojedinih predmetnih područja i tema te ciljeva GOO-a. I dok je u takvim slučajevima teško utvrditi vezu, postoji i predmet za koji bi se moglo tvrditi da ima ciljeve koji su u kontradikciji s ciljevima GOO-a.

Time dolazimo do trećeg problema kroskurikulumskog modela provođenja kojeg program predviđa, a to je status predmeta Vjeronauk. „Mornarov program“ predviđa izrazito velik broj nastavnih područja i tema predmeta Vjeronauk kao onih kroz koje će se ostvarivati obrazovni ishodi GOO-a. U praksi drugih europskih država gotovo je nepoznato

(Eurydice, 2012; Ainley i dr., 2013) da se GOO provodi kroz konfesionalno vjersko obrazovanje. Takva odluka većine europskih država čini se opravdanom ukoliko pogledamo teme iz Vjeronauka koje su programom predviđene za provođenje GOO-a u Hrvatskoj: „Isus nas uči opraštati i moliti" (20), „U zajedništvu otkrivamo tajne Božje dobrote" (27), „Zemlja je naša i Božja kuća" (35), „Tajna smrti i kršćanska vjera u vječni život" (74), „Čovjekovo traganje za živim Bogom" (92) itd. Situacija postaje još lošija ukoliko se pogledaju odgojno-obrazovna postignuća GOO-a koja bi trebala biti ostvarena pojedinim temama. Tako se za već spomenutu temu „Tajna smrti i kršćanska vjera u vječni život" navodi da će omogućiti ostvarenje sljedećeg postignuća: „prepoznati i obrazložiti kako čovjekova patnja ima smisla" (74). Takvo odgojno-obrazovno postignuće nigdje se ne navodi među tematskim područjima i temama GOO-a, što još jednom svjedoči o već spomenutoj potpunoj nepovezanosti ciljeva GOO-a i postojećih školskih predmeta i predmetnih tema. Osim toga, potpuno je nejasno na koji način bi takvo odgojno-obrazovno postignuće bilo dio GOO-a.

Sve navedeno sugerira kako je odgovor na pitanje iz naslova rada, nažalost, prilično jasan i jednoznačan: „Mornarov program" građanskog odgoja i obrazovanja ne predstavlja ozbiljan i sustavan početak rada na razvoju demokratske političke kulture mladih, nego se svodi na pokušaj da se njegovim uvođenjem prikrije odluka o *de facto* odustajanju od uvođenja GOO-a u hrvatski školski sustav. „Mornarov program" potpuno je nefunkcionalan iz perspektive razvoja aktivnoga građanstva, u praksi je neprovediv, a u nekim dijelovima besmislen. Krajem 2014. godine Republika Hrvatska još uvijek je jedna od rijetkih europskih država u kojoj GOO nije na sustavan način institucionaliziran i implementiran u osnovnim i srednjim školama.

Literatura

Ainley, J., Schulz, W. i Friedman, T. (eds.) (2013). *The International Civic and Citizenship Education Study: Approaches to civic and citizenship education around the world.* Amsterdam: International Association for the Evaluation of Educational Achievement.

Almond, G. A.; Verba, S. (2000. [1963.]). *Civilna kultura.* Zagreb: Politička kultura.

Audigier, F. (1997). *Practicing Cultural Diversity in Education: Project on Democracy, Human Rights and Minorities.* Strasbourg: Council for Cultural Co-operation, Council of Europe.

Barber, B. R. (1992). *An Aristocracy of Everyone: The Politics of Education and the Future of America.* New York: Ballantine Books.

Davies, I.; Gregory, I.; Riley S. C. (1999). *Good Citizenship and Educational Provision.* London&New York: Falmer Press.

Davies, L. (2000). *Citizenship education and human rights education.* London: The British Council.

Eurydice (2005). *Citizenship Education at School In Europe.* Brussels: Eurydice – The information network on education in Europe.

Eurydice (2012). *Citizenship Education in Europe.* Brussels: Eurydice – The information network on education in Europe.

Heater, D. (1990). *Citizenship: the civic ideal in world history, politics, and education.* London: Longman.

Heater, D. (2004). *A History of Education for Citizenship.* London: Routledge.

Hebert, Y. (1997). Citizenship education: towards a pedagogy of social participation and identity formation. *Canadian Ethnic Studies,* 29(2): 82-97.

Jefferson, T. (1984). *Writings.* New York: The Library of America.

Kukuriku koalicija (2013). *Pola puta: pregled ostvarenog iz Plana 21 u prvoj polovici mandata Vlade RH.,* dokument dostupan na: http://www.kukuriku.org/files/polaputa.pdf.

Losito, B.; Mintrop, H. (2001). The Teaching of Civic Education, u: Torney-Purta, J. i dr. (eds.): *Citizenship and Education in Twenty-eight Countries.* Amsterdam: The International Association for the Evaluation of Educational Achievement, 157-174.

Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and Social Class.* London: Pluto Press.

Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta (2014a). *Nacrt nastavnog plana i programa Građanskog odgoja i obrazovanja za osnovnu i srednju školu.* Dokument dostupan na: http://public.mzos.hr/Default.aspx?art=13152&sec=1933

Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta (2014b). *Program međupredmetnih i interdisciplinarnih sadržaja građanskog odgoja i obrazovanja za osnovne i srednje škole.* Dokument dostupan na: http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2014_08_104_2019.html.

Mornar, V. (2014). Građanski odgoj uvodimo, ali što bi se dogodilo da ga odgodimo. Intervju, *Novi list,* 28. lipnja 2014. (intervju vodio T. Ponoš). Dostupno i na: http://www.novilist.hr/Vijesti/Hrvatska/Vedran-Mornar-Gradanski-odgoj-uvodimo-ali-sto-bi-se-dogodilo-da-ga-odgodimo.

Patrick, J. J. (1977). Political Socialization and Political Education in Schools, u: Renshon, S. (ed.): *Handbook of Political Socializition.* New York: The Free Press, 190-223.

Putnam, R. D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy.* Princeton: Princeton University Press.

Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community.* New York: Simon&Schuster.

Starkey, H. (1986). Human rights, the Values for World Studies and Multicultural Education. *Westminster Studies in Education,* 9(1): 57-66.

Šalaj, B. (2002). Modeli političkog obrazovanja u školskim sustavima europskih država. *Politička misao,* 39(3): 127-144.

Šalaj, B. (2005). Političko obrazovanje u školama: nepotrebna politizacija obrazovanja ili nužan uvjet demokracije? Slučaj Engleske. *Politička misao,* 42(2): 77-100.

Turner, B. S. (1997). Citizenship studies: A general theory. *Citizenship studies,* 1(1): 5-19.

Veldhuis, R. (1997). *Education for Democratic Citizenship: dimensions of citizenship, core competencies, variables and international activities*. Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.

Marko Kovačić

POLITIKA ZA MLADE U HRVATSKOJ – ANATOMIJA JEDNE JAVNE POLITIKE

1. Uvod

Pobjedom „Kukuriku koalicije" na parlamentarnim izborima 2011. godine, Hrvatska je prvi put dobila ministarstvo koje u svojem imenu ima riječ „mladi". Spajanjem resora socijalne politike s mladima dionici sektora mladih oprezno su, no ipak blagonaklono gledali na taj simbolički potez nove vlade, misleći kako će mladi napokon dobiti pažnju kakvu zaslužuju. Sektoru mladih koji je više od 20 godina bio zanemarivan i cjepkan između obrazovanja, branitelja i obitelji otvorila se mogućnost konsolidacije. U sljedeće tri godine Ministarstvo socijalne politike i mladih, u suradnji s ekspertima, i posebice s civilnim društvom, uspjelo je donijeti nekoliko bitnih odluka kojima je definiralo okvir sektora mladih. Premda svi potezi Ministarstva nisu uvijek nailazili na odobravanje drugih dionika te su neke odluke čak ponekad i bile stopirane od aktera koji su u tom trenutku imali više resursa, danas su konture sektora mladih više-manje jasne.

Opisana sekvenca političkog života Hrvatske plastično izražava razlikovanje između analitičkih jedinica pojedinog sektora koje se koriste pri opisu procesa kreiranja javnih politika – institucija, aktera, moći, političkoga konteksta i odluka. Gotovo da i nema teksta iz područja javnih politika u Hrvatskoj koji ne počinje diferencijacijom između engleskih termina *polity*, *policy* i *politics*. Ta tri pojma, premda nekarakteristična za politološku tradiciju ovih prostora, postala su sastavni dijelovi javnopolitičkih analiza jer svojim značenjem obuhvaćaju puninu konteksta u kojem se donose političke odluke te usmjeruju na dinamiku njihova donošenja. Dok *polity* podrazumijeva političku okolinu u okviru koje se događa politika, *politics,* s druge strane, ima relacijsku konotaciju koja se odnosi na aktere i utjecaje pri donošenju tih odluka. Treći pojam – *policy*

– vjerojatno je najkompleksniji, a svakako najteže prevodiv na hrvatski jezik[1]. Tako se *policy,* jedan od temeljnih pojmova javnih politika, definira na više od 30 načina; kao oznaka za područje aktivnosti, željeni cilj, poseban prijedlog, formalno odobrenje, program, ishod, rezultat, teorija, model, proces (Hogwood, Gun, 1983) te na još mnogo načina ovisno o autorima. Iako važna, jezična konfuzija samo je jedna od otegotnih dimenzija analize javnih politika.

Opisati i analizirati konkretnu javnu politiku u Hrvatskoj teže je nego što se naočigled čini. Osim što je vrlo malo tekstova koji detaljno raščlanjuju i ispituju sektorske politike, analizu je teško ograničiti na kraći tekst upravo zbog kompleksnosti područja, ali i metodoloških uzusa koje javnopolitička analiza stavlja pred autora. Uzimajući u obzir relativno skromnu tradiciju hrvatskih politologa da se bave sektorskim politikama, što sužava mogućnost za komparaciju, limitiran rječnik kojim javne politike kao disciplina u Hrvatskoj raspolažu, ali i još uvijek nedovoljnu profiliranost razmišljanja u kategorijama javnih politika u državnim i javnim službama, potrebno je biti oprezan u očekivanjima. S obzirom na sve to, tekst koji slijedi nema tendenciju sveobuhvatno analizirati sve aspekte jedne specifične javne politike, nego ponuditi kontekstualni okvir za razumijevanje te konkretne javne politike.

Fokusirajući se na normativne akte i dionike, kao dva osnovna segmenta javnopolitičke analize, ovaj prilog će ponuditi svojevrsnu anatomiju politika za mlade u Hrvatskoj s namjerom da posluži kao smjerokaz u daljnjim analizama toga područja. Posuđivanje medicinske terminologije u analizi javne politike nije puki stilistički odabir autora – ta odluka iza sebe ima i supstancijalnu pozadinu utemeljenu na argumentu koji stipulira razlikovanje između *policy* okvira i djelovanja aktera unutar *policy*

[1] Hrvatski prevoditelji *policy* prevode kontekstualno i uglavnom opisno. Ponekad se radi o odluci, ponekad o načinu donošenja odluka, ponekad o strategiji ili protokolu. *Pojmovnik javnih politika* (Petek, Petković, 2014: 93) objašnjava *policy* kao „izraz [koji se odnosi] na onaj aspekt politike kojemu je u središtu rješavanje problema, a ne borba za moć, izbor alternativnih putova kojima se ti problemi mogu rješavati, a ne stvaranje političkog poborništva te, u konačnici, racionalan, a ne iracionalan pogled na politički život".

okvira[2]. Drugim riječima, kako bi se javna politika razumjela u potpunosti, potrebno je analizirati i njezinu anatomiju (strukturu i organizaciju određenog područja), kao i njezinu fiziologiju (funkcije elemenata koje čine javnu politiku), pritom ne zanemarujući izvanjski politički kontekst u kojem se konkretna javna politika kreira. S obzirom na činjenicu da je proces donošenja javnih politika, kao i njegova implementacija te evaluacija (tzv. *policy* ciklus) naposljetku kompleksan, višerazinski i eklektični pothvat, mišljenja sam da ga je teško obraditi u jednom tekstu. Iz tog razloga, ovaj prilog ima za cilj definirati jasne okvire politike za mlade te biti polazišna točka za detaljniju analizu.

Politika za mlade jedna je od onih naizgled samorazumljivih *policy* područja u čijoj su srži poticanje mladih na osobni razvoj s naglaskom na internalizaciju socijalnih normi, aktivna participacija mladih u društvu i politici te socijalna inkluzija društveno-ekonomsko-politički marginaliziranih skupina. Ovako široko postavljeni obrisi jedne javne politike imaju prednosti i nedostataka. Prednosti su u tome što je moguće detaljnije i šire sagledati cijelo područje, čime se otvara mogućnost kvalitetnijim rješenjima problema društvene skupine mladih. Isto tako, suradnja između većeg broja aktera koji su po definiciji uključeni u kreiranje eklektične javne politike, često producira kreativne i adekvatne *policy* prijedloge. S druge strane, javlja se opasnost od prebacivanja odgovornosti s jednoga državnog resora na drugi, pri čemu nekodifikacija *policy* područja za sobom povlači otežano izdvajanje sredstava, a često nejasno operacionalizirani koncepti kojima politika za mlade obiluje, poput „participacije", „inkluzije" i „razvoja", postaju više stvar retorike nego *policy* ciljeva.

U Hrvatskoj politika za mlade izravno utječe na gotovo 20% populacije. Populacija mladih je heterogena po svojim društvenim i političkim vrijednostima te profesionalnim i obrazovnim aspiracijama i društvenim mogućnostima (Ilišin i dr., 2013). Stoga je potrebno vrlo precizno odrediti mjere i ciljeve kojima politika za mlade raspolaže kako bi se oni ticali onih kojima je to potrebno. Načelno, hrvatska politika za mlade može

[2] Zanimljivo je da se usporedba javnih politika i medicine javila već 1977. godine u tekstu D. Bobrowa *The Place of Policy Analysis in Political Science: Five Perspectives*, u kojemu se pokazuje kako postoje dodirne točke ovih dvaju područja (interdisciplinarnost, kauzalnost, dobrobit ljudi i dr.) te kako *policy* analitičari mogu dosta toga naučiti od liječnika, budući da su njihovi instrumenti razvijeniji i razrađeniji.

se okarakterizirati kao suvremena politika za mlade koja na responzivan i uključiv način pokušava stvoriti poticajno okruženje populaciji za koju je kreirana. Isto je tako u načelu, intersektoralnost, participacija različitih aktera, pristup kreiranju politike utemeljene na dokazima, kao i supstancijalno temama kojima se bavi, politika za mlade komplementarna europskim principima relevantnima u tom području. Međutim, i dalje postoje problemi koji se konstantno negiraju, čime se smanjuje cjelokupna kvaliteta politike za mlade u Hrvatskoj.

Cilj teksta koji slijedi je ponuditi skicu za portret politike za mlade u Hrvatskoj, i to kroz dva dijela. U prvome dijelu daje se teorijski uvod politike za mlade. Predstavljanjem različitih segmenta poput povijesnoga konteksta razvoja, diskurzivnoga pristupa definiranju politika za mlade, ali i rasprava o kriterijima uspješnosti politika za mlade, ponudit će se uvertira u drugi, analitičniji, dio priloga. Drugi se dio teksta odnosi na politiku za mlade u Hrvatskoj. Uzimajući u obzir da su normativni akti i akteri, te međuodnos između njih, ključni za razumijevanje javnih politika, u tekstu će se detaljno analizirati zakonska i podzakonska rješenja vezana za politiku za mlade, kao i istražiti utjecaj i ekspertizu aktera. Smještajući hrvatski primjer u europski kontekst te analizirajući procese inherentne politici za mlade, prilog će dati presjek najvažnijih segmenata koje bi politika za mlade trebala uključivati te, naposljetku, odgovoriti na pitanje koliko je politika za mlade koherentna te jesu li područja i načini kojima se bavi mladima adekvatna za stvaranje poticajnog okruženja za njihov razvoj i integraciju u (hrvatsko) društvo.

2. Teorijski okvir javnih politika (za mlade)

Javne politike, kao poddisciplina politologije, jedno su od područja koje je trenutačno vrlo popularno u svjetskoj političkoj znanosti, stoga ne čudi da ga renomirani autori (Fischer i dr., 2007) proglašavaju najpropulzivnijim područjem društvenih znanosti u posljednjih nekoliko desetljeća. Svoju popularnost ovaj pristup, koji podrazumijeva strukturiran način rješavanja društvenih problema, duguje inherentnoj praktičnoj koristi koju ima za organizacije koje se koriste filozofijom i metodologijom javnih politika, ali i sinergiji znanstvenog pristupa i aplikabilnosti za ko-

risnike koji nisu nužno znanstvene institucije. Analogno s razvojem javne uprave i povećane složenosti modernih zapadnih država, analiza javnih politika vrlo je brzo počela pronalaziti svoje mjesto na sveučilištima, organizacijama civilnoga društva, vladinim tijelima i slično. To svojevrsno izlaženje jedne znanstvene discipline iz ljuštura pukog akademskog svijeta prepoznato je i pozdravljeno, čime su se stvorile pretpostavke za daljnji razvoj kroz interakciju i povratnu spregu istraživačke javnosti i korisnika. No brz razvoj kao i promjene s kojima su se analiza javnih politika i javne politike kao disciplina političke znanosti suočile, stvorile su poprilično konfuziju oko ontologije, metodologije i epistemologije javnih politika. Javne politike tako su donekle postale tzv. *rastegnuti pojam* (Sartori, 1991) te ih je upravo zato potrebno kontekstualizirati i konceptualizirati.

Dye (1972), koji je javne politike definirao kao sve ono što vlada odluči ili ne odluči učiniti, zasigurno je najpopularniji autor kada je riječ o konceptualizaciji toga termina. Stavljajući vladu u prvi plan, Dye je, pozivajući se na argument da je upravo vlada tijelo koje donosi odluke relevantne za sve, javne politike postavio kao najvažniju djelatnost unutar političkog sustava. Suprotan stav ovome da vlada u procesu kreiranja javnih politika ima središnju i jedinu ulogu zastupa Jennkins, koji tvrdi da javne politike ne donosi samo vlada, nego da tome pridonose i neki drugi akteri te upozorava da javne politike nisu istoznačnica političkoj odluci, već se trebaju shvatiti šire od tog shvaćanja, tj. kao skup odluka (Howlett, Ramesh, 1995: 3). S time se slaže i Anderson (1984), tvrdeći da su one „vodič kroz niz povezanih akcija u konkretnom području". Iz svega ovoga vidljivo je kako su javne politike složeno područje djelovanja pa Colebatch (2006) objašnjava da one imaju nekoliko lica. On objašnjava da se javne politike mogu promatrati na tri načina: kao produkt volje vladajuće većine u obliku zakona, pravila i drugih obvezujućih normativnih akata; kao rezultat međuodnosa različitih aktera koji su nositelji vlastitih interesa te treće, kao socijalne konstrukcije pojedinih problema koje država proglašava prioritetnima za razvoj zajednice[3]. Iako različita, lica se u stvarnosti preklapaju tkajući političku realnost.

[3] Drukčije rečeno, razlikujemo okomitu (vertikalnu) i vodoravnu (horizontalnu) dimenziju javnih politika. Dok se prva odnosi na hijerarhijski sustav prijenosa odluka od vrha prema građanima, horizontalna dimenzija svojevrsni je pandan participativne demokracije u kojoj različiti akteri sa svojom ekspertizom sudjeluju u procesu rješavanja kolektivnih problema.

Kako je politička realnost suvremenoga svijeta postajala sve kompleksnija, akteri (a ponajprije vlada) gube sposobnost rješavanja problema samostalno (Kooiman, 2003) te u tome traže pomoć nedržavnih (izvaninstitucionalnih aktera), čime se sve veći naglasak stavlja na horizontalnu dimenziju koja i državne i nedržavne aktere sa znanjem potrebnim za rješavanje problema uključuje u navedeni proces[4]. Temelje takvu promišljanju uloge vlade u kojoj ona ima više koordinacijsku zadaću, a ne isključivo upravljačku postavila je Osbornova i Gaeblerova knjiga *Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector* (1992). Ta filozofija, po kojoj je zadaća vlade *steering, not rowing* (kormilariti, ne veslati), postala je popularna u procesima kreiranja politika gdje su države otvorile prostor neinstitucionalnim akterima u gotovo svim *policy* područjima (jedino *klasični državni resori* još uvijek pokazuju relativnu zatvorenost prema nedržavnim akterima).[5] Javne politike tako vrlo dobro funkcioniraju u teoriji, inzistirajući na racionalnim i međusobno povezanim koracima koje određena institucija treba proizvesti kako bi riješila problem koji se pojavio, no odvajajući cijeli proces od interesa i želje za moći i vlašću redukcionistički je. To tvrdi i Lowi kad kaže da *policies određuju politics* (1972), ali i Heinelt (2007) koji obrće priču i pokazuje kako i *politics* ima utjecaja na *policy*.

Govoreći o javnim politikama, nemoguće je izbjeći njihovu najopćenitiju (ali i najkritiziraniju) podjelu, onu Teodora Lowija, koji kaže da se javne politike mogu podijeliti u četiri vrste, ovisno o ulozi države. Dok su *konstitucijske* javne politike one koje kreiraju obrasce djelovanja države i društva, *distributivne* se bave podjelom državnih sredstava, *redistributivne* se fokusiraju na alokaciju resursa među društvenim skupinama, a *regulativne* regulacijom tržišta (Lowi, 2009). Vrijednost ove taksonomije za tekst o politikama za mlade koje pripadaju klasteru socijalnih politika, je u činjenici da Lowi „socijalne politike shvaća kao zasebnu vrstu javnih

[4] Colebatch (2004) tvrdi da su tri kriterija na osnovi kojih se akteri uključuju u proces kreiranja javnih politika: vlast, ekspertiza i poredak.

[5] Compston (2005) u svojoj knjizi dijeli *policy* područja na pet skupina: klasični državni resori (izgradnja i očuvanje države), ekonomske politike (regulacija gospodarstva), socijalne politike, posebne sektorske politike i ostale politike. Više o taksonomiji područja javnih politika i podjeli resora javnih politika u Hrvatskoj, vidjeti u Petek (2012).

politika, kao jedinstveni skup srodnih javnih politika, te stoga čini jedini pristup u teoriji javnih politika kojime se stvaranje socijalnih politika može usporediti sa 'svim' drugim politikama" (Petek, 2014: 362). Socijalne politike tako unatoč različitim žarištima i specifičnostima društvenih grupa kojima se obraćaju, imaju elemente koji se mogu grupirati na temelju obiteljskih sličnosti te kao takvi analizirati u kontekstu jedne javne politike.

Najplauzibilnija definicija socijalna politike je da se koncentrira na socijalna davanja određene države i cjelokupni sustav blagostanja, tj. na ulogu države u pružanju blagostanja svojim građanima (Alcock i dr., 2008). Nju karakterizira razmjerno velik broj aktera, izražena ideološka konotacija što često rezultira ideološkim sukobima, interdisciplinarnost, ali i česta nekodificiranost i nekoherentnost *policy* područja. Iz tog je razloga jedan od glavnih izazova uspostavljanje djelotvornog sustava koordinacije, odnosno minimalizacija suprotnosti i napetosti u javnim politikama, bolja uporaba resursa koji se rabe u oblikovanju tih politika, suradnja svih zainteresiranih aktera na koje se odnose te politike i stvaranje integriranoga, neprekinutog skupa usluga koje se daju građanima, tj. davanje svih usluga na jednome mjestu (Pollitt, 2003: 35; Petak, 2009: 269). Osim toga, socijalna politika ovisna je o političkom, ekonomskom i društvenom kontekstu te je teško moguće generalizirati o njezinu ispravnom načinu provođenja.

3. Politika za mlade – konceptualizacija unutar europskog okvira

Prilagodivši Compstonovu tipologiju javnih politika (2005) hrvatskomu kontekstu, Ana Petek u svom tekstu o javnim politikama u Hrvatskoj (2012) u socijalne politike ubraja: zdravstvenu politiku, politiku socijalne skrbi i socijalne pomoći, mirovinsku politiku, obrazovnu politiku, stambenu politiku i urbano planiranje, politiku prema ženama, politiku prema manjinama i obiteljsku politiku. Promatrajući ovu tipologiju, ali i uzevši u obzir cilj socijalne politike, može se zaključiti da su socijalne politike one koje se obraćaju posebnim društvenim skupinama i imaju tendenciju realocirati društvene resurse radi integracije ili poboljšanja društveno/političko/ekonomskog položaja konkretne socijalne

skupine. Premda politika za mlade nije pronašla svoje mjesto u predloženoj tipologiji, ona danas to mjesto svakako zaslužuje. Naime, kako će biti pokazano u nastavku, politika za mlade je sastavni dio socijalnih politika koji i u Hrvatskoj i u svijetu postaje sve važnije *policy* područje.

Pojmu „mladi" vrlo se često pristupa redukcionistički, shvaćajući ga kao puku demografsku kategoriju. S druge strane, on je izrazito socijalno i politički obojan pojam (Reiter, 2008: 19) te način njegove konceptualizacije i odnosa prema njemu može imati dalekosežne posljedice i za mlade kao društvenu grupu, ali i društvo u cjelini. Brojni su tekstovi napisani o mladima i politici (Davies i dr., 2009; Youniss, Levine, 2009; Dalton, 2011; Marzana i dr, 2012; Persson, 2012; Sloam, 2012), no vrlo je malo tekstova zapravo o politici za mlade. Naime, kada je riječ o ovoj temi u znanstvenoj literaturi, tu još uvijek vlada deficit sveobuhvatnih znanstvenih tekstova u kojima se raščlanjuju javnopolitički čimbenici politike za mlade, koristeći se pritom *policy* metodologijom. Uglavnom je u tekstovima riječ o pojedinim njenim aspektima – primjerice, političkoj participaciji mladih (Bessant, 2004; Forbig, 2005; Checkoway, Gutierrez, 2006; Checkoway, 2010), socijalnoj inkluziji mladih (Cartmel i dr., 2003; Barry, 2004; Weil i dr., 2005; MacDonald, Shildrick, 2007), volontiranju (Jones, 2005; Haski-Leventhal i dr., 2008; Marta, Pozzi, 2008), kulturi mladih (Amit-Talai, Wulff, 1995), zdravlju mladih (Perry i dr., 1985), zapošljavanju (Gregg, 2001; Neumark, Wascher, 2004; Breen, 2005), informiranju (Chelton, Cool, 2007) i drugim *policy* područjima. Kako bi se olakšalo stavljanje politika za mlade u analitički okvir, Howard Williamson (2002) predlaže koncept 5C kao alat za razumijevanje (a potencijalno i procjenu) politika za mlade. On smatra da se pomoću jednostavne analize može dobiti prosjek neke konkretne politike za mlade koristeći se pritom sljedećim kategorijama: [*coverage*] geografska pokrivenost i pokrivenost socijalnih grupa, [*capacity*] kapaciteti, tj. uloga i odnos između vlasti i organizacija civilnoga društva, [*competence*] kompetencije (pitanje treninga i kvalifikacija dionika politika za mlade), [*co-operation, co-ordination, coherence*] kooperacija, koordinacija i koherentnost (horizontalna i vertikalna) i [*cost*] trošak (koliko je potrebno financijskih i ljudskih resursa za kreiranje i implementaciju politike za mlade).

Gledajući iz *policy* perspektive, politika za mlade uistinu jest eklektično *policy* područje. Ona ne uključuje isključivo one odluke koje su di-

rektno usmjerene prema mladim ljudima, nego i *policy* inicijative drugih područja koje na ovaj ili onaj način utječu na mlade (Williamson, 2002: 15). Suvremena europska politika za mlade uglavnom je stipulirana u *Strategiji za mlade EU* koja je na snazi za razdoblje 2010.–2018. godine. U njoj je navedeno osam područja djelovanja pod okvirom politika za mlade: participacija, volontiranje, socijalna inkluzija, edukacija i treninzi, zdravlje, kultura i kreativnost, zapošljavanje i poduzetništvo mladih te mladi i svijet. Već iz samog popisa područja vidljivo je kako je politiku za mlade razmjerno teško kodificirati jer svojim sadržajem nadilazi klasičnu podjelu po resorima. Upravo je to njezina druga karakteristika[6] – međusektoralnost. Politika za mlade je *par excellence policy* područje, koje je u području interesa i obveza različitih državnih i nedržavnih tijela čime se, s jedne strane povećava mogućnost za responzivnijom i adekvatnijom javnom politikom budući da postoji veća razina specijalizacije pojedinih aktera, no to s druge strane povećava opasnost od rastakanja obveza i prebacivanje odgovornosti s jednog entiteta na drugi. Iz tog je razloga, kao što je ranije istaknuto, u svim socijalnim politikama, pa tako i u politici za mlade, od velike važnosti djelotvoran sustav *policy* koordinacije.

Način na koji se može osigurati efektivnija politika za mlade je i postavljanje tijela javne vlasti koje će imati jurisdikciju koordinacije politika za mlade. Takvo tijelo može biti u obliku ministarstva, posebnog vladina ureda ili agencije, a može imati i status međuresornog tijela zaduženog za nadgledanje politika za mlade. Schizzerotto i Gasperoni (2001) u svojoj analizi politika za mlade u Europi iznose tvrdnju da je razlike u euopskim politikama za mlade moguće detektirati i na temelju institucionalnih rješenja, tj. da jedan dio zemalja ima jasno određene institucije poput ministarstava koja se bave mladima, u drugu kategoriju ubrajaju se zemlje koje sektor mladih vežu za neke srodne resore (npr. obrazovanje), a manji dio zemalja nema nikakvo posebno tijelo koje se bavi politikama za mlade. Nadalje, istraživanja su pokazala da postoji pozitivna korelacija između konsolidiranosti sektora mladih i djelotvornosti politika za mlade. Heterogenost područja politika za mlade rezultat je i heterogenosti mladih kao populacije. Mladi se razlikuju prema brojnim kriterijima, na primjer: žive li u ruralnom ili urbanom području, pohađaju li osnovnu ili srednju

[6] Karakteristike politika za mlade preuzete su i prilagođene iz teksta F. Y. Denstada *Youth Policy Manual How to develop a national youth strategy* (2009).

školu ili možda fakultet, jesu li zaposleni ili nisu, kojem društvenom sloju pripadaju, jesu li konzervativniji ili progresivniji u političkim stavovima, imaju li obitelj s kojom žive ili ne itd. Upravo ta heterogenost jedan je od većih izazova odgovarajuće politike za mlade. Naime, da bi politika za mlade ispunila funkciju stvaranja poticajnog okruženja za razvoj mladih i njihovu integraciju u društvo, ona mora biti usmjerena prema svima i uzeti u obzir sve različitosti, kako bi se mjerama kojima raspolaže mladi mogli koristiti na najprimjereniji način. Potpuno je jasno da nije uvijek moguće obuhvatiti cijelu populaciju mjerama i ciljevima javne politike, no umijeće njihova stvaranja upravo je to da se pronađe način da najveći broj korisnika ima koristi od donesenih odluka.

Takve odluke moraju biti transparentne i donesene u konzultaciji sa svim zainteresiranim akterima. Velika opasnost pri procesu kreiranja politika za mlade je da se one donose bez konzultacija s mladima, iako se takve odluke u najvećoj mjeri upravo odnose na populaciju mladih. Konzultativan proces i nužnost uviđanja važnosti procjena potrebe mladih jedan je od prioriteta politika za mlade. S tim je povezana i potreba za odlukama donesenima na dokazima. Ona mora biti produkt znanstvenog rada s ciljem razumijevanja potreba mladih kao specifične populacije unutar nekog društva. Osim znanstvenoistraživačke dimenzije, nužan je i praktično-eksperimentalan uvid. Drugim riječima, za kvalitetu i primjenjivost politika za mlade važna je kombinacija rigorozne metodološki utemeljene provjere problema, potencijala i potreba mladih i uvida u „stanje na terenu" praktičara i samih mladih.

Drugi način osiguravanja kvalitete i provjere adekvatnosti politika za mlade je vertikalna povezanost različitih razina. To u suštini znači da je potrebna intenzivna komunikacija između lokalne, regionalne, nacionalne i europske (ili svjetske) razine, kako bi željeni koraci u implementaciji politika za mlade bili usmjereni na potrebe mladih u okvirima tih razina. Supsidijarnost, kao jedno od temeljnih načela Europske unije, pretpostavlja postojanje kompetencija nižih administrativno-političkih jedinica, odnosno njihovo prepoznavanje konkretnih potreba zajednica koje obuhvaćaju. Kod politika za mlade to znači da će neke od ciljeva mnogo uspješnije ispuniti jedinica lokalne samouprave, kao primjerice organizaciju slobodnog vremena mladih, nego država *per se*. Nastavno, politika za mlade treba težiti da, koliko god je to moguće, bude u skladu

s normativnim aktima, preporukama i smjernicama europske politike za mlade. Komplementarnost ciljeva i metodologije proučavanja problema i potreba olakšava komparaciju i dovodi do mogućnosti usvajanja primjera dobre prakse.

Kao koncept, politika za mlade postaje zastupljenija u *policy* dokumentima tek sredinom 1990-ih godina. Vlasta Ilišin (2003: 41), pozicionirajući političku participaciju kao ishodišnu točku „politika prema mladima[7]", tvrdi da su „temelji zajedničke europske politike prema mladima postavljeni 1970. godine osnivanjem Europskog centra za mlade i Europskog foruma mladih 1979. godine". To je u skladu i s analizom politika za mlade koju je Denstad (2009: 22) iznio tvrdeći da su, osim studentskih prosvjeda 1968, na profiliranje Vijeća Europe kao institucije kojoj je politika za mlade prioritet utjecali i pad Berlinskoga zida 1989., kao i teroristički napad u Sjedinjenim Američkim Državama 11. rujna 2001. godine. Sa studentskim prosvjedima 1968. godine, naime, na dnevni red donositelja odluka dolazi ideja o važnosti participacije mladih. Unatoč činjenici da su institucije prepoznale važnost mladih, Europska unija ozbiljnije bavljenje politikama za mlade počinje tek 1993. godine ratifikacijom *Ugovora iz Maastrichta,* koji u članku 126 kaže da će članice Unije pridonijeti osobnom razvoju mladih ljudi te pripremati mlade za odraslost i tržište rada. Usvajanjem *Ugovora iz Maastrichta,* kako kaže Coles (2005), postalo je razvidno kako politika za mlade u Europskoj uniji postoji u okvirima socijalne politike te da EU razumije politike za mlade kao „agendu za promjene u 21. stoljeću" (100). Posljedično, politika za mlade u Europi ima dvije dimenzije koje su produkt dvaju entiteta: Europske unije i Vijeća Europe.

S jedne strane, Europska unija ima tradicionalniji pristup kreiranju politika za mlade kako bi postigla dva generalna cilja: (1) stvaranje više i jednakih mogućnosti za sve mlade u obrazovanju i tržištu rada; (2) promoviranje aktivnoga građanstva, socijalne inkluzije i solidarnosti

[7] Unatrag nekoliko godina izraz „politike prema mladima" zamijenjen je terminom „politike za mlade". Razlog tome je diskurzivna promjena priroda te politike u kojoj se prepoznaje da i odluke nekog drugog resora mogu imati blagotvoran utjecaj na mlade iako nisu izravno namijenjene njima, no činjenica da su mladi jedni od korisnika, svrstava ih pod kišobran politika za mlade. Drugi razlog je što riječ „prema" stavlja mlade u pasivniji položaj, dok se korištenjem prijedlogom „za" takve konotacije brišu.

svih mladih (EU Youth Report, 2012). Za postizanje tih ciljeva koristi se instrument *otvorene metode koordinacije,* tj. definiranja i prihvaćanja smjernica i zajedničkih ciljeva kojima se kreiraju indikatori i najbolja praksa u područjima u kojima EU ili nema ovlasti ili dijeli nadležnost. Konkretnije, politika za mlade EU-a je uglavnom fokusirana na konzultacije kao temeljni mehanizam kreiranja politika za mlade. Putem tzv. *strukturiranog dijaloga,* cilj kojega je osigurati da preporuke i mišljenja mladih ljudi nađu svoje mjesto u nacionalnim i europskim politikama za mlade kako bi se poboljšala kvaliteta njihova života i unaprijedio položaj mladih u određenom području, EU stimulira dijalog između mladih i tijela javne vlasti. Osim strukturiranog dijaloga, drugi stup politika za mlade su programi za mlade za koje EU alocira značajna sredstva kako bi potaknula ostvarivanje ciljeva. Tako je, primjerice, za najpopularniji program takve vrste, Erasmus+, za razdoblje njegove implementacije (2014.–2020.), osigurano 14.7 milijardi eura.

S druge strane, Vijeće Europe politike za mlade temelji na nešto odvažnijoj ideji su-upravljanja (*co-management*). Kako bi se postigla veća participacija mladih, taj mehanizam inzistira da se predstavnike organizacija mladih i za mlade uključi u tijela u kojima sjede predstavnici izvršne vlasti te da zajednički određuju prioritete i preporuke za implementaciju odluka relevantnih za omladinu i financiranje programa nužnih za integraciju mladih u društvo. Osim što se su-upravljanje primjenjuje u radu Vijeća Europe, zagovara se njegova implementacija u kreiranju politike za mlade i na nacionalnim razinama. Osim su-odlučivanja, različitim treninzima i metodama izgradnje kapaciteta mladih u kojima se ističu uloge Europskih centara mladih u Budimpešti i Strasbourgu, Vijeće Europe permanentno radi na kreiranju kulture dijaloga između svih zainteresiranih aktera, stavljajući mlade i razvoj njihovih kompetencija u središte tog procesa. Zbog toga je Vijeće Europe 2003. godine okupilo skupinu stručnjaka radi formuliranja pretpostavki i ciljeva zajedničkog modela europske politike za mlade. Zaključeno je da bi europski model trebao poštovati sljedeće smjernice:

- smisleno ulaganje u mlade na koherentan i međusobno uvažavajući način, a kad god je moguće, pristupom orijentiranim na mogućnosti, a ne na probleme;

- uključivanje mladih i u strateško formuliranje politika za mlade poentirajući važnost djelotvornosti u implementaciji javnih politika;
- stvaranje uvjeta za učenje, mogućnosti i iskustva koja omogućavaju i osiguravaju da mladi ljudi razviju kompetencije kako bi bili punopravni članovi tržišta rada i civilnoga društva;
- stvaranje sustava skupljanja podataka koji će omogućiti uvid u djelotvornost i manjkavost konkretnih javnih politika;
- pokazati odlučnost u smanjivanju manjkavosti gdje one postoje (Final Report, 2003).

Iz predstavljenih primjera Europske unije i Vijeća Europe vidljivo je kako su politike za mlade na europskoj razini konvergentna i poprilično jasno orijentirana područja. Poticanje participacije mladih kao temelj politika za mlade u središtu je oba politička tijela, a komplementarne su i vrijednosti, kao i vizija mladih[8]. Zajednička je i relativno neobvezujuća priroda politika za mlade. Ni Vijeće Europe, niti Europska komisija nemaju formalne mehanizme utjecanja na kreiranje i implementaciju politika za mlade. Unatoč smjernicama i postojanju idealtipskog europskog modela, to i dalje rezultira zamjetnim odstupanjima u kvaliteti i načinima ophođenja s mladima na europskom kontinentu. Razlike u pristupima prema mladima moguće je pronaći u vrstama socijalne politike i socijalnog sustava u cjelini država u Europi.

Schizzerotto i Gasperoni u izvještaju *Study on the state of young people and youth policy in Europe* iz 2001. godine tvrde da se tipovi europskih politika za mlade mogu podijeliti sukladno sustavima socijalnih sustava država. Oni tako vide četiri modela politika za mlade. *Socio-demokratski sustav blagostanja,* karakterističan za skandinavske zemlje, targetira cijelu populaciju mladih gdje se mlade vidi kao vrijednost samu po sebi, a glav-

[8] Ta činjenica i ne čudi s obzirom da se i Vijeće Europe i Europska komisija trude komunicirati i koordinirati svoje napore za stvaranje aktivne i inkluzivnije generacije mladih. Dokaz tomu je i *Partnerstvo između Vijeća Europe i Europske komisije u području mladih,* tijelo koje od 1998. godine radi na optimizaciji napora da se politike za mlade u Europi temelje na dokazima i znanju, da budu poznate široj javnosti te da rad s mladima (*youth work*) bude što kvalitetnije područje djelovanja. Sinergijskim djelovanjem Europska komisija i Vijeće Europe potiču i promoviraju politike za mlade, kako u Europi tako i u europskome susjedstvu.

na svrha je poticanje njihove samostalnosti i autonomije. U tom modelu prisutna je intenzivna suradnja između države i civilnoga društva, a cilj je povećati društvenu i političku participaciju mladih. *Protektivni sustav,* koji najčešće nalazimo u središnjoj Europi, vidi mlade kao skupinu kojoj treba pomoć i podrška. Glavni su ciljevi socijalna integracija i prevencija društvenih problema. Ovaj model vrlo je često dobro ustrojen i pozicioniran u sustavu javne i državne uprave te je njegove postavke teško mijenjati. Treći model (kojeg je Ujedinjeno Kraljevstvo ogledni primjer), onaj baziran na *zajednici kao inkubatoru razvoja mladih,* u velikoj mjeri izostavlja državu iz upletanja u kreiranje politika za mlade. Glavni je naglasak na lokalnim jedinicama, zadatak kojih je preveniranje socijalno nepoželjnog ponašanja. Premda se ovaj model stvaranja politika za mlade mijenja i transformira prema sve većoj ulozi države (koja surađuje s civilnim društvom), on i dalje vidi mlade više kao problem, a manje kao resurs. U mediteranskim zemljama rad s mladima bio je uglavnom u domeni crkve i obitelji, no u posljednjih 30 godina profilirao se *centralizirani model* politika za mlade u kojemu država ima glavnu riječ. Ciljevi su poticanje autonomije i neovisnosti mladih koji sve dulje žive u obiteljskim domovima te rješavanje problema ogromne nezaposlenosti s kojom se zemlje mediteranskoga bazena suočavaju. Ovi pojednostavljeni prikazi tipova kreiranja i ciljeva politika za mlade trebaju se shvatiti isključivo kao smjernice za analizu. Stvarnost je, naravno, mnogo kompleksnija i države uglavnom kombiniraju postavke različitih tipova, ali činjenica je da različite države različito shvaćaju i kreiraju politike za mlade.

Ono što je zajedničko su problemi u stvaranju tih politika. *The World Bank Development Report* (2007) ističe tri razloga zašto je teško imati djelotvornu i kvalitetnu politiku za mlade. Prvi razlog je jer zahtijeva suradnju među sektorima. Naime, kako je ranije istaknuto, pitanje koordinacije i komunikacije između resora koji su relevantni za politike za mlade nije uvijek jednostavno. Opasnost manjkave komunikacije je i nekoherentnost područja, što smanjuje percepciju politika za mlade kao jedinstvene javne politike, a što može utjecati i na njezino financiranje. Drugi razlog je što mladi često nisu uključeni u kreiranje i implementaciju politika za mlade. Premda i Vijeće Europe i Europska unija inzistiraju na tom načelu, ono je u suprotnosti s tradicijom mnogih (novih) demokracija. Mlade se ne prepoznaje kao faktor koji potencijalno može

donijeti neku dodanu vrijednost, pa ih se shodno tome niti ne uključuje u procese donošenja političkih odluka. Treći razlog, prema Svjetskoj banci, je manjak primjera dobre prakse. Naime, zemljama se dovoljno ne prezentiraju pozitivni primjeri kreiranja politika za mlade na inkluzivan, i na znanju utemeljen način, što rezultira nerazumijevanjem važnosti i svrhe kvalitetne politike za mlade.

Ovi razlozi, premda očiti, ipak ispuštaju jedan koji se u mnogo primjera pokazao najvažnijim – nedostatak političke volje. Sasvim je jasno da su mladi marginalizirana društvena skupina s manje društvene i političke moći (Ilišin, 2014), što rezultira nezainteresiranošću političkih elita za sustavno i strukturirano bavljenje tim problemom. Tumačenje ovog fenomena iz perspektive konfliktne teorije u sociologiji išlo bi u smjeru da političke elite koje su na vlasti ne vide korist u stvaranju kvalitetne politike za mlade jer im ovo stanje odgovara. Mladi nisu veto akter (Tsebelis, 2002), niti ciljana skupina elita te je bolje, iz perspektive elita, ograničene društvene resurse preusmjeriti prema skupinama koje im mogu pomoći u zadržavanju vlasti. Optimalno je deklarativno imati politiku za mlade kako bi se kupio socijalni mir, no ona ne bi trebala iziskivati pretjerano truda ni novca, a posljedica toga je nestrukturiranost i neplodnost u davanju rezultata. Upravo je to (zajedno s manjkavom komunikacijom između dionika) razlog zašto je jedan od najvećih problema javnih politika u tzv. novim demokracijama baš njihova realizacija.

4. Politika za mlade u Hrvatskoj

Javne politike u Hrvatskoj imaju relativno skromnu tradiciju i kao akademska disciplina i kao način rješavanja društvenih problema. Krešimir Petković (2013), analizirajući tekstove javnih politika na primjeru časopisa *Politička misao,* vidi tri razvojna vala discipline u Hrvatskoj. Pretpovijest (1964.–1986.), koju obilježava marksizam kao temeljni pristup rudimentarnoj analizi javnih politika. Na to razdoblje nastavlja se 1987.–1999., kao svojevrsno uspostavno razdoblje discipline, da bi se 2000.–2013. autori u *Političkoj misli* fokusirali na teorije i koncepte u javnim politikama, sektorske politike te europske i komparativne javne

politike. Što se pak politika za mlade tiče, literatura hrvatskih autora je vrlo oskudna. Riječ je samo o nekolicini tekstova koje je moguće istaknuti. Vlasta Ilišin (2003) piše o političkoj participaciji i „politikama prema mladima" u osvitu donošenja *Nacionalnog programa djelovanja za mlade* 2003. godine, Ilišin, Potočnik i Mendeš (2003) povezuju „politiku prema mladima" i obrazovanje, tu je i zbornik tekstova studenata politologije (2006) na temu „politika prema mladima", koji su uredili Anka Kekez, Ana Petek i Zdravko Petak, te tekst Nikole Bukovića (2008) koji analizira politiku za mlade kroz prizmu mrežnog menadžmenta. Ostali tekstovi područjem se bave segmentarno i bez korištenja metodologije javnih politika.

U svrhu prikaza anatomije politika za mlade u Hrvatskoj potrebno je prikazati i analizirati normativne akte, sadržaj i proces donošenja te ulogu aktera u politikama za mlade. Dok prikaz normativnih akata i načina njihove kreacije pokazuje koji su ciljevi neke javne politike te načini njezina donošenja, prikaz aktera omogućava uvid u distribuciju moći i interesa unutar konkretnog sektora. Temeljni dokument politike za mlade u Hrvatskoj svakako je *Nacionalni program za mlade,* kojemu je cilj „unaprjeđenje aktivnosti tijela državne uprave i javnih ustanova koje, svojim djelokrugom i nadležnostima, pridonose zadovoljavanju potreba mladih i podizanju kvalitete njihova života sa svrhom njihove optimalne društvene integracije" (NPM, 2014.–2017.: 18). Osim *Nacionalnog programa za mlade,* važno je spomenuti i Zakon o savjetima mladih*,* kao dokument koji regulira „sudjelovanje mladih u odlučivanju o upravljanju javnim poslovima od interesa i značaja za mlade, aktivno uključivanje mladih u javni život te informiranje i savjetovanje mladih u jedinicama lokalne i područne (regionalne) samouprave". Premda u RH postoji još normativnih akata koji se u nekom od svojih dijelova dotiču mladih (npr. Zakon o volonterstvu, Zakon o studentskom zboru i drugim studentskim organizacijama, Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi, Zakon o strukovnom obrazovanju, Zakon o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju, Zakon o udrugama, lokalni i regionalni programi za mlade, odluke Vlade o osnivanju Savjeta za mlade, Plan implementacije Garancije za mlade), u nastavku donosimo prikaz NPM-a i Zakona o savjetima mladih s obzirom da su praksa i iskustvo rada u omladinskom sektoru RH pokazali kako upravo ta dva normativna akta imaju najveću ulogu u arhitekturi politika

za mlade[9]. Osim toga, NPM i Zakon o savjetima mladih svojim ciljevima najviše odgovaraju ciljevima politika za mlade, opisanima u prethodnom dijelu ovoga teksta, te su odabrani prema kriteriju komplementarnosti.

Normativni akti

U političkoj sferi, javne politike tek unazad nekoliko godina počinju prodirati u državnu upravu. Uvođenjem mehanizma procjene učinka propisa, savjetovanja sa zainteresiranom javnošću, edukacije državnih službenika kroz programe Državne škole za javnu upravu i primjenom *policy* metodologije pri izradi strategija, smjernica i ostalih normativnih akata počinje se uviđati njihova važnost za suvremeni demokratski politički sustav. Analogno tome i politike za mlade počinju biti integriranije. Začetke razvoja politika za mlade pronalazimo u osnivanju Državnog zavoda za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži 1994. godine, koji je počeo raditi tek tri godine kasnije. Kako piše V. Ilišin (2003: 53), ovaj ured, koji je nominalno bio pod ingerencijom Ministarstva rada i socijalne skrbi, imao je u sebi Odjel za mladež, a njegova važnost ogledala se u tome što je bio nositelj posla oko izrade prvoga *Nacionalnog programa djelovanja za mlade (NPDM) 2003.-2008*. Proces izrade započeo je osnivanjem radne skupine 2001. godine[10], da bi NPDM Hrvatski sabor usvojio 2002., a Vlada 2003. godine; ona je 2005. usvojila i *Operativni plan Nacionalnog*

[9] Vrlo je izgledno da će Plan implementacije Garancije za mlade biti od velike važnosti za sektor mladih s obzirom na visok postotak nezaposlenosti među mladima, no u trenutku pisanja ovoga teksta nemoguće je procijeniti njegov utjecaj, zbog čega je izostavljen iz analize.

[10] Već sam sastav radne skupine otkriva da je proces bio neravnopravan. Naime, od 31 člana radne skupine, 25 njih bili su predstavnici tijela državne uprave, a samo šest predstavnici udruga. Komunikacija je, kako opisuje Bužinkić (2009: 25), bila jednosmjerna, što je potaknulo udruge mladih da se izbore za svoje interese i da s kritičkog stajališta progovore o netransparentnosti procesa na način da sudjeluju u pisanju dokumenta te da ne prepuste državi izradu dokumenta koji će se ticati njih. Što se procesa izrade drugog NPM-a tiče: "Predstavnici organizacija mladih su kao članovi radnih skupina podnijeli 4 zahtjeva Ministarstvu obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti: javna kampanja koja će mlade upoznati s Nacionalnim programom za mlade i pozvati ih na iskazivanje vlastitog mišljenja i prijedloga; definirane i vidljive proračunske stavke za Nacionalni program za mlade u državnom proračunu; uvođenje sustava praćenja i vrednovanja provedbe politike za mlade te organiziranje široke javne rasprave s mladima i organizacijama mladih u cijeloj Hrvatskoj" (Bužinkić, 2009: 26).

programa djelovanja za mlade. Usvajanjem NPDM-a pojavila se potreba za postojanjem tijela koje će motriti njegovu implementaciju i koordinirati politike za mlade, pa je iste godine kada je usvojila NPDM, Vlada osnovala i Savjet za mlade u kojem su zastupljeni predstavnici državne vlasti, civilnoga društva i eksperti. U ljeto 2009. godine usvojen je drugi *Nacionalni program za mlade 2009.-2013.,* a Bužinkić (2009: 24), analizirajući taj dokument, zaključuje da „Strategija zapravo oskudijeva u elementima ciljane promjene, inventivnih alternativa i kapitalnih investicija. Ponajviše u područjima zapošljavanja i aktivnog sudjelovanja mladih u društvu, odnosno u poticanju političke participacije mladih. O strategiji nisu vođene značajnije javne rasprave, a nije ni uslijedila ona saborska." Unatoč činjenici da je RH imala krovni *policy* dokument za mlade, kao i tijelo nadležno za koordinaciju politika za mlade, ta se politika provodila sa smanjenim intenzitetom te je patila od nedostatka koordinacije i inkluzivnosti. Nezainteresiranost države, tj. deklarativno postojanje segmenata važnih za politike za mlade, što je *de facto* značilo nepostojanje politika za mlade, blagotvorno je djelovalo na civilni sektor koji se u tom razdoblju konsolidirao i kapacitirao te je zagovarački osnažio svoju poziciju.

U izradu novog, i aktualnog, *Nacionalnog programa za mlade od 2014.-2017.* sektor mladih ulazi s izrazito jakim civilnim organizacijama kapacitiranima za djelovanje u području mladih, Ministarstvom socijalne politike i mladih, koje tijekom trogodišnjega djelovanja pokazuje spremnost za uređenje sektora, Savjetom za mlade Vlade RH, koji u svom trećem sazivu prvi put uistinu nadgleda i koordinira aktivnosti vezane za mlade i akademskom javnošću, koja inzistira na pristupu kreiranju politika za mlade utemeljenima na dokazima. (Naizgled) idealna situacija za mlade u RH bila je i razlog zašto je proces kreiranja novoga NPM-a bio participativan, inkluzivan, a produkt vrlo dobro usklađen sa zahtjevima koje javnopolitička analiza stavlja pred izradu takvih normativnih akata. Za razliku od prethodnih programa za mlade, ovaj je manjeg opsega u smislu gomilanja ciljeva i mjera, što je bilo prisutno u ranijim programima, premda je bilo nerealno očekivati da će se ostvariti u vremenu važenja tih dokumenata (tablica 1 pokazuje prioritetna područja i ciljeve novoga NPM-a)[11].

[11] Aktualni NPM sadrži ukupno sedam prioritetnih područja, 19 ciljeva s 40 mjera i 118 zadataka, u NPDM-u 2009.–2013. bilo je također sedam prioritetnih područja, 52 cilja i 53 mjere, dok je u NPDM-u 2003.–2008. bilo ukupno osam prioritetnih područja, 26 ciljeva i 110 mjera.

Tablica 1: Prikaz prioritetnih područja i ciljeva Nacionalnog programa za mlade 2014.-2017.

PRIORITETNA PODRUČJA	CILJEVI
Obrazovanje, profesionalno osposobljavanje i usavršavanje u kontekstu cjeloživotnog učenja	• Aktivno građanstvo i nenasilje • Rad s mladima • Konkurentnost na tržištu rada
Zapošljavanje i poduzetništvo	• Integracija u tržište rada
Zdravlje i zdravstvena zaštita	• Polivalentna savjetovališta • Zdravstveni odgoj
Socijalna zaštita i uključivanje	• Rizici od socijalne isključenosti • Učinkovitiji sustav • Izgradnja kapaciteta dionika sustava
Aktivno sudjelovanje mladih u društvu i politička participacija	• Razvijati poticajno okruženje za rad i djelovanje udruga mladih i za mlade • Mladi u procesu donošenja odluka • Kvaliteta i dostupnost volonterskih programa za mlade
Mladi u europskom i globalnom okruženju	• Sustavi potpore za sudjelovanje • Veća mobilnost i zastupljenost mladih
Mladi i kultura	• Veći broj kulturnih sadržaja u obrazovnom sustavu • Olakšati dostupnost kulturnih sadržaja • Rast financijske potpore i povećanje kulturnih i medijskih programa i aktivnosti • Razvoj i stabilnost prostornih resursa • Analitičko-istraživačka podloga

Isto tako, zamjetno je povećano razumijevanje važnosti ispravne operacionalizacije i konstrukcije indikatora, pa se u najnovijemu NPM-u uvode kategorije indikatora rezultata i ishoda. Iako donositelj NPM-a razmjerno često griješi u razlikovanju tih dviju kategorija, kao i u samoj operacionalizaciji indikatora u odnosu na mjere, iz cjelokupne postave ciljeva, mjera, zadataka i indikatora vidljiv je zajednički nazivnik i željeni smjer razvoja prioritetnih područja.

Savjeti mladih bitna su karika u poticanju mladih na političku participaciju i izravni mehanizam zaštite njihovih interesa. V. Ilišin

(2003: 42) opisuje važnost tih i sličnih ustrojbenih jedinica za poticanje mladih na sudjelovanje, argumentirajući da u „nastojanju da se mladi u većoj mjeri pojave kao politički sudionici, europske zemlje prakticiraju nekoliko instrumenata za poticanje političke participacije i utjecaja mladih, [a da su] glavni oblik sudjelovanja mladih na lokalnim, regionalnim i nacionalnim razinama vijeća mladih". Aktualni Zakon o savjetima mladih, donesen 2014. godine, drugi je zakon iste tematike u RH. Prvi zakon, donesen 2007. godine, krenuo je u proces izmjene i dopune jer se u praksi pokazao neadekvatnim vezano za stanje na terenu i manjkavim u regulaciji odnosa između jedinica lokalne samouprave i samih savjeta. Analize provedene na temu situacije vezane za savjete mladih (Koprić, 2010; Kovačić i Vrbat, 2014) nedvojbeno su pokazale visoku razinu nefunkcionalnosti sustava savjeta mladih na lokalnoj i regionalnoj razini. Akteri na lokalnoj razini (i mladi i predstavnici jedinica lokalne i regionalne samouprave) nedovoljno su informirani o savjetima mladih, njihovoj svrsi i mogućnostima djelovanja. Zamjetna je i visoka razina politizacije savjeta mladih, pri čemu je uočeno kako prevladava percepcija da su savjeti mladih sinekure za stranačku mladež. Koprić (2010: 18) zaključuje kako se iz analiza podataka prikupljenih na osnovi Obrasca o provedbi Zakona o savjetima mladih „dobro vidi *nedostatak upravnog kapaciteta* lokalne samouprave. Jedinice lokalne samouprave, naročito općine, nemaju dovoljno službenika koji bi se ovim pitanjem bavili, a oni koji se bave nemaju dovoljno vremena za nj". Nadalje, na primjeru Zagreba, Kovačić i Vrbat (2014: 68), istražujući političku kompetenciju i političku participaciju mladih, pokazuju kako mladi čak i u Zagrebu, koji se smatra jedinicom gdje su informacije relativno dobro dostupne cijeloj populaciji, u „većini slučajeva nisu znali što je savjet mladih, niti tko ga čini. Kod ispitanika koji su znali što je savjet mladih zamijećeno je poznavanje nekih od nadležnosti, no niti jedan ispitanik nije dao potpuni odgovor".

Kulminacija nezadovoljstva savjetima mladih i sve većim zahtjevima aktera da se njihov status pravno usavrši, kako bi mogli djelotvornije ispunjavati svoju funkciju, rezultirala je izradom novoga Zakona o savjetima mladih. Iako novi Zakon donosi promjene koje su bile nužne – poput obveze imenovanja osobe zadužene za savjete mladih pri jedinicama lokalne (ili regionalne) samouprave (JLS), mogućnost da neformalne

skupine mladih predlažu kandidate za savjete mladih, uvođenje statusa zamjenika članova, obveza održavanja sastanaka predsjednika predstavničkog tijela i predsjednika savjeta mladih najmanje svaka tri mjeseca, a na kojem bi po potrebi mogli sudjelovati i drugi članovi savjeta i stručnjaci te produljivanje mandata članovima s dvije na tri godine – brojne su odredbe i dalje ostale nedorečene ili neusklađene s potrebama populacije mladih. Neke od njih su neuvođenje sankcija JLS-ima koje ne ispunjavaju obveze osnivanja i podržavanja djelatnosti savjeta mladih, nedefiniranost entiteta važnih za sektor mladih koji se ili pojavljuju u zakonskom tekstu bez objašnjenja ili se ne nalaze u Zakonu, a sastavni su dijelovi sektora mladih (nedefiniranost inicijativa mladih koje sukladno novom Zakonu mogu predlagati kandidate ili neuvođenje termina udruga mladih i za mlade koji se ustalio u rječniku politika za mlade RH). Isto tako nejasan je kriterij mogućnosti osnivanja savjeta mladih na razini mjesne samouprave Grada Zagreba, dok Zakon to ne dopušta niti jednom drugom sustavu mjesne samouprave. Problematično je i nepostojanje odredbe o trajanju javnog poziva, s obzirom da je praksa pokazala da javni pozivi za isticanje kandidatura za članove savjeta mladih vrlo često imaju izrazito kratak rok za prijavu kandidata. Nadalje, Zakon i dalje ne predviđa nikakve aktivnosti edukacije ni mladih, niti predstavnika JLS-a o savjetima mladih, što se u stvarnosti pokazalo kao apsolutna nužnost. Unatoč svemu, u supstancijalnom pogledu, Zakon o savjetima mladih pozitivan je iskorak u procesu konsolidacije politika za mlade, dok će se njegov stvarni učinak moći analizirati tek nakon što prođe neko vrijeme od donošenja Zakona o savjetima mladih.

Što se pak procesa donošenja Zakona o savjetima mladih tiče, on vrlo dobro opisuje stanje politika za mlade u RH. Ministarstvo socijalne politike i mladih cijeli je proces provelo sukladno odredbama Kodeksa savjetovanja sa zainteresiranom javnošću u postupcima donošenja zakona, drugih propisa i akata koji su uključivali i internetsko savjetovanje i konzultacijski proces u Splitu, Osijeku, Rijeci i Zagrebu. Problemi se javljaju ulaskom Zakona u saborsku proceduru gdje se, kako kaže priopćenje Mreže mladih Hrvatske, "najveći broj odredbi koje su kontinuirano mijenjane u procesu odnosio na smanjivanje opsega obaveza jedinice lokalne i područne (regionalne) samouprave prema savjetima mladih. Za razliku od prvog nacrta, jedinice lokalne i područne (regionalne) samou-

prave nemaju nikakvu obvezu reagirati na inicijativu za osnivanje savjeta mladih od strane organiziranih oblika djelovanja mladih u lokalnoj zajednici. Iz prvotnog je nacrta maknut i mehanizam privremenog financiranja savjeta mladih u slučaju da se savjet mladih osnuje prekasno da bi do 30. rujna donio program rada za narednu godinu" (MMH, 2014). Ustupci jedinica lokalne samouprave nauštrb mladih pokazuje nedovoljno profiliranu političku volju zakonodavca da uistinu na kvalitetan i djelotvoran način riješi potrebe i probleme mladih u RH, a vezano za pitanje njihova predstavništva na subnacionalnim razinama. Ministarstvo tu nije imalo dovoljno političke moći da obrani nacrt koji bi bio benevolentniji prema mladima, čime se izgubio politički moment, a zakon koji je donesen, iako bolji, samo donekle kvalitetno regulira područje.

Akteri

Institucionalni i izvaninstitucionalni akteri u kreiranju javnih politika važan su faktor razumijevanja *polityja.* Kustec Lipicer (2006) u svom tekstu o tipologiji *policy* aktera u EU-u ističe kriterij privrženosti državi kao relevantan čimbenik analize neke javne politike. Izvaninstitucionalni ili neformalni akteri, kao što je istaknuto ranije u tekstu, usponom koncepta *governance* dobivaju sve više na važnosti. Matthew Cahn (2012: 203) ide toliko daleko da tvrdi kako je *policy* rezultat institucionalnog procesa na koji su najviše utjecali izvaninstitucionalni akteri. Kriterije sudjelovanja aktera u javnim politikama koji se najčešće koriste predložio je Colebatch (2004), a odnose se na vlast, ekspertizu i poredak.[12] U socijalnim politikama koje inherentno obiluju akterima važno je razumjeti interese i stvarnu moć svih uključenih aktera. Politike za mlade tu nisu iznimka. Nacionalni program za mlade u svom tekstu prepoznaje institucionalne aktere koji su zaduženi za realizaciju postavljenih ciljeva (tablica 2). Oni se mogu podijeliti na primarne i sekundarne. Dok se

[12] Vlast uključuje vladu, zakonodavno tijelo i sudove, koji sami nisu homogeni akteri, nego se mogu i dalje raščlanjivati. Ekspertiza je zapravo mreža stručnjaka koja daje prikaz problema, stručnih tijela koja razumiju *policy* područje, dok se poredak odnosi na ustaljene društvene odnose, ono stvoreno i održavano među društvenim akterima. U poretku veliku ulogu najčešće imaju različite interesne skupine, profesionalne udruge i „birokrati s prve linije".

prva kategorija odnosi na nositelje aktivnosti stipuliranih u NPM-u, sekundarni su akteri provedbena tijela, a zajednički čine temelj implementacije politika za mlade.

Tablica 2: Institucionalni akteri politika za mlade u Republici Hrvatskoj

PRIMARNI AKTERI	**SEKUNDARNI AKTERI**
Ministarstvo socijalne politike i mladih	Škole, sveučilišta, domovi
Ministarstvo znanosti obrazovanja i sporta	Ministarstvo uprave
	Hrvatski zavod za javno zdravstvo
Savjet za mlade RH	Agencija za mobilnost i programe EU
Ministarstvo obrta i poduzetništva	
Ministarstvo rada i mirovinskog sustava	Državni ured za upravljanje državnom imovinom
	Agencija za odgoj i obrazovanje
Ministarstvo zdravlja	Agencija za znanost i visoko obrazovanje
Ministarstvo kulture	
Ministarstvo vanjskih i europskih poslova	
Odbor za obitelj, mlade i sport Hrvatskog sabora	Ured za udruge Vlade RH
	Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva
Savjeti mladih	
Jedinice lokalne samouprave	Hrvatski zavod za zapošljavanje

Konstelaciju i ulogu formalnih aktera unutar politika za mlade u RH teško je jednoznačno odrediti. S jedne strane tu je svakako zamjetna povećana konsolidacija obveza koje je na sebe preuzelo Ministarstvo socijalne politike i mladih. Iako na razini tog Ministarstva politike za mlade pokriva tek služba, što je najniža ustrojbena jedinica nekog ministarstva, vidljivi su pomaci u razumijevanju i shvaćanju ovog *policy* područja kao koherentne cjeline. Problematično je što se zbog političkih i ekonomskih okolnosti djelatnici zaduženi za mlade neprestano mijenjaju. Unatrag godinu dana, od samo dvije osobe, Služba je narasla više nego dvostruko, no fluktuacija djelatnika ostavlja trag na održivost provođenja zacrtanih po-

litika. Isto tako, očita je potreba izgradnje kapaciteta Ministarstva vezano za politike za mlade. Naime, diskrepancija u ekspertizi između formalnih i neformalnih aktera važan je faktor za analizu. Dok se neformalni akteri godinama kapacitiraju za što djelotvorniji rad unutar sektora, formalni akteri tu zaostaju. Također, sasvim je zamjetna nezainteresiranost ostalih formalnih aktera osim Ministarstva socijalne politike i mladih i Savjeta za mlade za to područje[13]. Odbor za obitelj, mlade i sport Hrvatskoga sabora nije se uspio profilirati kao stručno, niti relevantno tijelo te svojim radom malo ili vrlo malo pridonosi kvaliteti politika za mlade. Ostala ministarstva također često izbjegavaju obveze koje su im dodijeljene, što otežava implementaciju jedne ovako intersektorske politike[14]. Ministarstva čiji predstavnici sjede u radnim skupinama za izradu normativnih akata nerado su spremni na ustupke koji su potrebni u obliku ulaganja dodatnih kapaciteta pri ostvarivanju aktivnosti u području mladih, a iz osobnog iskustva člana nekoliko stručnih radnih skupina, sa sigurnošću mogu tvrditi da tijela državne uprave podupiru takvo ponašanje. Naime, prevladava mišljenje da je bolje ne prisiljavati tijela državne uprave da se na nešto obvežu te je bolje rješenje jednostavno izbaciti aktivnost koja zahtijeva dodatan angažman nekog ministarstva iz strukture koja se gradi. Naposljetku, problematično je i djelovanje lokalnih i regionalnih jedinica čiji su upravni kapaciteti izrazito ograničeni, a politička volja vezana

[13] Možda je upravo ovo najvidljivije na primjeru Savjeta za mlade koji okuplja predstavnike Ministarstva socijalne politike i mladih, Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta, Ministarstva zdravlja, Ministarstva rada i mirovinskoga sustava, Ministarstva kulture, Ministarstva poduzetništva i obrta, Ministarstva graditeljstva i prostornog uređenja, Ministarstva pravosuđa, Ministarstva regionalnoga razvoja i fondova Europske unije, Ureda za udruge, Ureda za ljudska prava i prava nacionalnih manjina, Ureda za ravnopravnost spolova, Saveza Udruge gradova i Udruge općina Republike Hrvatske, Hrvatske zajednice županija, znanstvenih i obrazovnih ustanova te udruga mladih i za mlade. Iz analize zapisnika i bilježaka sa sastanaka Savjeta vidljiv je nesrazmjer u incijativama i spremnosti na prihvaćanje odgovornosti između različitih tijela državne uprave. Osim toga, česta fluktuacija predstavnika različitih ministarstava otežava rad jer ne postoji djelotvoran sustav prijenosa znanja i informacija. Iako se ne može reći da je glavni razlog za to nerazumijevanje važnosti politika za mlade, svakako i to objašnjenje, u kontekstu ostalih procesa unutar sektora, valja uzeti kao jedno od plauzibilnih.

[14] U procesu izrade NPM-a znalo se dogoditi da nakon završetka izrade cjelovita teksta predstavnici pojedinih ministarstava koji su komentirali NPM nisu znali zašto je njihovo ministarstvo navedeno kao nositelj nekih aktivnosti, odnosno nisu znali da su uopće sudjelovali u procesu izrade NPM-a.

za stvaranje poticajnog okruženja za mlade – minimalna. Nedonošenje lokalnih programa za mlade i neosnivanje savjeta mladih, na što Koprić (2010) upozorava u svojoj analizi, ima veliki negativan utjecaj na politike za mlade u cjelini.

Kada je riječ o neformalnim (ili izvaninstitucionalnim) akterima, koristeći se Colebatchovim kriterijima, prepoznati su sljedeći: mladi, organizacije mladih i za mlade, pomlatci političkih stranaka, strukovne organizacije, mediji i istraživačka javnost. Stupanj uključenosti svakog od ovih aktera oscilira iz procesa u proces, no iz opisa procesa donošenja normativnih akata, posebice nacionalnih programa (djelovanja) za mlade i Zakona o savjetima mladih, vidljivo je kako se organizacije mladih i za mlade ističu kao najzainteresiraniji neformalni akteri. Te su se organizacije u dosadašnjem razvojnom procesu politika za mlade pokazale kao dionici s velikom ekspertizom i kvalitetno razrađenim stavovima. Permanentnim monitoringom aktivnosti formalnih aktera, zagovaračkim aktivnostima i kontinuiranom suradnjom s ostalim dionicima organizacije mladih i za mlade, premda eklektična i heterogena kategorija, pokazale su se kao nezaobilazan partner u kreiranju i implementaciji politika za mlade. Nemoguće je prikazati politiku za mlade i ne istaknuti izvaninstitucionalnog aktera koji se svojom snagom najviše ističe – Mrežu mladih Hrvatske. Taj konglomerat 69 članica svojevrsno je Vijeće mladih RH[15] koje postavlja pitanja na dnevni red, sudjeluje u formulaciji *policy* prijedloga, implementira ili pomaže u implementaciji pojedinih mjera politika za mlade te nadgleda cjelokupni proces izvršavanja politika za mlade. To je po vokaciji zagovaračka mreža koja ispunjava uvjete zagovaračke koalicije (Sabatier, 2000), a njezini ciljevi uključuju osvještavanje mladih za aktivno i odgovorno sudjelovanje u društvu, suoblikovanje i zagovaranje donošenja i provedbe kvalitetnih politika za mlade na lokalnoj, nacio-

[15] Iako je članica Europskog foruma mladih te ispunjava sve kriterije, službeno MMH nikad nije proglašeno Nacionalnim vijećem mladih. Pokušaj definiranja statusa donošenjem Zakona o mladima zaustavljen je pod pritiskom civilnog sektora u kojem je Mreža odigrala veliku ulogu. Naime, proces donošenja Zakona o mladima od početka je bio izrazito kontroverzan. Ministarstvo socijalne politike i mladih je, bez konsenzusa među akterima sektora i jasne vizije Zakona, odlučilo donijeti Zakon o mladima. Nakon dugog i iscrpljujućeg procesa Ministarstvo je odustalo od donošenja zakona, čime je velik dio pojmova, procesa i entiteta sektora ostao bez odgovarajuće zakonske regulative.

nalnoj i međunarodnoj razini te doprinos razvoju civilnoga društva sudjelovanjem u oblikovanju i provedbi politika razvoja civilnoga društva (MMH, 2015). Naposljetku, nemoguće je ne spomenuti neorganizirane mlade kao krajnje korisnike politika za mlade, ali i potencijalne sukreatore istih. Istraživanja pokazuju kako su mladi u Hrvatskoj nezainteresirani za politiku te kako je njihova razina participacije i u društvu i u politici niska (Ilišin, Spajić-Vrkaš, 2015). Mladi su isto tako nedovoljno kapacitirani za sudjelovanje (Kovačić, Vrbat, 2014) pa ne čudi pasivnost pri kreiranju politika za mlade. Mladi se, za razliku od nekih drugih skupina u hrvatskome društvu (npr. poljoprivrednici ili branitelji), nisu uspjeli nametnuti kao relevantna karika u procesu rješavanja njihovih problema. Samim time nemaju političku moć korektiva ili sprečavanja dolaska određenih pitanja na dnevni red. U državi u kojoj je za politike za mlade istinski zainteresirano jedno ministarstvo i jedna agencija tako je vrlo lako raditi kompromise i producirati djelomično kvalitetna *policy* rješenja.

5. Umjesto zaključka

Mladi u Hrvatskoj čine 18,6% populacije. Oni su po svojim karakteristikama slični vršnjacima iz drugih postsocijalističkih zemalja – nezainteresirani su za politiku i političku participaciju, ovisno o obiteljskoj pozadini i društvenom statusu u riziku su od socijalne ekskluzije, politički su nedovoljno kompetentni, imaju relativno nisko povjerenje u institucije, a slobodno vrijeme provode uglavnom fokusirajući se na sebe. Uloga države u takvim društvima je stvoriti poticajno okruženje kako bi se mladi mogli razvijati i postati što aktivniji i informiraniji građani, odnosno ostvariti preduvjete za zdrav i poticajan razvoj te internalizaciju socijalnih normi. Politike za mlade upravo su to, niz aktivnosti, mjera i ciljeva kojima država utječe na dijelove društva s kojima se mladi susreću, kako bi im olakšala formativno razdoblje i potaknula ih da sudjeluju u društvu i politici. U Hrvatskoj, politike za mlade, pod velikim utjecajem Europske unije i Vijeća Europe, imaju konture suvremenih i responzivnih skupova odluka koje odgovaraju na izazove mladih.

S obzirom na činjenicu da je politika za mlade po definiciji eklektično i međusektorsko područje, potrebno je vidjeti ima li smisla da njezi-

na koordinacija ostane pod ingerencijom jednog ministarstva, ili bi bilo bolje imati tijelo poput državnog ureda, koje bi lakše koordiniralo ostala tijela državne uprave i upozoravalo ih na njihovu obvezu provođenja politika za mlade. Pretpostavka tome je svakako politički konsenzus da je politika za mlade područje od strateškog interesa države. Naime, kako sada stvari stoje, čini se da je politika za mlade nominalno važna aktualnoj vlasti, no nema dovoljno političke volje i hrabrosti uhvatiti se u koštac s problemima koji zahtijevaju strukturne reforme, a koče mlade u realizaciji njihovih ciljeva. S druge strane, tradicija nesuradnje između različitih resora i još uvijek nedovoljno prepoznavanje važnosti politika za mlade razlog su njezine manjkavosti u provedbi. Prisutnost diskrepancije u ekspertizi politika za mlade svakako je stvar na kojoj treba raditi, odnosno potrebno je ulagati u kapacitiranje formalnih aktera radi što pravednije i kvalitetnije politike za mlade.

Zaključno, posve je opravdano tvrditi kako Hrvatska ima politike za mlade, da su one usmjerene prema jasno definiranoj populaciji te da teže rješavanju stvarnih problema. Institucije postoje i načelno su opredijeljene za bavljenje politikama za mlade, dok normativni akti zadovoljavajuće stipuliraju korake i pravila ponašanja s ciljem osnaživanja mladih za sudjelovanje u društvu. Razlog tomu je svakako i vibrantni civilni sektor mladih koji godinama radi na zagovaranju pozitivnih promjena, ali se i ne libi kritizirati poteze vladajućih. Politika za mlade je trenutačno u fazi uzleta, tj. vidljivi su pozitivni pomaci prema kvalitetnijoj javnoj politici, no treba istaknuti da je to rezultat višegodišnje interakcije različitih faktora i aktera. Radi boljeg razumijevanja politika za mlade uputno je nastaviti promišljati te na temelju tog promišljanja djelovati. Aspekti koje ovaj tekst nije obradio su pitanje financiranja sektora rada s mladima, kao i dubinske analize potpodručja politika za mlade, bez čega je analiza politika za mlade ograničena u dosegu. Iz tog razloga, baš kako bi se dobio cjelovit prikaz stanja politika za mlade, jedan od potencijalnih koraka svakako je i tzv. *youth policy review* Vijeća Europe, svojevrsna evaluacija *policy* sektora, o čemu bi valjalo razmisliti. Iako je ova analiza u mnogočemu manjkava, ona ipak sasvim jasno pokazuje da su politike za mlade područje koje se konsolidira i iz nekoherentnosti polako, ali sigurno, prelazi u jasno definirano područje s ciljevima i aktivnostima primjerenima suvremenim izazovima s kojima se mladi Hrvatske suočavaju.

Literatura

Alcock, C.; Daly, G.; Griggs, E. (2014). *Introducing social policy.* London: Routledge.

Amit-Talai, V.; Wulff, H. (1995). *Youth cultures: a cross-cultural perspective.* London: Routledge.

Anderson, J. E. (1984). *Public-policy making: An introduction* (3rd ed.). Boston, MA: Houghton Mifflin.

Barry, M. – ed. (2004). *Youth policy and social inclusion: Critical debates with young people.* London: Routledge.

Bobrow, D. B. (1977). The Place of Policy Analysis in Political Science: Five Perspectives. *American Journal of Political Science,* 21(2): 415-33.

Breen, R. (2005). Explaining cross-national variation in youth unemployment market and institutional factors. *European sociological review,* 21(2), 125-134.

Buković, N. (2008). Politika za mlade u Hrvatskoj – kontekst, koncept i ograničenja. *Politička misao,* 45(2): 113-132.

Bužinkić, E. (2009). Politika za mlade na hrvatski način, u: Bužinkić, E.; Buković, N. (ur.): *Politika za mlade – hrvatska i europska praksa.* Zagreb: Mreža mladih Hrvatske, 9-45.

Cahn, M. (2012). Institutional and non-institutional actors, u: Cahn, M. and Theodoulou, S. (eds.): *Public Policy: The Essential Readings.* New Jersey: Prentice Hall PTR, 201-212.

Cartmel, F.; Biggart, A.; Sweeting, H.; West, P. (2003). *Youth transitions: Patterns of vulnerability and processes of social inclusion.* Edinburgh: Scottish Executive Social Research.

Checkoway, B. N.; Gutierrez, L. M. (2006). Youth participation and community change: An introduction. *Journal of Community Practice,* 14(1-2): 1-9.

Chelton, M. K.; Cool, C. (2007). *Youth information-seeking behavior II: context, theories, models, and issues* (Vol. 2). Scarecrow Press.

Colebatch, H. (2004). *Policy.* Zagreb: Politička kultura.

Colebatch, H. K. (2006). What work makes policy? *Policy Sciences,* 39(4): 309-321.

Coles, B. (2005). *Youth and Social Policy: Youth citizenship and young careers*. London: Routledge.

Compston, H. – ed. (2004). *Handbook of Public Policy in Europe: Britain, France, and Germany.* London: Palgrave Macmillan.

Dalton, R. J. (2011). *Engaging Youth in Politics. Debating Democracy's Future.* New York / Amsterdam: International Debate Education Association.

Davies, I.; Flanagan, B.; Hogarth, S.; Mountford, P.; Philpott, J. (2009). Asking questions about participation. *Education, Citizenship and Social Justice,* 4(1): 25-39.

Denstad, F. Y. (2009). *Youth Policy Manual How to develop a national youth strategy.* Strasbourg: Council of Europe Publishing.

Dye, T. (1972). *Understanding public policy.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

EU Youth Report (2012). Dostupno na: http://ec.europa.eu/youth/library/reports/eu-youth-report-2012_en.pdf (posjećeno 4. ožujka 2015.)

Final Report: Experts on Youth Policy Indicators. Third and Concluding Meeting (2003). Strasbourg: Council of Europe, Directorate of Youth and Sport.

Fisher, F.; Miller, M.; Sidney, S. (eds). 2007. *Handbook of Public Policy Analysis.* Sound Parkway NW: CRC Press Taylor& Francis Group.

Gregg, P. (2001). The impact of youth unemployment on adult unemployment in the NCDS. *The economic journal,* 111(475): 626-653.

Haski-Leventhal, D.; Ronel, N.; York, A. S.; Ben-David, B. M. (2008). Youth volunteering for youth: Who are they serving? How are they being served?. *Children and Youth Services Review,* 30(7): 834-846.

Heinelt, H. (2007). Do Policies Determine Politics?, u: Fisher, F.; Miller, M.; Sidney, S. (eds.): *Handbook of Public Policy Analysis.* Sound Parkway NW: CRC Press Taylor& Francis Group. 109-119.

Hogwood, B. W.; Gunn, L. (1984). *Policy analysis for the real world*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Ilišin, V. (2003). Politička participacija mladih i politika prema mladima: Hrvatska u europskom kontekstu. *Politička misao,* 40(3): 37-57.

Ilišin, V. (2014). Studenti i politika: pragmatizam bez iluzija, u: Ilišin, V. (ur.): *Sociološki portret hrvatskih studenata.* Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 221-290.

Ilišin, V.; Bouillet, D.; Gvozdanović, A.; Potočnik, D. (2013). *Mladi u vremenu krize / Youth in the Time of Crisis.* Zagreb: Institut za društvena istraživanja i Friedrich Ebert Stiftung.

Ilišin, V.; Mendeš, I.; Potočnik, D. (2003). Politike prema mladima u obrazovanju i zapošljavanju. *Politička misao,* 40(3): 58-89.

Ilišin, V.; Spajić-Vrkaš, V. (2015). *Potrebe, problemi i potencijali mladih u Hrvatskoj* (istraživački izvještaj). Zagreb: Ministarstvo socijalne politike i mladih.

Jenkins, W. (1978). *Policy analysis: A political and organizational perspective.* London: Martin Robertson.

Jones, F. (2000). Youth volunteering on the rise. *Women, 34* (40.3), 29-6.

Kooiman, J.; Van Vliet, M. (1993). Governance and Public management, u: Eliassen, K. and Kooiman, J. (eds.): *Managing Public Organizations.* London: Sage, 55-72.

Koprić, I. (2010). *Analiza Obrasca o provedbi Zakona o savjetima mladih.* Zagreb: Ministarstvo branitelja, obitelji i međugeneracijske solidarnosti.

Kovačić, M.; Vrbat, I. (2014). „Znam da ništa ne znam": politička kompetencija i politička participacija među mladima u Zagrebu. *Suvremene teme,* 7(1): 56-76.

Kustec Lipicer, S. (2006). Tipologiziranje policy igrača u Europskoj uniji: dileme i perspektive. *Politička misao,* 43(4): 25-46.

Lowi, T. J. (1972). Four systems of policy, politics, and choice. *Public administration review,* 32(4): 298-310.

MacDonald, R.; Shildrick, T. (2007). Street corner society: leisure careers, youth (sub) culture and social exclusion. *Leisure studies*, 26(3): 339-355.

Marta, E.; Pozzi, M. (2008). Young people and volunteerism: A model of sustained volunteerism during the transition to adulthood. *Journal of Adult Development,* 15(1): 35-46.

Marzana, D.; Marta, E.; Pozzi, M. (2012). Social action in young adults: Voluntary and political engagement. *Journal of Adolescence,* 35: 497-507.

Mreža mladih Hrvatske (2014). Priopćenje o Zakonu o savjetima mladih – http://www.mmh.hr/hr/vijesti/priopcenje-za-javnost---zakon-o-savjetima-mladih (posjećeno 13. ožujka 2015.).

Mreža mladih Hrvatske (2015) http://www.mmh.hr/hr/info/o-nama (posjećeno 13. ožujka 2015.).

Nacionalni program djelovanja za mlade 2003.-2008. http://www.youthpolicy.org/national/Croatia_2003_National_Youth_Action_Program.pdf (posjećeno 11. ožujka 2015.).

Nacionalni program djelovanja za mlade 2009.-2013. http://planipolis.iiep.unesco.org/upload/Youth/Croatia/Croatia_nacionalni%20program%20za%20mlade.pdf (posjećeno 11. ožujka 2015.).

Nacionalni program za mlade 2014.-2017. http://www.mspm.hr/novosti/vijesti/nacionalni_program_za_mlade_za_razdoblje_od_2014_do_2017_godine (posjećeno 11. ožujka 2015.)

Neumark, D.; Wascher, W. (2004). Minimum wages, labor market institutions, and youth employment: a cross-national analysis. *Industrial & labor relations review*, 57(2): 223-248.

Osborne, D.; Gaebler, T. (1992). *Reinventing government: How the entrepreneurial spirit is transforming the public sector*. Reading, MA: Addison-Wesley.

Petak, Z. (2008). Oblikovanje javnih politika u Hrvatskoj i problem policy-koordinacije. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 5: 263-273.

Petak, Z.; Petek, A.; Kekez, A. (2006). *Politika prema mladima u Republici Hrvatskoj. Primjena analize javnih politika u radovima studenata Fakulteta političkih znanosti.* Zagreb: Udruga za građansko obrazovanje i društveni razvoj–DIM.

Petek, A. (2012). Što su hrvatske javne politike? *Političke analize,* 3(11): 37-45.
Petek, A.; Petković, K. (2014). *Pojmovnik javnih politika*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
Petković, K. (2014). Javne politike u povijesti časopisa Politička misao od 1964. do 2013.: kako izgledamo u ogledalu poddiscipline? *Politička misao,* 51(1): 11-38.
Perry, C. L.; Griffin, G.; Murray, D. M. (1985). Assessing needs for youth health promotion. *Preventive medicine,* 14(3): 379-393.
Persson, M. (2012). Social network position mediates the effect of education on active political party membership. *Party Politics,* 18(1): 1-25.
Pollitt, C. (2003). *The essential public manager*. Buckingham: Open University Press/ McGraw-Hill International.
Reiter H.; Astala, S.; Brandtner, G. M.; Jovanovic, A.; Kuhar, M.; Williamson, H.; Zubok, J. (2008). *Youth policy in Latvia*. Council of Europe Publishing, Strasbourg.
Sabatier, P. A. (2000). *Theories of the Policy Process*. Boulder CO: Westview Press.
Sartori, G. (1991). Comparing and miscomparing. *Journal of theoretical politics,* 3(3): 243-257.
Schizzerotto, A.; Gasperoni, G. (2001). *Study on the state of young people and youth policy in Europe*. Milan: IARD.
Sloam, J. (2012). New Voice, Less Equal: The Civic and Political Engagement of Young People in the United States and Europe. *Comparative Political Studies,* 20(10): 1-26.
The World Bank Development Report (2007). http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/IW3P/IB/2006/09/13/000112742_20060913111024/Rendered/PDF/359990WDR0complete.pdf (posjećeno 23. veljače 2015).
Tsebelis, G. (2002). *Veto players: How political institutions work*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
Weil, S.; Janen, T.; Wildemeersch, D. (2005). *Unemployed youth and social exclusion in Europe: learning for inclusion?*. London: Ashgate.
Youniss, J.; Levine, P. (2009). *Engaging young people in civic life*. Nashville: Vanderbilt University Press.

BILJEŠKE O AUTORICAMA I AUTORIMA

Nebojša Blanuša je docent na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Predaje kolegije Socijalna psihologija, Politička psihologija, Theories of Nationalism i Političko nesvjesno. Znanstveni interes mu je fokusiran na političku psihoanalizu, nacionalizam, konspirativno mišljenje, cinizam, političko ponašanje, povijesne i političke rascjepe, euroskepticizam, populizam i metode istraživanja u društvenim znanostima. Autor je knjige *Teorije zavjera i hrvatska politička zbilja 1980. – 2007.* (Zagreb: Plejada, 2011).

Renata Franc je znanstvena savjetnica u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu, te redovita profesorica na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu gdje predaje kolegije iz područja socijalne i političke psihologije. Sudjelovala je kao voditeljica ili suradnica u izvođenju većeg broja nacionalnih, međunarodnih te tržišnih projekata Instituta Pilar – primjerice, *Društveni stavovi i međugrupni odnosi u hrvatskom društvu*, *Europsko društveno istraživanje – runda 5* (2010, HRZZ). Trenutno je voditeljica hrvatskog tima međunarodnog FP7 projekta *Measuring youth wellbeing* (2014.–2016.), članica hrvatskog tima i voditeljica nekoliko dionica MYPLACE projekta (FP7; 2011–2015) te članica Upravnog odbora i dviju radnih skupina COST akcije *Social psychological dynamics of historical representations in the enlarged EU*. Od 2009. godine glavna je i odgovorna urednica časopisa *Društvena istraživanja*.

Anja Gvozdanović je poslijedoktorandica u Centru za omladinska i rodna istraživanja Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu. Diplomirala je i doktorirala na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Bavi se istraživanjima mladih, vrijednosti i socijalnoga kapitala. Voditeljica je jednog projekta, a sudjelovala je u realizaciji šest znanstvenoistraživačkih projekata. Objavila je jednu uredničku i dvije znanstvene knjige u koautorstvu te više od 10 znanstvenih i stručnih radova. Od 2015. godine je tajnica Hrvatskoga sociološkog društva.

Vlasta Ilišin je znanstvena savjetnica u poljima politologije i sociologije te predstojnica Centra za omladinska i rodna istraživanja u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu. Kao stalna vanjska suradnica u nastavi radila je na Kineziološkom fakultetu i Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, gdje je izabrana u naslovnu redovitu profesoricu, te povremeno sudjeluje u izvođenju poslijediplomske i doktorske nastave. Vodila je realizaciju 11 znanstvenoistraživačkih projekata i surađivala u provođenju 14 istraživanja, od čega tri međunarodna. Bavi se istraživanjima mladih, političke kulture i participacije, europskih integracija, slobodnog vremena, medija i političkih elita. Samostalno ili u koautorstvu objavila je 15 znanstvenih knjiga te stotinjak znanstvenih i stručnih radova. Članica je Znanstvenog savjeta Centra za demokraciju i pravo Miko Tripalo te Savjeta za mlade Vlade RH.

Marko Kovačić je stručni suradnik u Centru za omladinska i rodna istraživanja Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu. Završio je preddiplomski studij politologije na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, magistrirao javne politike na istom fakultetu, a drugi magisterij iz političke znanosti stekao na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti. Doktorski je kandidat javnih politika na Sveučilištu u Ljubljani. Bavi se proučavanjem političke participacije mladih i njihove političke kompetencije, javnih politika i rada s mladima. Samostalno ili u koautorstvu objavio je više od 10 znanstvenih i stručnih radova.

Dražen Lalić je redoviti profesor sociologije i izvanredni profesor politologije na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Nositelj je nastave na predmetima Sociologija hrvatskoga društva, Politički i socijalni aspekti sporta i Politička komunikacija. Nastavu izvodi i na poslijediplomskom i doktorskom studiju na FPZG-u, a povremeno i na drugim sveučilištima u Hrvatskoj. Samostalno ili u koautorstvu objavio je 10 znanstvenih i znanstvenopublicističkih knjiga te sedamdesetak znanstvenih i stručnih radova. Područja njegova znanstvenoistraživačkog interesa su: sociologija sporta, sociologija mladih, sociologija devijacija, sociologija društvenih problema, sociologija politike, sociologija grada, politička komunikacija i izborne studije. Dvaput je boravio na tromjesečnom usavršavanju u SAD-u, a 2009. godine bio je gostujući profesor na Sveučilištu Waterloo u Kanadi.

Vanja Međugorac je znanstveni novak u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar i student doktorskog studija psihologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Bio je zaposlen na projektu *Društveni stavovi i međugrupni odnosi u hrvatskom društvu* (2007.–2013.; MZOŠ). Trenutno sudjeluje u izvođenju projekta HRZZ *Profesionalni razvoj u adolescenciji: razvoj modela tranzicije karijere* (2014.–2017.), član je hrvatskog tima MYPLACE projekta (FP7; 2011.–2015) te jedne radne skupine COST akcije *Social psychological dynamics of historical representations in the enlarged EU*. Njegovi znanstveni interesi kreću se u širem području socijalne psihologije, posebice proučavanje vrijednosti i stavova u osnovi (ekološki) održivog ponašanja.

Marko Mustapić je znanstveni suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar te docent na Sveučilištu u Zagrebu, gdje predaje kolegije iz područja sociologije i istraživačke metodologije. Njegovi znanstveni interesi usmjereni su na područja sociologije sporta, medija, mladih, javnog mnijenja te na istraživanje društvenih problema. Sudjelovao je u realizaciji većeg broja istraživanja javnog mnijenja i medija. Trenutno je član hrvatskog tima međunarodnog FP7 projekta MYPLACE (2011–2015) i član Upravnog odbora COST akcije *Populist Political Communication in Europe: Comprehending the Challenge of Mediated Political Populismfor Democratic Politics*. Sudjeluje u radu na projektu Instituta Pilar *Domovinski rat: strukture sjećanja*.

Benjamin Perasović je znanstveni savjetnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Osim znanstvenoistraživačke djelatnosti, sudjeluje u nastavi na diplomskom i doktorskom studiju Kineziološkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, gdje je u naslovnom zvanju izvanrednog profesora. Istraživačka područja kojima se bavi su sociologija mladih, subkulture i društveni pokreti, sociologija sporta te kvalitativne metode istraživanja. Za svoju knjigu *Urbana plemena – sociologija subkultura mladih u Hrvatskoj* dobio je državnu nagradu za znanost 2002. godine. Sudjelovao je u brojnim domaćim i međunarodnim istraživačkim projektima, a trenutno je voditelj hrvatskog istraživačkog tima u velikom međunarodnom (EU FP7) projektu *MYPLACE (Memory, Youth, Political Legacy And Civic Engagement).*

Berto Šalaj je izvanredni profesor na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, gdje predaje kolegijie Demokracija i civilno društvo te Politička socijalizacija i političko obrazovanje. Njegovi znanstveni i istraživački interesi usmjereni su prema pitanjima demokracije, populizma, političke kulture, socijalnog kapitala, civilnog društva i političkog obrazovanja, o čemu je objavio brojne studije i članke, među kojima se mogu izdvojiti knjiga *Socijalni kapital* (2007) i članak *Suvremeni populizam* (2012). Član je uredništva znanstvenog časopisa *Anali Hrvatskoga politološkog društva*. Sudjeluje u provođenju brojnih znanstvenih i stručnih projekata koje realiziraju organizacije civilnog društva u Hrvatskoj.

Gordana Vilović je izvanredna profesorica na studiju novinarstva na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Predaje i na doktorskom studiju Odsjeka za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Autorica je i koautorica šest knjiga iz oblasti novinarstva, etike medija, povijesti novinarstva i obrazovanja novinara te niza stručnih i znanstvenih tekstova. Tijekom 1990-ih sudjelovala je u organiziranju i vođenju treninga i radionica namijenjenih mladim novinarima jugoistočne Europe.

Nada Zgrabljić Rotar je znanstvena savjetnica i izvanredna profesorica na Odjelu za komunikologiju Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Predaje kolegije Pravni aspekti masovnih medija, Djelotvornost medija, Kulturološki aspekti masovnih medija, Rizici masovnih medija i Medijski i novinarski žanrovi. Vodila je i sudjelovala na više domaćih i međunarodnih znanstvenih projekata. Surađuje na doktorskim studijima na Sveučilištu u Mariboru, doktorskom studiju Odsjeka za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu te na doktorskom studiju Sveučilišta u Zadru. Godine 1995. pokrenula je znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije *Medijska istraživanja/ Media Research* (SCOPUS) i glavna je urednica. Samostalno ili u koautorstvu objavila je nekoliko knjiga.Članica je Vijeća HAZU za kazalište, film, radio i televiziju.

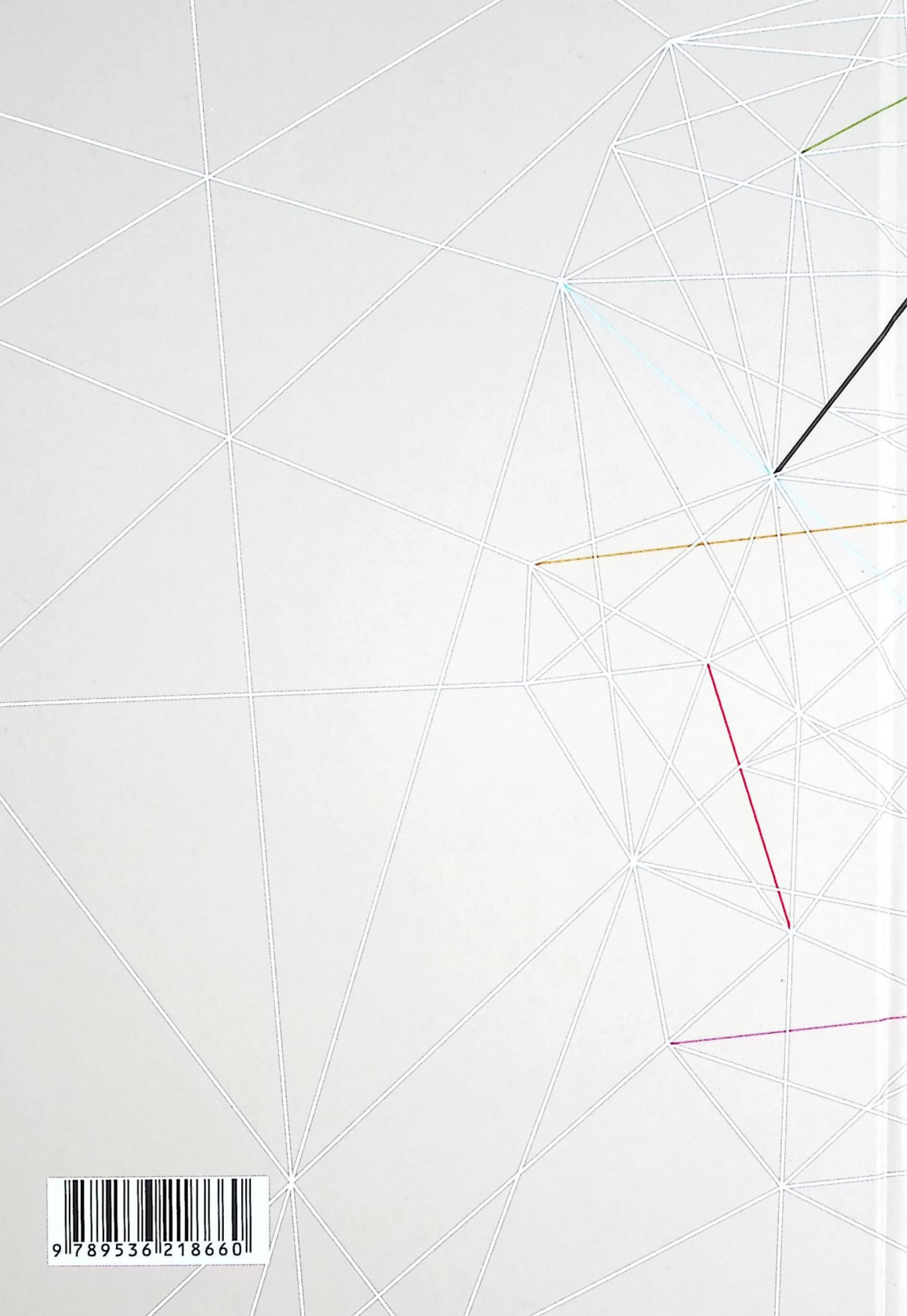
9 789536 218660